

ДЕРЖАВНА НАУКОВА УСТАНОВА
«ЕНЦИКЛОПЕДИЧНЕ ВИДАВНИЦТВО»

УКРАЇНСЬКА ЕНЦИКЛОПЕДИСТИКА: ПОСТАТІ, ПОДІЇ, ПОНЯТТЯ

ЗБІРНИК МАТЕРІАЛІВ

ДЕРЖАВНА НАУКОВА УСТАНОВА
«ЕНЦИКЛОПЕДИЧНЕ ВИДАВНИЦТВО»

**УКРАЇНСЬКА
ЕНЦИКЛОПЕДИСТИКА:
ПОСТАТІ, ПОДІЇ,
ПОНЯТТЯ**

ЗБІРНИК МАТЕРІАЛІВ

Київ 2022

Рекомендовано до друку Вченою радою
Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво»
(Протокол № 5 від 26 жовтня 2022 р.)

Авторський колектив: д. і. н., проф. А. Киридон; д. пед. н., проф. О. Аніщенко; д. філос. н., проф. А. Арістова; д. тех. н., проф. В. Биков; д. тех. н., проф. В. Білецький; к. архіт. В. Вечерський; к. і. н., доц. П. Гаврилишин; к. і. н. Н. Гаврилишина; д. тех. н., проф. Г. Гайко; к. і. н. С. Гірік; к. і. н., доц. Н. Глушенюк; к. філос. н. О. Гольд; к. соц. н., доц. М. Єнін; І. Гришанова; к. біол. н., с. н. с. Л. Зав'ялова; д. і. н., проф. Я. Калакура; к. хім. н., с. н. с. Л. Кобріна; к. фіз.-мат. н., с. н. с. В. Козирський; д. філос. н., проф. М. Козловець; д. і. н., проф. О. Коляструк; к. е. н., доц. Л. Кушнір; к. геогр. н., доц. Л. Кушнір; к. пед. н. Л. Лупаренко; к. і. н., доц. В. Мельник; к. і. н., доц. Р. Мельник; к. і. н. Л. Метка; к. філол. н. О. Мудрак-Ковалів; Д. Панчук; к. пед. н., с. н. с. О. Пінчук; д. пед. н., проф. С. Прийма; к. фіз.-мат. н., доц. Ю. Рогушина; к. мист., с. н. с. О. Сидор-Гібелінда; к. фіз.-мат. н., с. н. с. М. Тимочко; М. Ткаченко; д. і. н., проф. С. Троян; М. Фесенко; Б. Червак; к. і. н. М. Чорна; д. фіз.-мат. н., проф. В. Шендеровський.

Рецензенти:
Капелюшний В. П., доктор історичних наук, професор
Кузнець Т. В., доктор історичних наук, професор

У45 Українська енциклопедистика: постаті, події, поняття: збірник матеріалів / За заг. ред. д. і. н., проф. А. Киридон. Київ : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2022. 208 с.

ISBN 978-617-8272-00-5

У пропонованому збірнику представлено наукові повідомлення учасників наукової конференції «Українська енциклопедистика як складник інформаційного спротиву». У поданих матеріалах порушено питання засадничих принципів підготовки енциклопедій, змістового наповнення, понятійно-категоріального апарату, критеріїв добору гасел, біографіки/біографістики, широкий спектр напрямів досліджень тощо. Оприлюднені матеріали учасників наукової конференції оприявнюють розмаїття проблем у царині енциклопедистики й спонукають до подальших дискусій.

Видання розраховане на фахівців у галузі енциклопедистики, науковців, аспірантів, усіх зацікавлених проблематикою енциклопедистики.

ISBN 978-617-8272-00-5

© Державна наукова установа
«Енциклопедичне видавництво», 2022

Передмова	6
<i>Аніщенко Олена, Прийма Сергій</i>	
Проблема визнання результатів неформального та інформального навчання: енциклопедичний контент е-ВУЕ.....	8
<i>Арістова Алла</i>	
Популяризація «Великої української енциклопедії»: досвід і перспективи.....	14
<i>Биков Валерій, Лупаренко Лілія, Пінчук Ольга</i>	
«Українська електронна енциклопедія освіти»: перші кроки реалізації проекту.....	20
<i>Білецький Володимир, Гайко Геннадій</i>	
«De re metallica» Георга Агріколи як енциклопедична пам'ятка пізнього середньовіччя	26
<i>Вечерський Віктор</i>	
Пам'ятки у світових війнах.....	34
<i>Гаврилишин Петро</i>	
Богдан Гаврилишин: історичний портрет на тлі епохи	41
<i>Гаврилишина Наталія</i>	
Герої України на сторінках «Великої української енциклопедії»	47
<i>Гірік Сергій</i>	
Політичні партії першої половини ХХ ст. в універсальних енциклопедіях: проблема добору контенту	53
<i>Глушенюк Наталія</i>	
Юліан Бачинський та його внесок у створення багатотомної української енциклопедії.....	59
<i>Гольд Ольга</i>	
Глобалізаційні процеси та інформаційні риси гібридних війн: сучасний аспект.....	64
<i>Єнін Максим, Фесенко Маргарита</i>	
Концепція іміджу енциклопедичного видання	69
<i>Зав'ялова Людмила</i>	
Таксономічні гасла в структурі енциклопедійного контенту ВУЕ.....	73
<i>Калакура Ярослав</i>	
«Українськість» як світоглядно-методологічна категорія	78

<i>Киридон Алла</i>	
Енциклопедична рецепція дискурсу війни	83
<i>Кобріна Лариса</i>	
Андрій Домбровський — хімік та педагог	91
<i>Козирський Володимир, Тимочко Микола, Шендеровський Василь</i>	
Українська енциклопедистика як наріжний камінь українства.....	97
<i>Козловець Микола</i>	
Деколонізація як чинник формування історичної пам'яті українців.....	102
<i>Коляструк Ольга</i>	
Категорія «повсякденність»: галузеві перетини соціогуманітарної енциклопедистики.....	112
<i>Кушнір Леонід, Кушнір Людмила</i>	
Полтава Михайла Омеляновича-Павленка: «спомини» (1930 р.).....	118
<i>Мельник Віра</i>	
Теофіл Окуневський — посол, адвокат, громадський діяч.....	124
<i>Мельник Роман</i>	
Всеволод Петрів — військовий діяч.....	134
<i>Метка Людмила</i>	
«Гончарство слобідської України в другій половині XIX — першій половині XX століття»: актуальність дослідження	145
<i>Мудрак-Ковалів Олеся</i>	
Інтимні та еротичні мотиви в поезії Ірини Жиленко	152
<i>Панчук Дар'я</i>	
Етичність використання наукового доробку країни-агресора в умовах війни	160
<i>Рогущина Юлія, Гришанова Ірина</i>	
Засоби семантичного пошуку у web-орієнтованих енциклопедичних виданнях: перспективи та проблеми (на прикладі e-BUE)	164
<i>Сидор-Гібелінда Олег</i>	
Мій досвід роботи з енциклопедіями.....	175
<i>Ткаченко Маргарита</i>	
Енциклопедистика в науковій роботі Національного заповідника «Батьківщина Тараса Шевченка»	188

<i>Троян Сергій</i>	
Російсько-українська війна (2014–2022): стратегічна глибина про(роз-)рахунку.....	193
<i>Червак Богдан</i>	
День (проголошення / відновлення) незалежності, або чи є сучасна Україна правонаступницею УНР?.....	197
<i>Чорна Мар'яна</i>	
Постать Соломії Крушельницької в енциклопедичних виданнях	201

ПЕРЕДМОВА

Російсько-українська війна, яка триває з 2014 р. та від початку мала гібридний характер, оприсутнила нові виклики, що постали перед Українською державою, спричинила значні зміни в дискурсивних практиках, сформованих в українському суспільстві за доби незалежності. Новий історичний контекст, рамкований передовсім російсько-українською війною та активною фазою широкомасштабного вторгнення, засвідчує відповідні геополітичні, світоглядні, соціокультурні тощо зсуви. Боротьба проти повномасштабного вторгнення РФ ведеться на всіх напрямках. При цьому надзвичайно важливу роль відіграє інформаційний фронт, оскільки «дозволяє протистояти масованій пропаганді рашистської ідеології, захистити український інформаційний простір та згуртовувати українців для пошуку ефективних шляхів припинення війни та подолання її наслідків»¹. Інформаційний простір перетворився на простір інформаційної війни.

Важливим складником інформаційного фронту є енциклопедичні видання, як джерело комплексних, різнобічних відомостей, викладених у зручній для читача компактній формі. Ці видання виконують важливі інформаційно-довідкові, науково-освітні й культурні функції в суспільстві; інтегрують наукові знання; транслюють соціально важливі сенси; відображають загальний рівень знань та культури певного часового проміжку в тій чи іншій країні; подають цілісне уявлення про світ.

Фахова розмова науковців щодо розвитку енциклопедистики та формування контенту відбулася в межах Всеукраїнської наукової конференції «Українська енциклопедистика як складник інформаційного спротиву», організованої Державною науковою установою «Енциклопедичне видавництво» (02.11.2022 р., м. Київ). Метою проведення наукового заходу, який об'єднав провідних енциклопедистів, фахівців різних наукових напрямів стало обговорення теоретичних та прикладних проблем змістового наповнення сучасних енциклопедій. Основні напрями роботи секційних засідань конференції:

- Енциклопедичний контент. Знакові постаті та явища в історії енциклопедистики.
- Українська енциклопедистика в реаліях війни.
- Інформаційна війна як складник гібридної агресії.
- Енциклопедичний фронт інформаційної війни.
- Інформаційне забезпечення та функціонування сучасних енциклопедій.
- Мова та стиль енциклопедичних видань.
- Українські енциклопедичні проекти та світова енциклопедистика.
- Енциклопедистика і війна: культурні коди доби.

До пропонованого збірника матеріалів включено окремі доповіді учасників Всеукраїнської наукової конференції, які оприявнюють розмаїття проблем у царині енциклопедистики й спонукають до подальших дискусій. Зокрема порушено питання засадничих принципів підготовки енциклопедій, змістового наповнення, понятійно-категоріального апарату, критеріїв добору гасел, біографіки/біографістики, ознайомлено з досвідом підготовки енциклопедичних видань тощо. Видання розраховане на фахівців у галузі енциклопедистики, науковців, аспірантів, усіх зацікавлених проблематикою енциклопедистики. Вважаємо за потрібне зауважити: автори несуть відповідальність за дотримання правил академічної доброчесності, науковий зміст і якість поданих матеріалів.

Маємо надію, що порушені питання спонукатимуть до подальшого обговорення проблем розвитку галузі, наслідком чого постане прирощення знань в енциклопедичному просторі.

Сподіваємося, що пропонований збірник матеріалів та порушені доповідачами питання спонукатимуть до подальшого обговорення проблем розвитку енциклопедистики, розширення світоглядного горизонту та спричинять активізацію досліджень у галузі енциклопедистики.

*Доктор історичних наук, професор,
директор Державної наукової установи
«Енциклопедичне видавництво»
Алла КИРИДОН*

¹ Комітет з питань гуманітарної та інформаційної політики звернувся до представників рекламної сфери із закликом підтримувати Україну у війні з Росією // Верховна Рада України. 06.04.2022. URL: <https://www.rada.gov.ua/news/razom/221459.html>

Олена АНІЩЕНКО,
доктор педагогічних наук, професор,
завідувач відділу андрагогіки
Інституту педагогічної освіти і освіти дорослих імені Івана
Зязюна Національної академії педагогічних наук України

Сергій ПРИЙМА,
доктор педагогічних наук, професор,
професор кафедри комп'ютерних наук
Таврійського державного агротехнологічного університету
імені Дмитра Моторного

ПРОБЛЕМА ВИЗНАННЯ РЕЗУЛЬТАТІВ НЕФОРМАЛЬНОГО ТА ІНФОРМАЛЬНОГО НАВЧАННЯ: ЕНЦИКЛОПЕДИЧНИЙ КОНТЕНТ е-ВУЕ

Енциклопедичні видання засвідчують «інтелектуальний, культурний потенціал нашого суспільства, його здатність до саморепрезентації у світовому інформаційному просторі»¹. Водночас виклики сьогодення актуалізують прискорений розвиток енциклопедичної справи в Україні, особливо електронної енциклопедистики (створення електронних енциклопедій). Розвиток електронної енциклопедистики є «стратегічно виправданим» для «посилення державницьких позицій у суспільстві та пропаганди української ідеї»² у контексті формування сучасного, відповідного до наявних загроз і викликів національного інформаційного простору України.

Аналіз джерельної бази наукового пошуку свідчить, що узгодження українськомовної термінології конкретної предметної області є актуальним завданням української науки. Окреслилася також тенденція до надання переваги інформаційним джерелам, які підтримують семантичну розмітку й дають змогу формалізувати семантичні властивості понять. Зазначене актуалізує доцільність використання ре-

ферованого видання «Велика українська енциклопедія» (далі — ВУЕ) та його портальної версії — е-ВУЕ (<https://vue.gov.ua>).

«Велика українська енциклопедія» є універсальним науково-довідковим ресурсом, що містить довідкові матеріали практично з усіх галузей знань і виробничої діяльності, може застосовуватися для інтеграції інформаційних систем із різних наукових напрямів. У виданні викладено перевірені факти та експертні знання у формі рецензованих авторських статей. Принциповими відмінностями е-ВУЕ від відомих онлайн-довідників та енциклопедій (наприклад, Вікіпедії)³ є зорієнтованість на авторські статті, у яких викладено оригінальний та якісний контент, підготовлений експертами у відповідних галузях; наявність складної системи семантичних відношень між гаслами, що базуються на наборах ієрархій категорій та семантичних властивостей; рецензованість гасел, що забезпечує більший рівень об'єктивності й довіри до поданої інформації. Результати здійсненого аналізу наукових джерел дають підстави стверджувати, що е-ВУЕ може використовуватися як надійний довідковий ресурс.

У контексті зазначеного вище на сучасному етапі розвитку освіти й науки особливого значення набуває діяльність освітян і науковців у царині української енциклопедистики, зокрема участь в енциклопедичних проєктах НАН України з метою наукового обґрунтування й візуалізації науково-термінологічного апарату педагогічної освіти й освіти дорослих. Понятійно-термінологічний апарат теорії та практики освіти дорослих перебуває на стадії трансформації через процеси формування сучасної української термінології⁴. Не є винятком і проблема визнання результатів неформального й інформального навчання⁵.

³ Рогушина Ю. В. Проблеми використання онтологічного аналізу для подання знань у Wiki-ресурсах // Проблеми програмування. 2019. № 2. С. 17–37.

⁴ Аніщенко О. В. Звіт про результати науково-дослідної роботи з теми «Теоретико-методичні засади розвитку освіти різних категорій дорослого населення» (РК № 0117U001071, 2017–2019) за 2017 рік // Звіт про діяльність Інституту педагогічної освіти і освіти дорослих НАПН України за 2017 рік. Київ : Інститут педагогічної освіти і освіти дорослих Національної академії педагогічних наук України, 2017. С. 12. URL: http://ipood.com.ua/data/zvity/2017_zvit.pdf

⁵ Аніщенко О. В., Прийма С. М., Рогушина Ю. В. Визнання результатів неформального та інформального навчання: енциклопедичний контент (на прикладі е-ВУЕ) // Тенденції розвитку освіти дорослих в Україні та зарубіжжі: матеріали доповідей Звітної науково-практичної конференції Інституту педагогічної освіти і освіти дорослих імені Івана Зязюна НАПН України за 2019 рік (25–26 березня 2020 р.). Київ : ДКС-Центр, 2020. С. 9–13.

¹ Топачевський А. Сума знань заради гідності // ZN, UA. 2017. URL: https://zn.ua/ukr/HISTORY/suma-znan-zaradi-gidnosti-256948_.html

² Железняк М. Українська електронна енциклопедистика: тенденції розвитку та місце в інформаційному просторі держави // Енциклопедичний вісник України. 2017. Вип. 8–9. С. 18.

Понятійно-термінологічна невизначеність і неоднозначність тлумачення низки основних понять негативно позначаються на розвитку термінологічного апарату тієї чи тієї досліджуваної проблеми.

Вважаємо за доцільне наголосити, що повномасштабна війна РФ проти України загострила багато проблем, серед яких — працевлаштування й зайнятість населення України на вітчизняному й міжнародному ринках праці. Це посилює також актуальність і нагальність розроблення механізму офіційного визнання часткових кваліфікацій у системі формального, неформального та інформального навчання як інструмента зниження негативного впливу від безробіття⁶, необхідність систематизації та унормування відповідної термінології. 2020 р. авторами розпочато конкретизацію, уточнення науково-термінологічного апарату проблеми визнання результатів неформального та інформального навчання. Так, для публікації в е-ВУЕ підготовлено статті: «Інформальна освіта», «Неформальна освіта», «Результати навчання», «Валідація результатів навчання». Наведемо фрагменти цих статей.

Інформальна освіта (англ. Informal education) — вид освіти, що передбачає самоорганізоване здобуття людиною певних компетентностей під час повсякденної діяльності, пов'язаної з громадською, професійною або / та іншими активностями, родиною, дозволяям тощо. Інформальна освіта передбачає індивідуальну пізнавальну діяльність людини в культурно-освітньому середовищі впродовж життя; не має вікових, професійних, інтелектуальних обмежень щодо її здобувачів. Інформальна освіта охоплює навчальну діяльність на робочому місці, у місцевій громаді, за місцем проживання й у повсякденному житті загалом. Спрямованість інформальної освіти визначають самостійно, родиною, соціумом. Основні характеристики інформальної освіти: позаінституційна, цілеспрямована, необов'язково систематична, переважно спланована, не обмежена формальними, змістовими, часовими параметрами. Інформальна освіта менш організована і структурована, ніж формальна й неформальна освіта; є додатковим та / або альтернативним видом навчання впродовж життя. Повна версія статті розміщена в е-ВУЕ⁷.

⁶ Прийма С. М. Інформаційна система визнання результатів неформального та інформального навчання // Освіта дорослих: теорія, досвід, перспективи. 2022. Вип. 1 (21). С. 34–47.

⁷ Аніщенко О. В., Прийма С. М. Інформальна освіта // Велика українська енциклопедія. 2020. URL: https://vue.gov.ua/Інформальна_освіта

Неформальна освіта (англ. Non-formal education) — вид освіти, що уособлює організовану провайдером освітніх послуг навчальну діяльність здобувачів освіти, яка не передбачає присудження визнаних державою освітніх кваліфікацій за рівнями освіти. Може завершуватися присвоєнням професійних та / або присудженням часткових освітніх кваліфікацій. Є додатковою та / або альтернативною щодо формальної освіти у структурі навчання впродовж життя. Неформальна освіта не має вікових, професійних, інтелектуальних та інших обмежень щодо її здобувачів. Цільовою аудиторією неформальної освіти можуть бути представники різних вікових, соціальних та інших груп. Неформальна освіта передбачає процес навчання, виховання, розвитку дітей, молоді та дорослих поза закладами формальної освіти в умовах вільного вибору варіативних, гнучких навчальних програм, результатом якого є досягнення визначених особистісних і професійних цілей. Неформальна освіта — складник національних систем освіти, що ґрунтується на засадах приватно-державного партнерства. Повна версія статті розміщена в е-ВУЕ⁸.

Результати навчання (англ. Learning outcomes) — опис досягнень, компетенцій здобувача освіти, які, згідно з очікуваннями, уособлюють те, що знатиме, розумітиме та / або зможе продемонструвати / зробити здобувач після завершення навчання. Виражаються у знаннях, уміннях, навичках, способах мислення, поглядах, цінностях, особистісних якостях, набутих в умовах формальної, неформальної та інформальної освіти, які можна ідентифікувати, спланувати, оцінити й виміряти та які здобувач освіти здатен продемонструвати після завершення освітньої програми (програмні результати навчання) або окремих освітніх компонентів. Результати навчання зазвичай містять опис наявності навченості в таких сферах: когнітивній (знання, розуміння, застосування, аналіз, синтез, оцінка), афективній (відносини, почуття, цінності), психомоторній (фізичні навички). Результати навчання враховуються під час здійснення процедур оцінювання якості освіти, акредитації освітніх програм і закладів вищої освіти, у процесах перевірки достовірності та визнання кваліфікацій. Визнання

⁸ Т. Аніщенко О. В., Прийма С. М. Неформальна освіта // Велика українська енциклопедія. 2020. URL: https://vue.gov.ua/Неформальна_освіта

результатів навчання, здобутих в умовах неформальної та інформальної освіти, уможлиблює здобуття повної або часткової кваліфікацій. Повна версія статті розміщена в е-ВУЕ⁹.

Валідація результатів навчання (від англ. validation — визнання дійсним, підтвердження відповідності, набуття законності, з лат. validus — міцний, сильний) — підтвердження компетентним органом факту, що вміння, знання та навички, здобуті людиною в умовах формальної освіти, неформальної освіти та інформальної освіти, оцінені відповідно до визначених критеріїв і відповідають вимогам стандарту освіти. Одна з форм визнання результатів навчання. Основна мета валідації результатів навчання — надати можливість усім громадянам підтвердити знання, вміння та навички, які вони набули внаслідок навчання, професійної та інших видів діяльності, власних зусиль тощо. Валідація результатів навчання уможлиблює визнання результатів навчання, здобутих поза межами формальної освіти. Цілі валідації результатів навчання: сумативні (формальне визнання результатів навчання, незалежно від способів їх здобуття, шляхом видачі офіційних документів), формативні (ідентифікація результатів навчання без формального визнання для подальшого особистісного, професійного зростання). Повна версія статті розміщена в е-ВУЕ¹⁰.

На наше переконання, необхідно об'єднати зусилля науковців для здійснення подальшої діяльності в царині української енциклопедистики, а також обґрунтування, конкретизації, уточнення, оновлення, розширення понятійно-термінологічного апарату андрагогіки. Саме «консолідація енциклопедичних знань в інформаційному суспільстві може розглядатися як засіб протидії в боротьбі за захист інформаційної безпеки держави», за М. Железняком. Одним із варіантів такої консолідації «може бути створення електронної національної енциклопедії різними мовами, що поширюватиме у світі автентичні знання про Україну, українців і українську культуру, історію, традиції тощо, що забезпечить у міжнародному інформаційному просторі

створення цілісної правдивої картини українського світу, зокрема й на противагу “русскому миру”»¹¹.

⁹ Аніщенко О. В., Прийма С. М. Результати навчання // Велика українська енциклопедія. 2020. URL: https://vue.gov.ua/Результати_навчання

¹⁰ Аніщенко О. В., Прийма С. М. Валідація результатів навчання // Велика українська енциклопедія. 2020. URL: https://vue.gov.ua/Валідація_результатів_навчання

¹¹ Железняк М. Українська електронна енциклопедистика: тенденції розвитку та місце в інформаційному просторі держави // Енциклопедичний вісник України. 2017. Вип. 8–9. С. 18.

Алла АРІСТОВА,
доктор філософських наук, професор,
завідувач відділу соціогуманітарних, природничих,
технічних наук Державної наукової установи
«Енциклопедичне видавництво»

ПОПУЛЯРИЗАЦІЯ «ВЕЛИКОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЕНЦИКЛОПЕДІЇ»: ДОСВІД І ПЕРСПЕКТИВИ

Важливим чинником привернення уваги до «Великої української енциклопедії» (далі — ВУЕ), актуалізації ВУЕ в інформаційному просторі України та позитивного іміджетворення були заходи з популяризації, які здійснювались від заснування ДНУ «Енциклопедичне видавництво» за кількома напрямками:

- пропагування ВУЕ як *ідеї* та *проєкту* національної значущості, що покликаний інтегрувати здобутки й зусилля українських науковців, створити новий тип наукової мережі, статі, за словами А. Киридон, «інтелектуальною візитівкою» держави, презентувати світові енциклопедичну Україну;

- поширення *друкованої версії* енциклопедії: базового словника та кожного з її виданих томів;

- рекламування *онлайн-версії*, тобто мультимедійного порталу e-ВУЕ, у перспективі — найкращого вітчизняного енциклопедичного порталу;

- розповсюдження наукових здобутків колективу ДНУ «Енциклопедичне видавництво» в галузі *історії й методології енциклопедистики*;

- в умовах загострення російсько-української війни (після повномасштабного військового вторгнення РФ) актуалізовано ще один важливий напрям — популяризація вітчизняної енциклопедистики та ВУЕ як *ресурсів і складників інформаційного спротиву* («енциклопедичний фронт гібридної війни»).

Заходи з популяризації ВУЕ передбачали різні цілі: привернення уваги широкого загалу до нового енциклопедичного ресурсу та його потенційних можливостей — інформаційних, освітніх, просвітниць-

ких, наукових, культурних, трансляції цінностей, інформаційної протидії тощо; розвиток енциклопедистики як галузі знань та поширення енциклопедичної культури; залучення чисельної когорти авторів-фахівців у різних галузях знань і симпатиків енциклопедичної справи; налагодження співпраці з провідними науковими та освітніми установами; пошук підтримки — фінансової, технічної, організаційно-наукової, видавничої, інформаційної — для ефективної реалізації проєкту.

Були апробовані й тривають різні форми роботи:

- наповнення сайту ДНУ «Енциклопедичне видавництво»: розміщення новин, анонсів, інформації про реалізацію проєкту ВУЕ, галерея видань (тематичних реєстрів, збірників матеріалів конференцій, монографій, виданих томів ВУЕ);

- проведення публічних і медіазаходів, презентацій здобутків колективу (виданих енциклопедичних і довідникових томів, мультимедійного порталу e-ВУЕ, наукових публікацій установи тощо), зустрічей з авторами, семінарів у наукових та освітніх закладах;

- використання як презентаційних майданчиків щорічних конференцій установи в Укрінформі¹; поширення інформації про ВУЕ та діяльність ДНУ «Енциклопедичне видавництво» через участь (співорганізацію) в інших конференціях, вебінарах, воркшопах;

- висвітлення діяльності ДНУ «Енциклопедичне видавництво» в засобах масової інформації;

- просування ВУЕ як іміджевого, конкурентоздатного національного наукового проєкту в соціальних мережах (Фейсбук, Телеграм) і медіа;

- підписання угод про партнерство та співпрацю з науковими установами, закладами вищої освіти, музейними закладами;

- використання багатих можливостей мультимедійного порталу e-ВУЕ для розміщення відео-, аудіо, фотоматеріалів, наукових розвідок позаенциклопедичного формату, підвищення привабливості й

¹ Традиції та новації у світовій енциклопедистичній // Укрінформ. 2020. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-presshall/3133339-tradicii-ta-novacii-v-svitovij-enciklopedistici.html>; Енциклопедистика: генеза в часі і просторі (до 30-річчя проголошення незалежності України) // Укрінформ. 2021. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-presshall/3326883-enciklopedistika-geneza-v-casi-ta-prostori-do-30ricca-progolosenna-nezaleznosti-ukraini.html>

запитаності для читачів контенту енциклопедії; віднедавна — заснування нових рубрик: «Актуально», «Герої України», «Міста-герої», запущено рухомий рядок;

— звернення до Адміністрації Президента, НАН України, профільних міністерств з обґрунтуванням значення ВУЕ як одного з пріоритетних національних наукових проєктів, клопотаннями визнати науковий статус статей ВУЕ, включити авторство до ВУЕ у систему рейтингів науково-педагогічних працівників та ін.;

— співпраця та розвиток стратегічного партнерства із зарубіжними науковими й освітніми установами, науковцями діаспори;

— привернення уваги до календарних і пам'ятних дат, що пов'язані з віховими подіями історії, персоналіями, державними і народними святами тощо;

— постійні презентації на сайтах громадських і наукових організацій (наприклад, на сайті Київського відділення Соціологічної асоціації України), у власних профілях Фейсбук та ін.

Популяризації «Великої української енциклопедії» опосередковано сприяють і персональні ініціативи співробітників установи внаслідок членства в офіційних і громадських організаціях, експертних і вчених радах, роботі за сумісництвом.

Очевидно, що просування нового енциклопедичного продукту постійно потребує зусиль, активності, пошуку нових форм, а проблема ефективності популяризаційних заходів — без сумніву, є спільною для більшості наукових установ. Це підтверджує, зокрема, дослідження, проведене у вересні 2017 р. соціологічною групою «Рейтинг» серед науковців із 35 наукових установ у 5-ти містах України (Київ, Харків, Дніпро, Одеса, Львів) щодо проблеми популяризації науки (методом особистого інтерв'ю було опитано 1000 респондентів)². Про ефективність науково-дослідних інститутів у цій сфері заявили лише 48 % респондентів, неефективність — 42 %, Національної академії наук України — 43 % та 48 % відповідно, засобів масової інформації — 32 % та 54 %. Серед інших результатів дослідження:

² Проблеми популяризації науки в Україні: думки науковців // Соціологічна група «Рейтинг». 2017. URL: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/problemy_populyarizacii_nauki_v_ukraine_mysli_uchenyh.html

— 45 % респондентів зазначили, що особисто займаються популяризацією науки (з них 21 % — постійно, 24 % — час від часу), понад половина визнали, що не ведуть такої діяльності;

— 85 % серед тих, хто підтвердив свій досвід популяризації науки, стверджують, що робили це на громадських засадах; 41 % усіх опитаних науковців вважають, що подібна робота повинна оплачуватися; назагал 56 % респондентів зазначили, що держава не виділяє коштів науковцям для популяризації своїх винаходів;

— трохи більше за половину (51 %) опитаних вказали, що наукова установа, з якою пов'язана їх діяльність, заохочує співробітників брати участь у різних формах популяризації науки, 35 % визнали протилежне (14 % не визначилися з відповіддю);

— найвище з погляду ефективності популяризації науки в Україні опитані оцінили заклади вищої освіти, найнижче — загальноосвітні школи та Міністерство освіти і науки України (про неефективність їх популяризаційних зусиль заявили 62 % і 63 % відповідно).

Серед практичних пропозицій щодо підвищення ефективності зусиль із популяризації «Великої української енциклопедії» — заходи, що їх умовно названо «Всі експерти тут», «Є попит — є пропозиція», «А якщо разом?», «Зворотна послуга», «Versus Wikipedia», «Індексация». Йдеться про таке.

«Всі експерти тут». Згідно з цільовим опитуванням українських журналістів (пишуть із проблем науки, медицини), яке провела ГО «INSCIENCE» спільно з Інститутом масової інформації, однією з найгостріших проблем регіональних медіа є потреба в базі авторитетних експертів із різних галузей знань, відкритих до комунікації з медіа (переважна більшість респондентів визнали, що для створення якісних і достовірних матеріалів їм не вистачає контактів профільних експертів та базових знань; майже 65 % шукали додаткову інформацію в Інтернеті; лише 21 % журналістів мають контакти експертів, до яких можуть звернутися задля перевірки інформації; майже 30 % отримують контакти від свого медіа, 26 % вимушені щоразу шукати потрібного експерта³). Відповіддю ГО «INSCIENCE» стало створення платформи «Науковий метод» із відкритою базою, де є кілька десятків

³ Науковий метод // Inscience. URL: <https://inscience.io/nm/>

науковців-експертів, головно медичного й біологічного профілю, до яких журналісти, блогери та ін. можуть звернутися за коментарем. Уважаємо, що експертна діяльність на запит регіональних і центральних медіа матиме високий популяризаційний та іміджетвірний потенціал для «Великої української енциклопедії». Маючи солідну базу авторів-енциклопедистів, ДНУ «Енциклопедичне видавництво» може стати платформою (у перспективі — діалоговою, інтерактивною), здатною зв'язати медіа й науковців-експертів із різних галузей знань, авторитетною експерто-місткою структурою.

«Є попит — є пропозиція». Одним із головних сегментів цільової аудиторії ВУЕ є освітяни, науковці, учнівська і студентська молодь. Соціологічні дослідження свідчать про високий запит цієї аудиторії на онлайн-лекції відомих науковців, стартаперів, популяризаторів науки (до 60 %, що вище запиту на курси іноземних мов, майстер-класи, воркшопи, тренінги та ін.). Відтак дієвим заходом із пропаганди ВУЕ може стати виділення сегменту порталу під відеотеку та платформу лекцій знаних і майстерних популяризаторів науки (або заповнити цей сегмент інформаційного попиту, до прикладу, через власний ютуб канал). Так чи так постає завдання максимально плідного використання багатofункціональності поталу e-VUE.

«А якщо разом?» Актуальний напрям популяризації ВУЕ, суголосний попередньому, — співпраця з діячами і громадськими об'єднаннями, які давно й успішно діють у галузі популяризації науки, на працювали технології приваблення цільової аудиторії, згуртували досвідчених і небайдужих фахівців, набули впізнаваності. За останнє десятиліття активно розгорнулася низка цікавих науково-популяризаційних форматів: портал «Моя наука», відеоканали «Дійсна наука (RealScience)», «НаукуЇмо», «Довколаботаніка», «Локальна історія», «Моя підпільна гуманітарка», «Палладінський лекторій», ГО «Наукова унія», проекти ГО «INSCIENCE» та ін.⁴

«Зворотна послуга». Ідеться про залучення до справи популяризації ВУЕ тих освітніх і наукових установ, які є партнерами у співпраці, а також діяльність яких висвітлена в статтях «Великої української

енциклопедії». Приміром, оприлюднюючи інформацію про університет у розміщеній на порталі e-VUE статті (що разом із тим є чинником популяризації освітньо-наукової діяльності цього закладу), природно очікувати й зворотного кроку — розміщення на сайті ЗВО покликань на ВУЕ серед інших інформаційних та освітніх ресурсів.

«Versus Wikipedia». З огляду на лідерство «Вікіпедії» серед онлайн-енциклопедичних ресурсів, важливим напрямом поширення впізнаваності ВУЕ та авторитетності її контенту є наявність «Великої української енциклопедії» як одного з основних джерел до вікіпедійних статей, залучення ВУЕ до головної бази «Словники та енциклопедії» (поряд із «Енциклопедією історії України», «Енциклопедією України в Інтернеті», «Британікою» тощо). Просування доробку ВУЕ, своєю чергою, здатне сприяти підвищенню наукового й фактологічного рівня вікіпедійних статей, поліпшенню її мовної культури, витісненню з українського сегменту «Вікіпедії» ідейно ангажованого російського корпусу бібліографічних ресурсів.

Іншим важливим напрямом популяризації «Великої української енциклопедії» є створення технічних умов індексації енциклопедичних статей у Гугл Академії та продовження зусиль із підвищення наукового статусу та престижності статей ВУЕ, посилення мотивації наукової та науково-педагогічної спільнот до співробітництва в проєкті.

⁴ Тарасенко Н. Проєкти з популяризації науки в Україні // Центр досліджень соціальних комунікацій НБУВ. 2021. URL: http://nbuviap.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=5252:proekti-z-populyarizatsiji-nauki-v-ukrajini-3&catid=66&Itemid=377

Валерій БИКОВ,
доктор технічних наук, професор, академік
Національної академії педагогічних наук України,
директор Інституту цифровізації освіти
Національної академії педагогічних наук України

Лілія ЛУПАРЕНКО,
кандидат педагогічних наук, завідувачка відділу
цифрової трансформації Інституту цифровізації освіти
Національної академії педагогічних наук України

Ольга ПИНЧУК,
кандидат педагогічних наук, старший науковий
співробітник, заступник директора з науково-експериментальної
роботи Інституту цифровізації освіти
Національної академії педагогічних наук України

«УКРАЇНСЬКА ЕЛЕКТРОННА ЕНЦИКЛОПЕДІЯ ОСВІТИ»: ПЕРШІ КРОКИ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРОЄКТУ

Спрямований на впевнене економічне зростання «План відновлення України»¹, у частині «Розвиток системи освіти», акцентує увагу на інноваційних проєктах у сфері цифрового контенту та інтеграції науки у навчальний процес.

Сьогодні, коли Україна отримала статус кандидата на членство в Європейський Союз (ЄС), особливої ваги набуває реалізація пріоритетів гармонізації стандартів із Європою [European Higher Education Area та European Research Area (ERA)]. Так, «Дорожня карта з інтеграції науково-інноваційної системи України до Європейського дослідницького простору»² у пріоритеті 5а «Трансфер знань і відкриті інновації» націлює вітчизняну науку на запровадження механізмів та інструментів

¹ План відновлення України. URL: <https://recovery.gov.ua>

² Про затвердження дорожньої карти з інтеграції науково-інноваційної системи України до європейського дослідницького простору: Наказ Міністерства освіти і науки України № 167 від 10.02.2021 // Міністерство освіти і науки України. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/rizne/2021/02/12/edp-nakaz.pdf>

політики відкритих інновацій, а також поширення використання результатів наукових досліджень. У пріоритеті 5б «Відкрита наука та цифрові інновації» — на застосування політики відкритої науки під час усіх етапів проведення наукових досліджень. Експоненціальне зростання наукових даних у XXI столітті сприяло суттєвим змінам у тлумаченні усталених понять, їхньому періодичному уточненню, появі нової термінології. У дослідженнях із педагогіки і психології здійснено глибокий аналіз та вдосконалення понятійного апарату.

Понятійний апарат науки — це динамічна система термінів, що розвивається, доповнюється, уточнюється відповідно певній галузі знань і рівню пізнання об'єктивної дійсності. На нашу думку, розвиток і узгодженість понятійного апарату залишається актуальною проблемою, особливо на новому етапі інтернаціоналізації³. Міжнародний, міжкультурний і глобальний вимір — це терміни, використані як тріада. Інтернаціоналізацію ж української освіти і науки розглядаємо як процес інтеграції міжнародного, міжкультурного чи глобального виміру в мету, функції, здобуття освіти та здійснення наукових досліджень.

У рекомендаціях ЮНЕСКО⁴ відбулося узгодження загального стандарту міжнародної рамки відкритої науки. Одним із завдань було визначено інвестиції в людські ресурси, навчання, освіту, цифрову грамотність і розвиток потенціалу відкритої науки. Показовим є те, що майже третина згаданого документа присвячена визначенню відкритої науки (definition of open science).

Про важливість узгодження термінології та понятійного апарату свідчать і рекомендації «Універсального періодичного огляду» ЮНЕСКО⁵. Країнам рекомендовано переглянути чинне законодавство, зокрема надмірно загальну та невизначену юридичну термінологію, яка може обмежувати свободу вираження поглядів способами,

³ Knight J. Updated Definition of Internationalization // International Higher Education. 2003. URL: <https://doi.org/10.6017/ihe.2003.33.7391>

⁴ UNESCO Recommendation on Open Science. Paris : United Nations Educational, 2021. 36 p. URL: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000379949/PDF/379949eng.pdf.multi>

⁵ The Universal Periodic Review (UPR): Model Recommendations in the Field of Freedom of Expression, Safety of Journalists and Access to Information: Guidance Note for Member States on Drafting. Paris : United Nations Educational, 2022. 13 p. URL: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000381721>

несумісними з міжнародним правом у галузі прав людини. Це є однією з дев'яти ключових позицій документа.

На нашу думку, створення, підтримування і розвиток веб-орієнтованих енциклопедичних видань є інструментом популяризації науки, поширення наукових знань (наукової інформації) і залучення громадян до участі у науковій, науково-технічній та інноваційній діяльності.

Станом на 2022 р. у науково-освітньому просторі України існує єдине галузеве друковане енциклопедичне видання, що містить науково достовірні й сучасні тлумачення термінології педагогіки й психології — «Енциклопедія освіти»⁶ (2008 та 2021). Події пандемії COVID-19 та умови воєнного стану в Україні актуалізували проблему доступу освітян, психологів, науковців, здобувачів наукових ступенів, методистів, вихователів, вчителів, студентів, керівних кадрів закладів освіти та працівників органів управління освіти і науки до традиційних джерел знань. Як наслідок, постала потреба у вирішенні проблеми забезпечення експертно-вивіреною довідковою продукцією багатьох користувачів, які внаслідок ситуацій, що склалися, втратили таку можливість.

Інститутом цифровізації освіти Національної академії педагогічних наук України⁷ (ІЦО НАПН України) 2021 р. розпочато створення інформаційної аналітично-пошукової довідкової системи «Українська електронна енциклопедія освіти» (УЕЕО), що забезпечуватиме формування і систематизацію, уніфікацію та підтримування в актуальному стані поняттєво-термінологічного апарату педагогіки і психології.

УЕЕО реалізується як вікі-ресурс на базі програмної платформи MediaWiki. Це надає можливості розширення і налаштування енциклопедичного проекту шляхом підключення значної кількості плагінів відповідно до вимог, окреслених у технічному завданні.

Функціонально сайт енциклопедії надаватиме змогу користувачам у межах визначених дозволів (читач, редактор, редактор розділу, адміністратор) читати, завантажувати, описувати, рецензувати та редагувати енциклопедичні статті наукової, педагогічної та психологічної тематики. Додатково передбачені можливості формування корис-

тувачем власних добірок статей та пропонувати редакції новий термін (або правки до наявних).

Структура сайту енциклопедії передбачає галерею тематичних розділів, блок реєстрації та входу, пошуковий інструментарій, можливості зміни мови інтерфейсу, а також закладки:

- «Про проект» — основні відомості про цілі, учасників, нормативно-правову базу функціонування, еволюцію творення проекту та очікувані результати;

- «Абетка» — алфавітний покажчик статей за кирилицею і латиницею;

- «Автори» — алфавітний покажчик за прізвищами авторів;

- «Контакти» — відомості про Інститут ІЦО НАПН України, телефон, адресу, веб-сайт, електронну пошту, графік роботи та форму зворотного зв'язку.

В окремих розділах подано відомості про редакторів, політику конфіденційності даних, положення про відкритий доступ, конфлікт інтересів та попередження плагіату, навчальні матеріали для користувачів, типові запитання і відповіді.

Користувачі матимуть змогу здійснювати пошук статей за:

- ключовими словами — за назвою статті або за її початковими літерами через рядок пошуку на головній сторінці;

- тематичним розділом — за категоріями та підкатегоріями у тематичних розділах через галерею на головній сторінці;

- за абетковим і цифровим покажчиком через закладку головного меню.

Типологія статей УЕЕО передбачає статті-огляди, статті-довідки, статті-дефініції та статті-відсилання. За об'єктом опису матеріали енциклопедії також поділяються на біографічні статті, статті про установу, статті про нормативні документи, статті про видання, статті про події і заходи, статті про наукові школи, статті про нагороди і відзнаки, статті про цифрові технології й електронні ресурси та ін.

Контент енциклопедії буде формуватися за такими тематичними розділами:

- Освіта — статті, що описують загальні поняття, процеси, явища освіти або її часткові проблеми за рівнями та напрямками «Дошкільна освіта», «Початкова освіта», «Середня освіта», «Професійна

⁶ Енциклопедія освіти / Гол. ред. В. Г. Кремень. 2-ге вид., допов. та перероб. Київ : Юрінком Інтер, 2021. 1144 с.

⁷ Інститут цифровізації освіти НАПН України. URL: <https://iitlt.gov.ua>.

освіта», «Вища освіта», «Післядипломна освіта», «Освіта впродовж життя», «Управління освітою», а також питання, що стосуються суб'єктів освітньої діяльності.

— Психологія — статті, що описують загальні поняття, процеси, явища психології або її часткові проблеми за напрямками «Загальна психологія», «Психологія розвитку», «Педагогічна психологія», «Спеціальна психологія», «Історична психологія», «Соціальна психологія», «Політична психологія», «Гендерна психологія», «Гуманістична психологія», «Психологія праці», а також питання, що стосуються суб'єктів психологічної діяльності.

— Наука — статті, що описують загальні поняття, процеси, явища та часткові проблеми науково-дослідної діяльності в галузі освіти і психології, а також суб'єкти наукової діяльності, наукові школи, види наукових праць та ін.

— Персоналії — біографічні статті про видатних педагогів, психологів, науковців, державних і громадських діячів в галузі освіти та психології;

— Організації — статті про заклади освіти всіх рівнів, наукові установи, державні установи в системі освіти, бібліотеки, дослідницькі мережі і центри, лабораторії, міжнародні асоціації та громадські організації, товариства, фундації.

— Документи — статті, що описують основні нормативні документи в галузі освіти і психології: закони, нормативно-правові акти, накази, постанови, рішення, розпорядження, положення, стандарти, концепції, програми.

— Видання — відомості про провідні фахові видання, науково-популярні видання, довідкові видання, значимі монографії та збірники наукових праць в галузі освіти і психології.

— Події — відомості про освітні з'їзди, конгреси, симпозиуми, форуми, конференції, наукові семінари, педагогічні читання, круглі столи, виставки та ін.

— Цифровізація — медіаконтент, електронні освітні ресурси, основні дані про цифрові технології підтримки наукової діяльності, управління освітою та психології.

Основу авторського колективу УЕЕО складають фахівці НАПН України. До написання статей, редагування і наповнення новим кон-

тентом запрошують провідних фахівців у галузі педагогіки та психології, членів спільних науково-дослідних лабораторій ІЦО НАПН України, наукових та науково-педагогічних працівників закладів вищої педагогічної освіти України. На перспективу передбачено залучити потенціал учених, які працюють поза межами України, зокрема іноземних фахівців у галузі педагогіки і психології з європейських університетів та дослідних установ.

На початковому етапі функціонування енциклопедії, наповнення електронними статтями здійснюватиметься за принципом централізованого введення документів. Лише певний користувач або група користувачів з установи, що підтримує УЕЕО, матимуть право вносити документи (редактори). Оскільки матеріали статей мають бути експертно вивірені, цей етап формування енциклопедії не передбачає публічного редагування енциклопедичних статей широкою аудиторією користувачів.

Наразі фахівцями ІЦО НАПН України спроектовано структуру сайту, здійснено його програмну реалізацію, розроблено типові шаблони статей і методичні матеріали з їхньої підготовки, а також керівництва для різних груп користувачів. Для апробації роботи системи виконане наповнення матеріалами у тестовому режимі. У перспективі заплановано перехід до розподіленого внесення нового контенту відповідальними за тематичні розділи особами (редактори розділів).

«Українська електронна енциклопедія освіти» може стати джерелом ідей для розвитку галузей педагогіки і психології та популяризувати здобутки вітчизняної освіти в Україні й світі. Вона репрезентуватиме найсучасніші знання з наук про освіту та психологію в доступній формі 24/7, зручному для користування форматі, відповідному до розвитку цифрових технологій, та враховуватиме потреби різних категорій користувачів.

Володимир БІЛЕЦЬКИЙ,
*доктор технічних наук, професор, професор кафедри
видобування нафти, газу і конденсату
Національного технічного університету
«Харківський політехнічний інститут»*

Геннадій ГАЙКО,
*доктор технічних наук, професор, професор кафедри
геоінженерії Національного технічного університету України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»*

«DE RE METALLICA» ГЕОРГА АГРІКОЛИ ЯК ЕНЦИКЛОПЕДИЧНА ПАМ'ЯТКА ПІЗЬНОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Поява перших енциклопедичних видань періоду європейського пізнього середньовіччя пов'язана з характерним етапом становлення нових суспільно-економічних відносин і потребами систематизації та поширення знань, чому сприяв революційний винахід друкарства в середині XV ст. Зауважимо, що праці енциклопедичного характеру в Китаї (зокрема з практичних господарських галузей знань), передували європейським, чому сприяло більш раннє винайдення друкарства з рухливими літерами (XI ст.) і давні традиції накопичення історичних і практичних даних у численних китайських трактатах. До сьогодні світовий досвід створення перших фундаментальних праць із різних галузей знань досліджений не повною мірою і недостатньо систематизований, особливо під кутом початків енциклопедичного відображення людських досягнень¹. Тому аналіз навіть окремих середньовічних пам'яток енциклопедичного характеру зберігає вагомий перспективу для досліджень.

Мета наукового повідомлення — введення у науковий обіг аналізу пам'ятки пізнього середньовіччя — праці «De Re Metallica» Георга Агріколи під кутом енциклопедичного відображення досяг-

нень тодішньої європейської цивілізації в галузі гірництва та металургії.

В історичний період пізнього середньовіччя накопичення суспільних багатств значною мірою визначалося розвитком гірництва, причому скарби, видобуті з надр (передусім золото та срібло), випереджали інші форми примноження статків. Ще одним чинником, що вплинув на домінуючий розвиток гірництва та гірничо-металургійних знань, було широке застосування артилерії та першої вогнепальної зброї. Майже до XVII ст. бронза залишається головним металом артилерії, а видобуток міді й олова — пріоритетним напрямом розвитку гірництва. Потреба цих металів посилюється, коли поруч із фортифікаційною й польовою артилерією вітрильні морські судна почали оснащувати численними важкими гарматами. Про масштаби застосування корабельної артилерії у XVI ст. можна стверджувати за чисельністю Іспанської армади, яка в битві з англійським флотом у Ла-Манші нараховувала 130 важких кораблів, оснащених 2 430 бронзовими гарматами, й мала запас 124 тис. чавунних ядер. Подібні флоти мали Англія, Італія, Туреччина, деякі інші країни. Вже в епоху пізнього середньовіччя «гонка озброєнь» стає основним стимулом гірничо-металургійного розвитку провідних європейських країн і потребує систематизації та поширення знань з розробки корисних копалин².

Протягом багатьох століть роль першості серед старого гірництва мали практичні знання та вміння, які гірники накопичували під час освоєння надр. Гірничий досвід, що збирався рудознавцями й промисловими артілями, акумулювався у вузьких професійних колах, часом передавався в спадщину від батьків дітям. Певний час первісне накопичення професійних знань відбувалось у християнських монастирях, зокрема, в абатствах ордену цистерціанців, церковним завданням яких було гірничо-металургійне освоєння Середньої Європи. Значні можливості поширення й розвитку знань відкрила друкована книга, а згодом — гірничі навчальні заклади. У цих умовах особливе значення отримують перші енциклопедичні видання, які

¹ Гайко Г. І., Білецький В. С. Історія гірництва. Київ; Алчевськ : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія» ; Видавництво «ЛАДО» Донбаського державного технічного університету, 2013. С. 14–17.

² Гайко Г. І., Білецький В. С. Історія гірництва. Київ; Алчевськ : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія» ; Видавництво «ЛАДО» Донбаського державного технічного університету, 2013. 542 с.

систематизують та осмислюють накопичений практичний досвід освоєння надр.

У XVI ст. розвиток і систематизація гірничо-металургійних знань були пов'язані насамперед із працями трьох учених — Георгіуса Агріколи (1494–1555), Ванноччо Бірінгуччо (1480–1539) та Себастьяна Мюнстера (1489–1552), а праця «De Re Metallica» Г. Агріколи стала однією з перших європейських енциклопедій з технічних знань.

Німецький учений, один із першозасновників гірничої науки Георгіус Агрікола (Георг Бауер) здобув освіту в університетах Лейпцига, Падуї та Болоньї, де йому було присуджено наукові ступені доктора філософії та доктора медицини. Захоплювався творами античних і арабських учених (його книги рясніють посиланнями й цитатами з рукописів цих авторів). Зацікавленість гірництвом виникла під час роботи в італійських університетах і була пов'язана з використанням мінералів як складників лікувальних засобів. У 1526 р. Г. Агрікола повернувся в Саксонію, але оселився в чеському місті Санкт-Йоахімшталь (нині Яхимов), центрі гірничо-металургійного промислу Рудних Гір. Саме тут учений розпочав системні дослідження мінералів, гірничих технологій і металургійного мистецтва. Помітно сприяв йому в цій справі батько дружини, власник кількох поліметалічних рудників. Від 1533 р. Г. Агрікола жив у Хемніці, двічі обирався бургомістром міста, обіймав посаду придворного історика саксонського герцога Моріца³.

1530 р. вийшла його перша книга «Берманус, або діалог про гірничу справу та металургію» («Bermanus, sive de re metallica»), де у формі платонівської школи виписано цікавий діалог між знавцем гірничорудної справи Берманусом та його друзями медиками Невієм та Анконом. Протягом наступних двох десятиріч вийшло понад десять книг Агріколи з царини геології, гірництва, витоплення металів, філософсько-культурного осмислення феномену гірничої справи та металургії⁴. Праця

³ Naumann Fr. Georgius Agricola — Berggelehrter, Naturforscher, Humanist. Erfurt : Verlag Sutton, 2007. 95 p.; Шухардин С. В. Георгий Агрикола. Москва : Академия наук СССР, 1955. 208 с.; Білецький В. С., Гайко Г. І. До 450-річчя з виходу першої гірничої енциклопедії за авторством Георгіуса Агріколи // Уголь України. 2006. № 12. С. 37–38.

⁴ Білецький В. С., Гайко Г. І. Засновник мінералогії та гірничої науки Георг Агрікола і його книги // Вісник Харківського нац. ун-ту. Серія: Геологія, географія, екологія. 2014. № 41. С. 160–164.

«Про природу корисних копалин» («De natura fossilium»), стала базовою для подальшого наукового розвитку мінералогії. Невеличку книжечку «Про старі й нові рудники» («De veteribus et novis metallis libri duo», 1546)⁵ можна вважати першою спробою написання історії гірництва. Праця значною мірою спиралася на численні свідчення античних авторів. У ній Г. Агрікола переконує в користі й важливості розвитку гірництва «в усі часи». Готуючи майбутню фундаментальну працю, вчений визнавав за необхідне розкрити історію використання металів людиною й показати основні етапи його історичного розвитку. Він уважав історичну складову необхідною частиною загальної культури будь-якої інженерної діяльності, що варто було б зауважити й сучасним діячам освітнього простору. Ґрунтуючись на ранніх творах Г. Агріколи, нідерландський учений-гуманіст, письменник і богослов Е. Роттердамський передбачав: «У найближчому майбутньому він буде на першому місці серед великих учених»⁶.

У 1533 р. Г. Агрікола розпочав роботу над енциклопедичною працею «De Re Metallica» («Про гірничу справу»), яка була завершена в 1550 р. і за шість років вийшла друком у швейцарському Базелі в славетному видавництві Фробона (вже після смерті автора)⁷. Повна титульна назва енциклопедичного видання: «Георгіуса Агріколи, лікаря з Хемніца й відомого філософа, про гірництво та металургію дванадцять книг, у яких обов'язки, інструменти, машини й загалом усе, що має відношення до гірничої справи, не тільки найдостовірніше описується, але й наочно демонструється за допомогою розміщених у відповідних місцях зображень, з додатком їхніх латинських і німецьких назв, що не могли бути передані з більшою виразністю». Текстовий матеріал було ілюстровано 275 чудовими гравюрами, для виготовлення яких Г. Агрікола залучив кращих художників свого часу.

Тлумачення назви «De Re Metallica» має дещо дискусійний характер. Саме поняття «metalleo» у перекладі з латини — «видобуваю з землі», «metallum» — «шахта, рудник» (що й дало назву металам, які

⁵ Агрикола Г. О месторождениях и рудниках в старое и новое время / Пер. с лат. Москва : Недра, 1972. 78 с.

⁶ Wilsdorf H. Georg Agricola und seine Zeit. Berlin : Deutscher Verlag der Wissenschaften, 1956. 335 p.

⁷ Agricola G. De Re Metallica libri XII. Basileae : Froben, 1556. 590 p.

походили з землі, з рудників). Перший переклад цієї праці Г. Агріколи старонімецькою мовою вийшов 1557 р. під назвою «Vom Bergkwerck XII Bucher»⁸, тобто «Про гірниче підприємство» або «Про гірничу справу» (у 12 книгах). Слід зауважити, що в часи Г. Агріколи гірнича справа органічно вміщувала в себе як видобуток, так і повну переробку корисних копалин (інакше кажучи, металургія була складовою частиною гірничої справи). Тому немає нічого дивного, що праця поєднувала гірничодобувні та металургійні процеси під суто гірничим титулом. Такі погляди частково зберігалися ще в XIX ст., але вже в XX ст. гірництво й металургія втратили колишню єдність і стали окремими галузями, спеціалісти яких мали, на жаль, вельми умовні уявлення про діяльність один одного. Це відобразилось і на перекладах титулу «De Re Metallica»: німецький переклад (1928 р.), а слідом і російський (1962 р.) подають назву книги — «Про гірничу справу та металургію»⁹. Українська редакція перекладу повернулася до первісної назви «Про гірничу справу», яка, на думку редакторів, більш точно відображає погляди автора на розглянутий предмет¹⁰.

Праця Г. Агріколи складається з 12 книг (розділів). Перша — це міркування про роль металів в історії людства, загострене зіткнення позицій ганьбителів і прихильників гірництва. Друга — характеристика умов, які впливають на успішну розробку родовищ, а також розвідка й пошукові ознаки багатих руд. Третя — геологічні знання, опис рудних покладів і властивостей гірських масивів. Четверта — землемірні й геодезичні дані, крім того — гірничі посади й звання та відповідні обов'язки. П'ята — засади підземної розробки руд, кріплення виробок, маркшейдерське мистецтво. Шоста — опис знарядь праці, машин і механізмів для руйнування порід, транспорту й підйому руди, водовідливу та вентиляції. Сьома — пробірний аналіз руд. Восьма — способи й механізми для збагачення руд. Дев'ята — способи витоплення металів, металургійні печі та обладнання. Десята й одинадцята — очищення благородних металів від домішок та

інших металів. Дванадцята — алхімічні уявлення про солі, бітуми, скло та інші «затужавілі соки» землі, а також технології їхнього вироблення.

Багато що в «De Re Metallica» було викладено вперше, зокрема системне дослідження технологічних процесів гірництва та металургії, а також дотичних сфер діяльності — розвідки корисних копалин та маркшейдерії. Імовірно, вперше тут порушено питання піклування про природниче середовище, зокрема означені проблеми винищення лісів (на деревне вугілля), забруднення річок і струмків під час збагачення (промивання) руд, отруєння повітря при застосуванні вогневого способу руйнування порід тощо. Торкається автор праці й питань охорони праці, дає поради, як запобігти травмам і професійним хворобам. Перша книга (розділ) праці Г. Агріколи пронизана філософським осмисленням гірничої діяльності, сповнена християнської й гуманістичної турботи за роль і долю гірника; в ній стверджується нетипова для жорсткого XVI ст. думка про відсутність достойного відшкодування за смерть або каліцтво.

Важко оцінити значення цієї праці для розвитку гірничих промислів і гірничої науки. Протягом майже двох століть ця книга залишалася найкращим практичним універсальним посібником для гірників Європи та Іспанської Америки. Вона дістала визнання видатних науковців. Основоположник емпіризму, англійський філософ Ф. Бекон, покликаючись на працю Г. Агріколи, підкреслював практико-технічну користь науки, обґрунтовував перспективи використання природи людиною. «De Re Metallica» була серед найбільш шанованих книг в особистій бібліотеці І. Ньютона. За цією книгою навчався М. Ломоносов, який називав Г. Агріколу «в рудних справах найумілішим»¹¹. Й. Гете писав про Г. Агріколу: «Він розгадував таємниці гір, володів гірничим мистецтвом, відкривав важливі корисні копалини, вивчав, обробляв і очищав їх, роблячи корисними для людських потреб. Дотепер ми захоплюємось його творами, де сконцентровані усі старі й нові знання з гірництва та металургії. Ці твори залишені нам як чудовий дарунок»¹².

⁸ Agricola G. Vom Bergkwerck XII Bucher. Basel : Froben, 1557. 486 p.

⁹ Агрикола Г. О горном деле и металлургии в двенадцати книгах. Москва : Академия наук СССР, 1962. 602 с.

¹⁰ Агрікола Г. Про гірничу справу в дванадцяти книгах (книги I–VI) : в 2 т. / Пер. з лат. В. Білецького, Г. Гайка. Донецьк : Східний видавничий дім, 2014. 234 с.

¹¹ Шухардин С. В. Георгий Агрикола. Москва : Академия наук СССР, 1955. 208 с.

¹² Wilsdorf H. Georg Agricola und seine Zeit. Berlin : Deutscher Verlag der Wissenschaften, 1956. 335 p.

Загалом зацікавленість енциклопедичною працею Г. Агріколи з давніх часів набула популярності. «De Re Metallica» багато разів перевидавалася: латинською мовою — у 1561 (Basel: Froben), 1621 (Basel: Ludwig König), 1637 (Basel: Emannel König), німецькою мовою — у 1557 (Basel: Froben), 1621 (Basel: Ludwig König), 1778 (Rotenburg), 1928 (ініціатива інженера Oskara von Millera, переклад C. Schiffnera) і 1953, 1997 (Düsseldorf, Essen), італійською мовою вперше перекладена у 1563 (Basel: Froben), декілька разів — англійською у 1912, 1927 і 1950 (переклад і редакція Herbert Clark Hoover і Lou Henry Hoover), чеською — 1933 (Praga, переклад: Bohuslav Jezek-старший, Bohuslav Jezek-молодший, Josef Hunmel), російською — у 1962 та 1986 (переклад В. Гальмінаса та А. Дробінського за редакцією С. Шухардіна), польською — у 2000 (Jelenia Gora, переклад — Karina Kurkova)¹³.

В Україні перша спроба опрацювання книги Г. Агріколи відбулася в 1908 у м. Львові. Тоді накладом Політехнічного товариства вийшла брошура (48 с.) інженера Ф. Пестрака, що знайомила читача з книгою «De Re Metallica», даючи стислий переказ кількох розділів. Перший повний переклад українською мовою шести перших книг (розділів) з передмовою, стислою біографією Г. Агріколи та науковим коментарем вийшов у 2014 р.¹⁴. Переклад здійснено порівняльним шляхом: залучено зазначені вище російське, англійське, німецьке й польське видання, а також раритетний першодрук праці Г. Агріколи «De Re Metallica» (латиною) для уточнення оригінальної структури книги, форми й місця подання ілюстрацій тощо. Такий підхід дозволив уточнити деякі смислові деталі тексту й застосовані терміни, внести окремі доповнення, які з різних причин відсутні в тих чи інших виданнях. Редактори зробили все можливе для передачі оригінального стилю автора, наскільки його відчули й зрозуміли, проте надали окремим термінам і фаховим назвам сучасного звучання (важливе значення мав гірничий фах науковців-редакторів).

¹³ Agricola G. De Re Metallica / Ed. by H. Cl. Hoover, L. H. Hoover. New York : Dover Publications, 1950. 638 p. ; Agricola G. Jiřího Agricoly dvanáct knih o hornictví a hutnictví / Př. z lat. B. Ježek, J. Hummel. Praha : Ministerstvo hornictví a hutnictví, 1933 504 p.; Agricola J. O gornictwie i hutnictwie. Jelenia Gora : Muzeum Karkonoskie, 2000. 528 p.

¹⁴ Агрікола Г. Про гірничу справу в дванадцяти книгах (книги I–VI) : в 2 т. / Пер. з лат. В. Білецького, Г. Гайка. Донецьк : Східний видавничий дім, 2014. 234 с.

Вихід енциклопедичної науково-літературної пам'ятки XVI ст. українською мовою уможливив поглиблене знайомство вітчизняних спеціалістів у галузі геологічних, гірничих і металургійних знань з ви-токами своєї діяльності, залучення студентів технічних університетів до вивчення історії гірництва та металургії, а гуманітаріїв — до розу-міння єдності інженерних і гуманітарних знань у цивілізаційному по-ступі людства. Важливим є також аспект певного престижу для укра-їнської гірничо-металургійної спільноти і країни в цілому мати свій переклад Г. Агріколи.

Віктор ВЕЧЕРСЬКИЙ,
кандидат архітектури, начальник відділу архітектурної та
містобудівної спадщини Інституту культурної спадщини

ПАМ'ЯТКИ У СВІТОВИХ ВІЙНАХ

Актуальність проблематики визначено активною стадією російсько-української війни, що розпочалася 24.02.2022, і значними втратами, яких завдано історико-культурній спадщині України. Культурні коди нашої доби безпосередньо пов'язані з війною, а тривалість та інтенсивність цього «пов'язання» непередбачувана. Великі війни вже були в історії Європи. Маємо змогу оглянути способи вирішення аналогічних проблем, до яких вдавалися попередники, і зробити адекватні висновки.

Огляд літератури за темою дослідження засвідчує, що є чимало різномірних джерел інформації багатьма європейськими мовами. Їхній аналіз може становити предмет окремого дослідження. Більшість публікацій заідеологізовані (характер ідеологізації залежить від того, на чиєму боці воювала країна). Так, приміром, французи підкреслюють «німецьке варварство» стосовно французьких архітектурних пам'яток; його увічнили англійці фактом відмови відбудовувати після війни знищений німецьким бомбардуванням готичний собор у м. Ковентрі (з публікацією відповідних текстів). Натомість німці та італійці вказують на військову безпідставність деяких бомбардувань, учинених союзниками 1944–1945 (історичний центр м. Дрездена, монастир у Монтекассіно тощо). Поляки про німецьке варварство (зруйнування історичного центру м. Варшави)¹ писали охоче, а про російське — знищення «визволителями» історичного центру м. Гданська разом із населенням² — донедавна воліли мовчати. У СРСР, УРСР та пострадянській Україні було заведено в усьому звинувачувати «німецько-фашистських загарбників»³ (внаслідок чого ми, приміром, і

дотепер достеменно не знаємо, хто скинув авіабомбу на П'ятницьку церкву в Чернігові)⁴. Отже, про жодну об'єктивність не йдеться там, де був смертельний конфлікт між націями. Француз Жермен Базен у фундаментальній праці дав узагальнений огляд розвитку європейського мистецтвознавства від XVI ст. до 1960-х, проаналізував причини й наслідки воєнних руйнувань найвизначніших європейських пам'яток⁵. Міжнародно-правові документи з цієї тематики, які випрацювала міжнародна спільнота, представлено у декількох україномовних збірниках доби незалежності⁶, якими ми користуємося, попри деякі вади окремих перекладів⁷.

Метою дослідження є узагальнення попереднього європейського і світового досвідів руйнування культурної спадщини у світових війнах XX ст. та методів боротьби із цим небезпечним явищем.

Значні втрати об'єктів культурної спадщини в Європі пов'язані не тільки з соціальними потрясіннями, на кшталт бунтів і революцій, як це було у Франції наприкінці XVIII ст., але і з війнами, особливо двома світовими у XX ст. Саме в цю добу пам'ятки архітектури стали «заручниками» великої політики світових держав.

На початку Першої світової війни в серпні 1914 р. німецька артилерія зрівняла з землею одну з перлин європейської культури — бельгійське місто Льовен (Лювен, Лувен). Це було покаранням за обстріл льовенцями німецьких вояків, які за наказом свого командування нахабно й неспровоковано вдерлися на територію суверенної держави. У підпаленому німцями місті згоріли університетське містечко і бібліотека. Більшу частину історичного центру міста було повністю зруйновано. Вражаючи фото цих руйнувань миттєво поширилися

⁴ Барановський П. Собор Пятницкого монастыря в Чернигове // Памятники искусства, разрушенные немецкими захватчиками в СССР / Под ред. И. Грабаря. Москва; Ленинград : Академия наук СССР, 1948. С. 13–33.

⁵ Базен Ж. История истории искусства: От Вазари до наших дней / Пер. с фр. Москва : Прогресс ; Культура, 1994. 528 с.

⁶ Україна в міжнародно-правових відносинах : в 2 кн. Київ : Юрінком Інтер, 1997. Кн. 2: Права охорона культурних цінностей / Відп. ред. Ю. С. Шемшученко, В. І. Акуленко. 864 с.; Збірник нормативно-правових актів сфери охорони культурної спадщини. Чернівці : ВАТ «РВК «Деснянська правда», 2011. 796 с.

⁷ Пам'яткознавство: правова охорона культурних надбань / Упоряд.: Л. В. Прибега, М. М. Яковина, С. В. Оляніна та ін. Київ : Інститут культурології Академії мистецтв України, 2009. 416 с.

¹ Захватович Я., Бегански П. Старый город в Варшаве / Пер. с пол. Варшава : Budownictwo i architektura, 1956. 154 с.; Лилейко Е. Варшавский замок. Варшава : Интерпресс, 1980. 237 с.

² Bolduan T. Gdansk: 1945–1965. Warszawa : Polonia, 1967. 144 p.

³ Кот С. Зруйнування Успенського собору Києво-Печерської лаври (3 листопада 1941 р.): версії // Український історичний журнал. 2011. № 6. С. 122–151.

світом, тому в країнах Антанти доля Льовена стала символом «тевтонського варварства».

У вересні 1914 р. німецькі війська протягом декількох днів піддавали артилерійському обстрілу м. Реймс із його знаменитим готичним собором (у якому коронували французьких королів). Спалахнула пожежа, що тривала не одну добу й була зафіксована різноманітними візуальними засобами. Це викликало загальне обурення у світі. Мистецьким відгуком на трагедію стала тогочасна поліхромна графічна композиція українського художника Г. Нарбута⁸. Після закінчення Першої світової війни Реймський собор швидко відреставрували під керівництвом А. Денйо — уродженця м. Реймса, головного архітектора історичних пам'яток Франції. Для цього значну фінансову допомогу надали меценати зі США, зокрема родина Рокфеллерів. Відновлену пам'ятку відкрито 1919 р., з того часу серйозних руйнацій вона не зазнавала.

Іншою виявилася доля найвизначнішої французької фортифікаційної пам'ятки: 27.03.1917 за наказом генерала Е. Людендорфа німецьке військо при відступі заклало 28 т (!) вибухівки для знищення готичного замку Кусі, який мав найбільший в Європі донжон (головну замкову башту). 1862 р. цей замок включено у державний реєстр історичних пам'яток Франції. Але у квітні 1917 р. Франція оголосила його «пам'яткою вандалізму». Згодом частину репарацій, отриманих від переможеної Німеччини, використали для консервації руїн, проте сам замок вирішили не відбудовувати. Пам'яткою німецького вандалізму цей об'єкт залишається й дотепер, попри франко-німецьку дружбу останніх десятиріч. Це приклад для нашого повоєнного майбутнього: як слід трактувати об'єкти національної пам'яті, поруйновані агресором.

Перша світова війна нічому корисному німців не навчила. Тому всі свої злочини проти культурної спадщини, вчинені в 1914–1917 рр., вони примножили 1939–1945. Знаковим для історії Європи стало знищення 14.05.1940 історичного центру голландського м. Роттердама німецькими бомбардувальниками без військової необхідності. Хрестоматійними є приклади масового знищення архітектурної спадщи-

ни англійських міст (зокрема м. Ковентрі в ніч на 15.11.1940), а також Варшави, Києва, Чернігова, Полтави, Харкова та інших визначних міст Східної Європи. Це було прямим продовженням і розвитком тенденції, свідомо сформованої німецьким військовим керівництвом у роки Першої світової війни.

Німцям це не минулося безкарно. Нищівні бомбардування численних німецьких міст англо-американською авіацією за результативністю перевершили атомні бомбардування Хіросіми й Нагасакі. Зазнала втрат й Італія, незважаючи на те, що під кінець Другої світової війни війська антигітлерівської коаліції домовилися з німцями (під егідою Ватикану) не використовувати у військових цілях визначні пам'ятки архітектури. На виконання цих домовленостей німецький генерал-фельдмаршал А. Кессельрінг навіть заборонив військам зайняти стратегічно важливий монастир Сан-Беніто в Монтекассіно на скелі-останці. Та це не врятувало монастир від бомбардування авіацією союзників, яка його повністю знищила.

Особливої уваги заслуговує питання про найвизначніші історичні міста Німеччини: Дрезден і Нюрнберг. Наприкінці Другої світової війни авіація антигітлерівської коаліції знищила їх дощенту, причому не стільки об'єкти воєнної інфраструктури, як історичну забудову й архітектурні, історичні, мистецькі пам'ятки. Зазвичай вважалося, що єдиною метою цих бомбардувань була деморалізація німців. Дискусію про причини цього не завершено й дотепер. На думку Ж. Базена, «зруйнування рідного міста Альбрехта Дюрера, святилища німецького генія — Нюрнберга, — стало, в контексті європейської історії, своєрідною відплатою за бомбардування собору, в якому коронували французьких королів»⁹. Ця констатація, варварська за суттю, дуже промовиста, оскільки її висловив не маргінальний персонаж на кшталт О. Дугіна чи С. Кургіняна, а головний зберігач Лувру — провідний європейський історик мистецтва.

Із цього випливає висновок про наявність певної закономірності: у разі скоєння воєнних злочинів проти культурної спадщини тієї чи іншої нації відплата, спрямована проти нації винуватців, обов'язкова знайде свої об'єкти, щоб помститися. Але помста завжди була, є і буде

⁸ Білецький П. Георгій Нарбут. Київ : Мистецтво, 1983. 118 с. Іл. 47.

⁹ Базен Ж. История истории искусства: От Вазари до наших дней / Пер. с фр. Москва : Прогресс ; Культура, 1994. С. 208.

неадекватною: вона впаде зовсім не тих осіб, які були безпосередніми винуватцями, не тоді, коли треба (як правило, запізно), і не в тому місці. При цьому вона буде ще й неспівмірною за силою і нищівністю удару (бо «на війні, як на війні»). Адже навряд чи серед жертв бомбардувань Дрездена і Нюрнберга 1944–1945 були саме ті німецькі артилеристи, які обстрілювали Реймський собор за 30 років до того. Та й тих, хто віддавав злочинні накази 1914 р., вже не було на світі: ані кайзера Вільгельма II, ані його генералів.

Прикладів воєнних руйнувань культурної спадщини в історії є дуже багато. Проте й наведених найвідоміших достатньо для висновку про необхідність запровадження хоч якихось обмежень. Після Першої світової війни в очікуванні Другої розроблено й підписано міжнародний Пакт Реріха — зовсім не дієвий, але важливий як приклад. Після Другої світової війни на основі Пакту Реріха ухвалено Гаазьку конвенцію 1954 р. про захист культурних цінностей у разі збройного конфлікту. Вона хоча й не дає пам'яткам стовідсоткової гарантії від знищення (це засвідчили руйнування міста-пам'ятки Дубровника під час війни в колишній Югославії), але намагається хоча б поставити все в цивілізовані рамки.

Теперішня російсько-українська війна, й особливо її активна фаза, показала, що всі ці документи для країни-агресора не мають ніякого значення: вона жодних правил і законів не дотримується і дотримуватися не буде. Проте це явище не є чимось новим чи несподіваним. Американський дипломат і фахівець з питань боротьби з міжнародним тероризмом Р. Хаас декілька років тому проаналізував міжнародну ситуацію і дійшов висновку, що в сучасному світі, сповненому безладу, незважаючи на Гаазьку конвенцію, пам'ятки знову опинилися під загрозою. Він зазначив, що перетворення минулого на мішень не є чимось новим. Приміром, Й. Сталін, А. Гітлер і Мао Цзедун руйнували витвори мистецтва та архітектури, які асоціювалися з ідеями та культурою, що вважалися небезпечними¹⁰.

Із цього Р. Хаас зробив логічний підсумок про те, що «збереження і захист минулого є вкрай важливим для всіх, хто хоче гарантувати,

аби небезпечні фанатики сучасності не досягли успіху. Пам'ятки, музеї та бібліотеки неоціненні не просто тому, що в них зберігаються та експонуються красиві предмети, а й тому, що вони захищають спадщину, цінності, ідеї та факти, які роблять нас тими, хто ми є, і допомагають нам передати ці знання тим, хто прийде після нас»¹¹.

Гаазьку конвенцію 1954 р., як і інші міжнародні документи, розраховано на добру волю країн та їхніх лідерів; при цьому не передбачено жодних покарань для порушників. «Суворі й сумні правди полягає в тому, що міжнародна спільнота сьогодні слабка. Світ, який не готовий виконувати свої обов'язки щодо захисту людей, навряд чи об'єднається заради храмів, статуй, рукописів чи живопису»¹².

Із цього зроблено адекватний висновок: немає жодної іншої альтернативи, окрім як зупиняти тих, хто має намір зруйнувати культурні цінності, до того, як вони це зроблять. Це означає доручати поліцейським і військовим формуванням захищати пам'ятки й музеї, атакуючи терористів превентивно, перш ніж вони завдадуть свого удару. Якщо джерелом загрози є уряд країни (РФ), то найвідповіднішими є санкції. Завершує свої міркування Р. Хаас чітким і недвозначним формулюванням щодо персональної долі воєнних злочинців: «Звинувачення, переслідування, засудження та ув'язнення тих, хто займається такими руйнуваннями, може виявитися реальним інструментом. Поки цього не станеться, пам'ятки минулого будуть у небезпеці»¹³.

Міркування Р. Хааса не були марними. Рада Безпеки ООН на засіданні 24.05.2017 ухвалила резолюцію щодо захисту культурної спадщини під час збройних конфліктів. Ініціаторами резолюції виступили Італія та Франція; Україна — серед співавторів цього документа. Резолюція засуджує незаконне знищення та розграбування культурної спадщини, підтверджує, що такі дії можуть бути визнані воєнним злочином. Суть полягає в тому, що відтепер захист культурної спадщини буде включено у мандат (завдання) миротворчих місій ООН. Показово, що майже синхронно ЮНЕСКО видало англійською мо-

¹¹ Там само.

¹² Там само.

¹³ Там само.

¹⁰ Хаас Р. Політика історичиду // День. 2017. URL: <https://day.kyiv.ua/uk/article/svitoviy-dyskusiyi/polityka-istorycydu>

вою посібник для військових щодо принципів, правил і процедур захисту культурної спадщини¹⁴.

Спостерігаючи за світовими тенденціями останніх десятиріч, є всі підстави зробити висновок, що теперішня війна дасть сильний поштовх до того, щоб міжнародна система захисту нерухомої культурної спадщини і рухомих культурних цінностей стала значно дієвішою, ніж була дотепер. І Україна в цьому відіграє провідну роль.

***Петро ГАВРИЛИШИН,**
кандидат історичних наук,
доцент кафедри міжнародних відносин
Прикарпатського національного університету
імені Василя Стефаника*

БОГДАН ГАВРИЛИШИН: ІСТОРИЧНИЙ ПОРТРЕТ НА ТЛІ ЕПОХИ

Б. Гаврилишин (1926–2016) як директор Міжнародного інституту менеджменту в Женеві, за родом своєї діяльності відвідав значну кількість країн. Контрасти між ними змусили його задуматися над тим, чому одні суспільства впевнено ідуть дорогою розвитку, а інші стоять на місці, демонструючи неефективність. Його ідеї досі є актуальними з огляду на поточний стан держави Україна, адже після завершення російсько-української війни знову постає питання вироблення оптимальної моделі українського суспільства та держави. Можливості, які тоді з'являться, не можна згаяти. Його життєвий досвід та непересічна біографія можуть бути мотиваційним прикладом для молоді.

Інтелектуальні здобутки Б. Гаврилишина вивчали науковці М. Голянич¹, О. Геращенко², його біографію описували Т. Гаврилишин і В. Гаврилишин³, В. Пуаєттон⁴, зрештою він залишив свої спогади «Залишаюсь українцем», уперше опубліковані 2011 р.⁵.

Метою статті є створення портрету діяльної особистості Б. Гаврилишина в контексті різних історичних періодів. Окремо розглядаються значимі моменти його життєвої траєкторії.

Як дізнаємося з енциклопедичної статті, Богдан Дмитрович Гаврилишин (1926–2016) — економіст, громадський діяч, меценат,

¹ Голянич М. Футурологія. Філософія майбуття. Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2017. С. 472–474.

² Геращенко О. Економіка XXI: країни, підприємства, людини. Харків : Фоліо, 2019. С. 116–120.

³ Гаврилишин Т. Ю., Гаврилишин В. П. Коропець. Історія і спогади. Тернопіль : Воля, 2004. С. 208–214.

⁴ Пуаєттон В. Невтомний мандрівник Богдан Гаврилишин / Пер. з фр. І. Відлер. Київ : Славутич-Дельфін, 2015. 144 с.

⁵ Гаврилишин Б. Залишаюсь українцем: спогади. Київ : Пульсари, 2011. 288 с.

¹⁴ Protection of Cultural Property: Military Manual. Sanremo : United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization, 2016. 100 p.

колишній член Римського клубу, іноземний член НАН України, президент Фонду Богдана Гаврилишина, громадянин Канади⁶.

Б. Гаврилишин народився 19 жовтня 1926 р. у містечку Коропець (нині смт, донедавна Монастириського, тепер Чортківського району Тернопільської області, Україна, тоді Буцацький повіт, ЗУНР, окупована Польщею, за її адміністративним поділом Тернопільське воєводство). Батько займався підприємницькою діяльністю (вищував хміль на продаж та ін.). У 1930 р. купив близько 10 га землі між м. Бучачем і с. Жизномиром, де збудував дім (зберігся донині).

Три роки навчався у початковій школі в с. Жизномирі. Потім — у Буцацькій польськокомуні гімназії (у 1936/37 навчальному році закінчив 7 А клас, у 1937/38 навчальному році — 8 А клас), яку після приходу більшовиків перетворили на середню школу. З вересня 1941 р. навчався у Чортківській гімназії, а в 1943/44 навчальному році — у Дрогобицькій гімназії.

Під час Другої світової війни у 1944 р. опинився у Німеччині. Після 1945 р. перебував у таборі для переміщених осіб, 1947 р. виїхав до Канади: працював лісорубом, організовував вечірні класи для українців, діяв у профспілках.

1952 р. здобув ступінь бакалавра, 1954 р. — магістра зі спеціальності «інженер-механік» в Університеті м. Торонто. 1954–1960 рр. обіймав посади з дослідництва, інженерної справи, менеджменту в Канаді. Від 1960 р. мешкав у Швейцарії. 1976 р. здобув ступінь доктора філософії з економіки у Женевському університеті.

Від 1988 р. працював на громадських засадах в Україні. Після здобуття Україною незалежності був радником кількох Президентів України, прем'єр-міністрів, голів Верховної Ради.

Майже тридцять років Б. Гаврилишин присвятив Міжнародному інституту менеджменту МІМ — Женева. Обіймав посади директора з навчання (1960–1968 рр.), директора Інституту (1968–1986 рр.), почесного науковця (1986–1989 рр.). У Женеві викладав низку дисциплін — економічний розвиток, керівництво міжнародними операціями, світове бізнесове середовище, управління державами тощо.

⁶ Віднянський С. Гаврилишин Богдан Дмитрович // Україна в міжнародних відносинах. Енциклопедичний словник-довідник : в 6 вип. Київ : Інститут історії України НАН України, 2014. Вип. 5. С. 88–89.

1990 р. заснував Міжнародний інститут менеджменту в Києві. Так фонд Дж. Сороса «Відродження» фінансував кілька проєктів⁷. Першим головою наглядової ради Фонду став відомий україно-швейцарський вчений, економіст і меценат Б. Гаврилишин. Міжнародний фонд «Відродження» (МФВ — Україна) було створено у Києві 1990 р. із залученням представників різних українських організацій. Це були Ю. Щербак з організації «Зелений світ», П. Мовчан з «Просвіти», Б. Олійник з «Фонду культури». Вони стали співзасновниками й членами ради директорів МФВ. До наглядової ради також приєдналися: І. Дзюба, Д. Павличко, В. Василенко, В. Мещеряков, В. Савельєв, С. Конев, І. Юхновський та В. Симоненко⁸.

1996–1997 р. — директор Міжнародної академії довкілля в Женеві.

Проводив семінари, головував на конференціях, читав лекції в університетах для груп фахівців та на міжнародних конференціях у понад 70 країнах.

Про свій вплив на Австралію Б. Гаврилишин писав: «Один із наших випускників був директором міжнародної компанії IBM в Австралії і очолював Австралійську асоціацію менеджменту. Він переконував членів асоціації запросити мене прочитати лекції та стати головою великої конференції для керівників із різних секторів австралійського суспільства. Коли я отримав запрошення і прочитав, що подія проходить в Будинку опери у Сіднеї, прийняв його без найменшого вагання»⁹. Стосовно Аргентини: «Як тільки приїхав до Буенос-Айреса, я усвідомив, що завдяки своїй книзі став досить відомим в академічних та політичних колах. Саме через це сім моїх лекцій були відкритими для громадян, а три виголошені виключно для командування армії, авіації і морського флоту. Мета зрозуміла: Аргентина на той час була під управлінням військової хунти. То була диктатура з обмеженням політичних прав людей і в усіх аспектах зовсім неефективна. Незадоволення населення зростало. Деякі з генералів стали замислюватися — чи не передати їм владу цивільним, однак вони вагались, бо

⁷ Субтельний О., Джулинський О., Джулинська Т. та ін. Пласт. Унікальна історія українського скаутського руху / Пер. с англ. Торонто : Пластове Видавництво Plast Publishing Inc., 2019. С. 366.

⁸ Гаврилишин Б. Залишаюсь українцем: спогади. Київ : Пульсари, 2011. С. 218.

⁹ Гаврилишин Б. Залишаюсь українцем: спогади. Київ : Пульсари, 2011. С. 199

не хотіли бачити “демократичну анархію”. Завданням моїх лекцій було пояснити, що існує велика кількість систем управління, включаючи й побудовані на коаліції декількох партій, як, до прикладу, швейцарська пряма демократія з узгодженим прийняттям рішень на всіх рівнях політичної та адміністративної структури. У моїх лекціях була закладена ідея, що передача влади цивільним не обов’язково закінчиться “демократичною анархією”. Запитання і дискусії після цих трьох лекцій носили делікатний характер. Речі мали стати зрозумілими, я їх не називав “поіменно”. Через кілька місяців після мого візиту військова хунта оголосила, що восени відбудуться дострокові вибори. У мене не було впевненості, що це були прямі причини і наслідки, пов’язані з моїми лекціями, але очевидно дві речі збіглися не випадково»¹⁰.

Член Пласту — Національної скаутської організації України з 1930-х рр., належав до куреня Лісові Чорти від квітня 1946 р. У 2006–2008 рр. — голова Крайової пластової ради (далі КПР) — законодавчого органу Пласту. Пласт вагомо вплинув на формування особистості Б. Гаврилишина і згодом навіть у старшому віці Б. Гаврилишин допомагав розвитку Пласту. Так, на чолі КПР він використовував свій набутий життєвий і професійний досвід, напрацьовані особисті контакти, створену ним навчальну інституцію МІМ — Київ задля покращення та розширення діяльності Пласту в Україні. Свідченням його системного підходу до організації роботи було заснування Фонду розвитку Пласту, що дало можливість виплачувати зарплатню постійним працівникам та фінансувати низку потрібних для скаутської організації проектів, зокрема проведення таборів, організацію поїздок за кордон, покращення матеріальної бази тощо. Він істотно допоміг трансформації Пласту з регіональної західноукраїнської організації в набагато ширшу загальнонаціональну структуру¹¹.

2010 р. заснував Благодійний Фонд Богдана Гаврилишина (спочатку — Фонд розвитку Пласту), місією якого є підготовка молодих українців, які на власному досвіді вивчили функціонування найкращих країн Європи та зможуть утворити критичну масу людей, яка

трансформує Україну. 2017 р. (вже після смерті Б. Гаврилишина) фонд було перезасновано (його трьома дітьми та дружиною) під назвою Фонд родини Богдана Гаврилишина¹². Нова інституція продовжила всі основні попередні напрями роботи, зокрема і дві основні програми: «Молодь змінить Україну» та «Молодіжні делегати України до ООН». За час діяльності Фонду родини Богдана Гаврилишина та Фонду Богдана Гаврилишина сформувалася спільнота випускників програм, що налічує понад 1500 осіб. Від 2022 р. діє амбасадорська програма, яка згуртувала активних лідерів-випускників для поширення цінностей та реалізації місії фонду. Окремо варто виділити «Проект #bh15» — проект з популяризації Декларації відповідальності людини, створеної Б. Гаврилишином 2014 р. Вона покликана формувати культуру персональної відповідальності в Україні та світі¹³. Складається із 15 пунктів, які, зокрема, стосуються законслухняності, чесності, бережного ставлення до довкілля та поваги до людини. Він доводив, що однією з передумов виконання Загальної декларації прав людини, прийнятої Генеральною Асамблеєю ООН 1948 р., є усвідомлення та прийняття кожним членом суспільства індивідуальної відповідальності на всіх рівнях. Автор відобразив різні рівні відповідальності, що можуть стати дороговказами до більш демократичного, інклюзивного та ефективного суспільства з погляду гуманістичних цінностей. 2021 р. Верховною Радою в Україні встановлено День відповідальності людини, який відзначається щороку 19 жовтня (в день народження Б. Гаврилишина).

Головною передумовою позитивних змін в економіці, політичній, соціальній та економічній сферах він називав «перехід до влади в усіх її гілках і на всіх рівнях нової справжньої еліти, яка була б професійною і патріотичною, готовою працювати для суспільства, а не тільки заради власних інтересів. [...] Нова еліта потребуватиме мобілізуючого бачення майбутньої України»¹⁴. Про формування такої справжньої еліти з молодого покоління українців «зі здоровою системою цінностей», які будуватимуть майбутню Україну, розмірковував

¹² Місія // Фонд родини Богдана Гаврилишина. URL: <https://bhfamily.org/>

¹³ Проекти Фонду // Фонд родини Богдана Гаврилишина. URL: <https://bhfamily.org/proekty/>

¹⁴ Гаврилишин Б. До ефективних суспільств: Дороговкази в майбутнє. 3-тє вид., допов. Київ : Пульсари, 2009. С. 241.

¹⁰ Гаврилишин Б. Залишаюсь українцем: спогади. Київ : Пульсари, 2011. С. 205.

¹¹ Сич О. Пласт — український скаутинг: нарис витоків, історії, сьогодення. 2-ге вид., змін., допов. Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2012. С. 241.

Б. Гаврилишин у своїй книжці «Залишаюся українцем», повідомляючи про мету свого спеціального «Благодійного фонду Богдана Гаврилишина».

Б. Гаврилишин був одним із учасників ініціативної групи «Першого грудня» — об'єднання, створеного у 20-у річницю референдуму за незалежність України відомими інтелектуалами та громадськими діячами. 8 грудня 2012 р. ініціативна група «Першого грудня» представила один з ключових документів — «Українську хартію вільної людини». Документ було оголошено в Українському домі під час Національного круглого столу, присвяченого 21-й річниці референдуму за незалежність України. Хартію підписали В. Брюховецький, Б. Гаврилишин, С. Глузман, В. Горбулін, кардинал Л. Гузар, І. Дзюба, М. Маринович, М. Попович, Є. Сверстюк, В. Скуратівський та І. Юхновський¹⁵.

24 жовтня 2016 р. о 5-й ранку Б. Гаврилишин помер у родинному колі у своїй квартирі на вул. Хрещатик у Києві. На честь Б. Гаврилишина названо вулиці в трьох містах України: Києві, Львові та Чорткові. 17 жовтня 2019 р. відбулося урочисте відкриття кімнати-музею Б. Гаврилишина в його рідному смт Коропці¹⁶. Крім представників місцевої влади та громади, на відкриття приїхали студенти й викладачі Прикарпатського національного університету імені В. Стефаника, Тернопільського національного економічного університету, Чортківської гімназії, пластуни з Івано-Франківська та Чорткова, його давні друзі й колеги.

¹⁵ Українська хартія вільної людини // Ініціативна група «Першого грудня». 2012. URL: <http://1-12.org.ua/ukrajinska-khartija-vilnoji-liudyny>

¹⁶ На Тернопіллі відкрили музей Богдана Гаврилишина // Zbruc. 2019. URL: <https://zbruc.eu/node/92902>

Наталія ГАВРИЛИШИНА,
кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник
відділу соціогуманітарних, природничих, технічних наук
Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво»

ГЕРОЇ УКРАЇНИ НА СТОРІНКАХ «ВЕЛИКОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЕНЦИКЛОПЕДІЇ»

Кожна держава має свою систему державних нагород, яка покликана увиразнити визначні постаті, їхні заслуги перед країною в різних сферах діяльності. У XX ст. формування нагородної системи простежується і в державних утвореннях періоду Української революції 1917–1921 рр., і в Українській головній визвольній ради (УГВР) тощо. Зі здобуттям незалежності розпочалося створення власної системи державних нагород в Україні. 18 серпня 1992 р. було встановлено першу державну нагороду — Почесна відзнака Президента України.

Державні нагороди відповідно до Закону «Про державні нагороди України» від 16.03.2000 р.¹ є найвищою формою відзначення громадян за видатні заслуги в розвитку економіки, науки, культури, соціальної сфери, захисті Вітчизни, охороні конституційних прав і свобод людини, державному будівництві та громадській діяльності, за інші заслуги перед Україною. Види державних нагород: звання Герой України, орден, медаль, відзнака «Іменна вогнепальна зброя», почесне звання України, Державна премія України, президентська відзнака.

Найголовнішою нагородою в державі є звання Героя України (з врученням ордена «Золота Зірка» або ордена Держави), що встановлено згідно з Указом Президента України (№ 944/98) від 23.08.1998². Першим отримав звання Героя України та орден Держави президент НАН України Б. Патон (1998). Відзнакою Героя України з врученням

¹ Про державні нагороди України: Закон України № 1549-III від 16 березня 2000 р. // Відомості Верховної Ради України. 2000. № 21. Ст. 162. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1549-14#Text>

² Герой України // Велика українська енциклопедія. 2022. URL: https://vue.gov.ua/Герой_України

ордена «Золота Зірка» нагороджено льотчика-випробувача Авіаційного науково-технічного комплексу ім. О. Антонова — О. Галуненка (1999).

Біографіка (біографічні статті) займає значний відсоток контенту «Великої української енциклопедії» (далі ВУЕ). ВУЕ — національний широкомасштабний видавничий проект, покликаний систематизувати і сприяти поширенню наукових знань про розвиток людської цивілізації та внесок України у світову історію й культуру. Добір гасел до статей біографічного блоку енциклопедії зумовлений роллю діяча в державно-політичних процесах, внеском у розвиток науки, техніки, літератури, мистецтва, суспільного життя. Однією з ознак добору імен до біографіки є наявність офіційних звань, премій, нагород. Звання «Герой України» також потрапляє до таких формальних ознак. Водночас принциповим є «індивідуальний підхід з урахуванням сукупності факторів»³. Окреслимо проблеми, що постають перед укладачами ВУЕ під час формування реєстру біографічних гасел, та спробуємо відповісти на питання, чи всі, нагородженні званням Героя України, варті місця в українській енциклопедії.

Означена проблема гостро постала від початку ведення військових дій на території незалежної України. Саме відтоді слово «подвиг» набуло особливої ваги (йшлося передовсім про захисників Вітчизни). 20 червня 2014 р. орденом «Золота Зірка» посмертно нагороджено генерал-майора С. Кульчицького (1963–2014) з формулюванням «за виявлені військові заслуги перед Українською державою, героїзм і самопожертву, виявлені в захисті державного суверенітету України»⁴. Він загинув під час виконання завдання біля м. Слов'янська Донецької області. Того ж дня вийшли відповідні укази про нагородження військового льотчика К. Могилко (1978–2014) та десантника Т. Сенюка (1980–2014) (обох — посмертно). З початком повномасштабної війни Російської Федерації проти України (24.02.2022) одним із пер-

ших (26.02.2022) був відзначений (посмертно) український військовий, сапер В. Скакун (1996–2022)⁵, який підірвав Генічеський міст (Херсонська область), сповільнивши таким чином просування ворожої колони танків углиб України.

Нові історичні реалії змусили актуалізувати гасла (статті), зокрема й біографічні, затребувані в українському суспільстві («міста-герої», «воєнні злочини», «ядерна зброя» та ін.). Портальна версія е-ВУЕ дає змогу мобільно реагувати на нові вимоги. Читач може ознайомитися з окремою категорією «Герої російсько-української війни»⁶, яку виведено на головну сторінку portalу та оформлено однойменною рубрикою для швидкого переходу. Станом на 04.10.2022 додано 63 статті про Героїв України, які по жертвували своїм життям, виконуючи бойові обов'язки.

Співробітники Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво» під час обговорення питань, пов'язаних зі змістом е-ВУЕ, ухвалили рішення вшанувати пам'ять загиблих Героїв України, які відзначені відповідними президентськими указами. Статті про Героїв України, які є військовозобов'язаними та продовжують виконання бойових завдань, з метою убезпечення військовослужбовців та нерозголошення інформації в умовах теперішніх повномасштабної та гібридної війн⁷, відповідно до колективного рішення співробітників, поки не оприлюднюються на порталі е-ВУЕ.

Складним є процес підготовки статей з біографістики за категорією «Герой України» (йдеться про полеглих захисників). Стаття для енциклопедії повинна містити лише перевірену та достовірну інформацію, а це може спричинити певні труднощі під час підготовки статей відповідної категорії. З метою здобуття об'єктивної і вивіреної інформації, а також уникнення поширення фейкових відомостей, Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво» надсилає відповідні запити до органів місцевої влади, закладів освіти,

³ Методичні рекомендації з підготовки, редагування та оформлення статей до Великої української енциклопедії (проект) / За ред. А. М. Киридон. Київ : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2015. С. 74.

⁴ Про присвоєння С. Кульчицькому звання Герой України: Указ Президента України № 544/2014 від 20 червня 2014 р. // Президент України. Офіційний сайт. URL: <https://web.archive.org/web/20190328062327/https://www.president.gov.ua/documents/5442014-17387>

⁵ Скакун, Віталій Володимирович // Велика українська енциклопедія. 2022. URL: <https://vue.gov.ua/Скакун,ВіталійВолодимирович>

⁶ Герої російсько-української війни // Велика українська енциклопедія. URL: <https://vue.gov.ua/Героїросійсько-українськоївійни>

⁷ Горбатенко В. П. Гібридна війна // Велика українська енциклопедія. 2022. URL: <https://vue.gov.ua/Гібриднавійна>

спілкується з родинами, які допомагають та надають документальні підтвердження (свідчення про освіту, нагороди, військову службу, фото тощо). Ще одне джерело інформації — публікації військових навчальних закладів, де отримали підготовку майбутні герої⁸.

Оприлюднена стаття на порталі e-ВУЕ резонує серед читачів, часто спричинює зворотний зв'язок (комунікування з читачами), що сприяє виявленню неточностей чи появи нових фактів, пов'язаних з увічненням пам'яті загиблого (найменування вулиці, навчального закладу, встановлення пам'ятної дошки тощо), розширенню / уточненню опублікованої в ЗМІ інформації.

Для статті категорії «Герої російсько-української війни» передбачено таку схему:

- Гасло
- Дефініція
- Життєпис
- Подвиг
- Визнання

Станом на 24.09.2022 загальна кількість нагороджених («Героїв України») становить 656 осіб, з них чоловіків — 616, жінок — 40. Орден «Золота Зірка» отримали 385 осіб, орден Держави — 271. Л. Кучма нагородив 132 особи, В. Ющенко — 114, В. Янукович — 40, П. Порошенко — 163, В. Зеленський — 207 (80 — посмертно). Кілька указів 2022 р. про нагородження не опубліковано, відповідно імена Героїв не розкрито (попередньо — 5 осіб).

Після наведених прикладів героїзму загиблих під час російсько-української війни виникає почуття неоднозначності щодо інших нагороджених і постає питання щодо їхнього права на відзнаку. Частина українців, які отримали державну нагороду, запламували свою репутацію та були розкритиковані суспільством. Згідно з законодавством України позбавити державних нагород може Президент України у разі засудження нагородженого за тяжкий злочин. Такий прецедент був: у 2018 р. державних нагород (зокрема — «Героя України», отриманого 2009 р.) позбавлено М. Бойка (нар. 1947). За В. Януковича

(позбавлений звання Президента України 04.02.2015) значна частина нагороджених була членами «Партії регіонів», які не приховували перед українським суспільством свої проросійські погляди. Серед тих, чие нагородження спричинило критику: Б. Білаш (2011; нар. 1941) — автор «Поети — за Новоросією!»; Б. Дейч (2013; 1938–2022), який підтримував незаконну спробу анексії Криму та ін.

Донецький окружний адміністративний суд у 2010 р. визнав незаконним і скасував Указ Президента В. Ющенка про надання звання Героя України С. Бандері (2010; 1909–1959) та Р. Шухевичу (2007; 1907–1950). Головною підставою було те, що вони померли до проголошення незалежності України 1991 р. і не можуть бути громадянами України. Проте 13 з Героїв України, нагороджених посмертно, теж набули цих нагород до здобуття незалежності нашої держави⁹ (А. Волошин, О. Берест, М. Ващук, В. Ігнатенко, О. Лелечко, В. Тішура, О. Гірник, К. Дерев'янка, В. Івчук, Г. Китастих, В. Івасюк), що підтверджує політичне підґрунтя судового рішення стосовно С. Бандери та Р. Шухевича (зауважимо, що статті про С. Бандеру та Р. Шухевича передбачені у ВУЕ).

Процес критеріїв добору з біографіки до енциклопедій доволі складний. Наявність чіткого критерію, як-от нагородження відзнакою Героя України, полегшує відбір персоналій, інформація про яких має бути у ВУЕ. Хоч іноді, після аналізу життя та діяльності окремих осіб, виникають сумніви в правильності рішення. Це не пов'язано із суб'єктивним ставленням до конкретного історичного, політичного чи іншого діяча, а зумовлено насамперед обурливими фактами антиукраїнської діяльності або ж неоднозначними висловлюваннями нагороджених. Проте, прибравши одіозних персоналій зі сторінок національного видання, ми не видалимо їхні імена з історії. Пересічний читач повинен дізнатися правду про цих людей, факти їхньої діяльності, а потім сформулювати своє ставлення до них.

На відміну від «Вікіпедії», де в статтях є рубрика «Скандали» та можливе додавання недостовірної інформації¹⁰, на сторінках ВУЕ це

⁹ Солодько П. Залишилися 253 Герої України. Хто вони? // Історична правда. 2011. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2011/01/13/14308/>

¹⁰ Аксельрод Д., Крилевський В., Савчук Т. Війна України та Росії у «Вікіпедії»: хто за цим стоїть? // Радіо Свобода. 2021. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/viyna-ukrayini-ta-rosii-u-wikipedia-cto-ta-tsym-stoyit/31045993.html>

⁸ Світла пам'ять героям полеглим. Честь і слава героям живим! / Упоряд.: П. П. Ткачук, О. В. Баб'як, Ю. В. Гусар та ін. Львів : Національна академія сухопутних військ імені Гетьмана Петра Сагайдачного, 2017. 457 с.

неприпустимо. Біографічна стаття надає інформацію про народження, освіту, діяльність особи. Якщо конкретна людина запламувала себе протиправними діями, то ці факти буде відображено в матеріалі, але без оцінних суджень. Читач має змогу самостійно дізнатися більше та сформулювати своє ставлення, для цього до кожної статті додано список використаних джерел і літератури. Дискусійність, різні точки зору, авторські концепції зазвичай залишаються у творчих лабораторіях учених як науковий інструментарій, а на сторінки енциклопедичних видань мають потрапляти вивірені, апробовані й безспірні тексти¹¹. Із системою державних нагород не все однозначно, очевидно, цей процес потребує уваги державних органів влади.

*Сергій ГРІК,
кандидат історичних наук, старший науковий
співробітник відділу соціогуманітарних,
природничих, технічних наук
Державної наукової установи
«Енциклопедичне видавництво»*

ПОЛІТИЧНІ ПАРТІЇ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТ. В УНІВЕРСАЛЬНИХ ЕНЦИКЛОПЕДІЯХ: ПРОБЛЕМА ДОБОРУ КОНТЕНТУ

На відміну від спеціалізованих історичних і політологічних енциклопедій, в універсальних довідкових виданнях особливо складно зберегти баланс у представленні різних аспектів політичної історії. Це стосується як гасел біографічного характеру, присвячених політичним діячам минулого й сьогодення, так і статей про різноманітні партії, групи й організаційно неформлені політичні сили.

На відміну від спеціалізованих довідкових видань історичного чи — ширше — соціогуманітарного характеру, в універсальних енциклопедіях необхідно уникати «надмірної» деталізації. З огляду на це, під час підготовки проєктів реєстрів термінів особливо важливо враховувати енциклопедійну історію окремих гасел.

Здійснюючи підготовчу роботу, неминуче доводиться зіштовхуватися з низкою труднощів. Останні викликані вузькістю власне української енциклопедійної традиції — в українському книговиданні було втілено тільки три завершені повноцінні універсальні енциклопедійні проєкти¹. Лише перший із них — «Українська загальна енциклопедія: Книга знання» (Львів; Станіславів; Коломия, 1930–1933) — не мав виразної політичної тенденції. У цьому виданні достатньо повно представлено термінологію, пов'язану з політичним життям передреволюційних років, доби Української революції та міжвоєнного десятиліття.

¹ З огляду на суттєві відмінності між двома виданнями «УРЕ» їх варто розглядати як окремі проєкти.

¹¹ Удод О. А. Контент сучасного історичного знання: конкуренція науки та міфотворчості, або Бастіон здорового глузду // Енциклопедія як глобальні медії. Колективна монографія / За ред. А. М. Киридон. Київ : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво». Київ : ДІА, 2020. С. 48.

Зокрема, вже на початку тому 1 «УЗЕ» можна знайти статтю «Боротьби» (Sic!)², хоча інформацію про цю політичну силу подано на рівні максимально спрощеної і не цілком коректної дефініції: «ліва течія укр. соц.-революційної партії, що під час укр. визвольної боротьби стояла на боці більшовиків. Через УКП боротьби перейшли до КПБУ і в ній розплилися»³. Там само вміщено і статтю про центральний орган цієї партії — київську газету «Боротьба»⁴. Коректнішою є коротка довідка про укапістів (гасло «Незалежники»): «ліве крило УСДРП 1917–19, 1919 орган “Червоний прапор”, за більшовиків через УКП перейшли згодом до КП(б)У»⁵.

Значно більшою (півтора стовпчики) є стаття «Більшовизм». Її присвячено не офіційній доктрині РСДРП(б)/РКП(б) і КП(б)У, як можна було б висувати з її назви, а власне самій партії з моменту поділу РСДРП на фракції меншовиків і більшовиків. У довіднику також присутня окрема стаття про КП(б)У на дев'ять рядків⁶. Про меншовиків, натомість, наведено лише коротку довідку, у якій (у теперішньому часі станом на початок 1930-х років!) стверджується, що меншовики продовжують нелегальну діяльність у СРСР⁷.

Інформацію про єврейські партії в «УЗЕ» також представлено лише фрагментарно. Зокрема, про Бунд наведено визначення на п'ять рядків, у якому історію партії доведено лише до об'єднання з РСДРП на правах автономії, а про наступні етапи її існування (як усередині РСДРП, так і окремо), розколи всередині Бунду тощо не сказано ані слова⁸.

² Українська загальна енциклопедія: Книга знання. В 3-х т. Т. 1: А–Ж / Під гол. ред. І. Раковського. Львів; Станіславів; Коломия : Рідна школа, [Б. р.]. Стовп. 378. Далі: УЗЕ. Т. 1.

³ Там само. Цитуємо статтю в повному обсязі. Насправді співпраця з КП(б)У не передбачала однозначного перебування на боці більшовиків, а організаційно оформлена 1920 року УКП, яка проіснувала до 1925, жодним чином не була причетна до поглинання боротьбистів КП(б)У у квітні 1920 року.

⁴ Там само. Стовп. 377. Її названо органом ЦК УПСР, який «виходив у Києві в рр. 1917–1920». Насправді з моменту розколу в УПСР 1918 «Боротьба» була органом її лівого крила.

⁵ Українська загальна енциклопедія: Книга знання. В 3-х т. Т. 2: З–Р / Під гол. ред. І. Раковського. Львів; Станіславів; Коломия : Рідна школа, [Б. р.]. Стовп. 826. Далі: УЗЕ. Т. 2.

⁶ УЗЕ. Т. 2. Стовп. 322.

⁷ УЗЕ. Т. 2. Стовп. 683.

⁸ УЗЕ. Т. 1. Стовп. 417. На час публікації «УЗЕ» осередки Бунду існували в низці країн Східної й Центральної Європи, а також у США. Зокрема, Бунд діяв як легальна партія в міжвоєнній Польщі, де вийшла цитована енциклопедія.

Дещо краще виглядає ситуація з партіями часів Української революції 1917–1921 років на Наддніпрянщині. Порівняно докладно представлено інформацію про УСДРП⁹. Крім окремої статті «Українська партія соціалістів-революціонерів»¹⁰ УПСР також згадано одним реченням у статті про загальноросійську партію соціалістів-революціонерів (гасло «Соціальні революціонери»)¹¹. Довідку про УПСФ представлено у статті «Українська демократично-радикальна партія»¹². У виданні також присутні статті про значно менші за кількістю членів і впливом Українську партію соціалістів-самостійників¹³ і Українську демократично-хліборобську партію¹⁴. Серед партій і груп, що діяли в підросійській частині України до 1917, наведено довідки про Українську народну партію¹⁵, Українську демократичну партію¹⁶, Революційну українську партію¹⁷, Українську соціалістичну партію¹⁸, Товариство українських поступовців¹⁹ і Українську соціал-демократичну спілку (стаття «Спілка»²⁰), а також про російську монархічну організацію «Союз російського народу» (гасла «Союз русского народа» і «Чорносотенці»). Практично не висвітлено інформацію про загальноросійські політичні сили (є дефінітивна стаття «Російська соціально-демократична робітничка партія»²¹ на шість рядків, відсутня стаття про Конституційно-демократичну партію²² тощо).

⁹ Українська загальна енциклопедія: Книга знання. В 3-х т. Т. 3: С–Я / Під гол. ред. І. Раковського. Львів; Станіславів; Коломия : Рідна школа, [Б. р.]. Стовп. 1006–1007. Далі: УЗЕ. Т. 3. У назві політичної сили зроблено помилку: «Українська соціалістична демократично-робітничка партія».

¹⁰ УЗЕ. Т. 3. Стовп. 1005.

¹¹ УЗЕ. Т. 3. Стовп. 161.

¹² Там само. Стовп. 1003.

¹³ Там само. Стовп. 1005.

¹⁴ Там само. Стовп. 1003.

¹⁵ Там само. Стовп. 1004.

¹⁶ Там само. Стовп. 1003.

¹⁷ УЗЕ. Т. 2. С. 1205.

¹⁸ УЗЕ. Т. 3. Стовп. 1007.

¹⁹ Там само. Стовп. 293.

²⁰ Там само. Стовп. 173.

²¹ УЗЕ. Т. 2. Стовп. 1276.

²² Про неї згадано у статті «Кадет» — серед значень цього слова наведено дефініцію «член рос. конституційно-дем. партії, зорганізованої 1905» (Там само. Стовп. 161).

Із меншими партіями передреволюційних і революційних років ситуація виглядає гірше. Зокрема, в «УЗЕ» відсутні статті про боротьбистів, поалей-ціоністів тощо.

Досить виважено (як і варто було очікувати від західноукраїнського видання) представлено статті про західноукраїнські політичні групи: Сель-Роб²³, Українська партія праці, Українська радикальна партія, Українська соціал-демократична партія, Українська католицька народна партія й Українське національно-демократичне об'єднання²⁴. При цьому, в «УЗЕ» відсутні статті про польські політичні партії, зокрема представлені у східних воєводствах Другої Речі Посполитої, і майже нічого не сказано про політичні партії західних країн²⁵.

В обох виданнях «УРЕ» ситуація з добором гасел виглядає принципово інакше. У висвітленні інформації про іноземні політичні групи вони більш-менш наслідують приклад «Большой советской энциклопедии», приділяючи непропорційно велику увагу комуністичним партіям різних країн і республіканським комуністичним партіям в СРСР²⁶.

Довідки про непрорадянські політичні сили інших країн в «УРЕ» представлено вибірково й несистемно. Зокрема, згадано про обидві провідні британські партії (статті «Консерватори»²⁷ і «Лейбористи»²⁸), але немає статей про дві основні партії США. Уміщено статті про вірменську партію «Дашнакцутюн»²⁹, однак іншим політичним партіям «народів СРСР» дореволюційних і революційних років окремі статті

²³ УЗЕ. Т. 3. Стовп. 55.

²⁴ Там само. Стовп. 1003–1006. Також «Націонал-демократична партія» (Т. 2. Стовп. 815–816).

²⁵ Поодинокі винятки: «Спартаківці» (Т. 3. Стовп. 171), Національна фашистська партія (довідка у статті «Фашизм», там само. Стовп. 1036), Націонал-цараністи (Т. 2. Стовп. 816), Дашнакцутюн (Т. 1. Стовп. 1018–1019), а також одна з основних партій США: стаття «Демократична партія» (Т. 1. Стовп. 1040–1041), при цьому статті «Республіканська партія» в «УЗЕ» немає.

²⁶ За абеткою від статті «Комуністична партія Австрії» (Українська радянська енциклопедія. Вид. 1. У 17 т. (далі: УРЕ 1). Київ: Головна редакція УРЕ, 1959–1965. Т. 7. С. 81) до статті «Комуністична партія Японії» (Там само. С. 130–131).

²⁷ УРЕ-1. Т. 7. С. 168.

²⁸ УРЕ-1. Т. 8. С. 56.

²⁹ УРЕ-1. Т. 4. С. 17.

не присвячено. Вміщено досить розлогі авторські статті про основні політичні групи часів Української революції (тенденційність викладу залишаємо поза дужками): статті «Боротьбисти»³⁰, «Бунд»³¹ (довідок про інші єврейські партії УРЕ не містить), «Укапісти»³², «Українська партія соціалістів-революціонерів»³³ і «Українська соціал-демократична робітничка партія»³⁴. Із західноукраїнських політичних партій міжвоєнної доби в «УРЕ» містяться статті про УСДП (два окремі тексти: про УСДП, створену 1899 і ліквідовану 1924, і УСДП, створену 1928) та Комуністичну партію Західної України. Наведено також довідки про Українську соціал-демократичну партію в Канаді й Українську секцію Комуністичної партії Канади.

У другому виданні «УРЕ» принцип добору назв політичних партій у цілому повторював засади, апробовані в першому виданні.

Вибудовуючи принципи добору гасел для «Великої української енциклопедії» як сучасного українського універсального довідкового видання, доцільно намагатися відшукати баланс між, із одного боку, поданням докладної (але без надмірної деталізації) інформації про політичні партії, що діяли на території України, і, з іншого боку, вибором найвпливовіших політичних груп інших країн. При цьому, добираючи український матеріал, що стосується початку ХХ ст. і міжвоєнного двадцятиліття, необхідно уміщувати гасла не лише про власне українські партії, а і про кримськотатарські³⁵, загальноросійські, єврейські й польські групи, які провадили активну роботу на українських землях.

Поряд із тим, не можна уникнути вміщення довідок про основні політичні сили країн-сусідів, а також найбільших світових держав, що діяли в окреслений період і прямо або опосередковано впливали на Україну загалом і на ідейну еволюцію українських партій зокре-

³⁰ УРЕ-1. Т. 2. С. 54–55

³¹ Там само. С. 149.

³² Т. 15. С. 91–92.

³³ Там само. С. 105–106.

³⁴ Там само. С. 108–109.

³⁵ Дотепер інформацію про них подавали лише спеціалізовані історичні, україністичні або кримські краєзнавчі видання. Натомість універсальні енциклопедії не вміщували довідок про кримськотатарські політичні групи.

ма. Це дозволить уникнути політизації і зберегти рівновагу між цілком зрозумілою для української енциклопедії орієнтації на широке представлення україністичного матеріалу і наданням читачеві можливості ознайомитися з широким загальносвітовим історичним контекстом.

Наталія ГЛУШЕНОК,
кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри теорії та історії держави і права
Національного транспортного університету

ЮЛІАН БАЧИНСЬКИЙ ТА ЙОГО ВНЕСОК У СТВОРЕННЯ БАГАТОТОМНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЕНЦИКЛОПЕДІЇ

Вагоме й особливе місце в українському книговиданні належить енциклопедичному. Адже саме енциклопедія є яскравим показником зрілості нації. У 1920-і – на початку 1930-х у питаннях національного життя більшовицька верхівка змушена була йти на суттєві поступки через зусилля когорта свідомих українців. Науковці, видавці, громадськість скористалися відносно сприятливими обставинами для відновлення і подальшого розгортання роботи зі створення та видання багатотомної української енциклопедії¹. Незважаючи на багато спільних із російськими аналогами рис, вона мала й виразне власне обличчя — була, хоч і радянським, але саме українським енциклопедичним виданням.

До енциклопедичного осередку були залучені діячі національної науки й культури: О. Бадан, Ю. Бачинський, Н. Черниш, О. Білецький, О. Богомолець, О. Десняк (Руденко), Д. Заболотний, П. Козицький, О. Корчак-Чепурківський, Лесь Курбас, І. Микитенко, О. Палладін, С. Пилипенко, С. Рудницький, І. Соколянський, П. Тутковський, В. Юринець, М. Яворський.

Мета дослідження полягає у комплексному вивченні внеску Юліана Бачинського у підготовку «УРЕ» (1933–1934).

Постать діяча національної науки й культури Юліана Олександровича Бачинського (1870–1940) певною мірою висвітлено в сучасній українській історіографії. У праці С. Борчука детально проаналізовано післяреволюційний період біографії вітчизняного інтелектуала².

¹ Фельбаба М. М. Історія проекту «Української радянської Енциклопедії» у контексті політики українізації (1927–1934 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук. Київ : Інститут історії України, 2001. 18 с.

² Борчук С. Юліан Бачинський як основоположник української енциклопедистики // Вісник Прикарпатського університету. Історія. 2012. Вип. 21. С. 37–46.

Обставини арешту науковця в листопаді 1934 р., засудження й табір-на доля знайшли відображення в довідково-енциклопедичних публікаціях³. Окремо слід виділити монографічне дослідження І. Бегея «Юліан Бачинський: соціал-демократ і державник»⁴.

Актуальність обраної теми дослідження полягає в необхідності більш ретельного вивчення діяльності Ю. Бачинського у сфері енциклопедистики.

Доцільно стисло висвітлити життєвий та творчий шлях Ю. Бачинського. Юліан Олександрович Бачинський — журналіст, історик, громадсько-політичний діяч, автор низки праць із проблем державності України, суспільно-політичних рухів у Галичині, еміграції українців до Америки. Значного розголосу у тогочасній Західній Україні та Наддніпрянщині мала його праця «Україна irredenta» (1895; 1909; 1924), де вперше в історії української суспільно-політичної думки викладено ідею соборної української держави. Нині однозначно можна стверджувати, якщо б Ю. Бачинський написав лише цю працю, то цього достатньо для увічнення його імені в історії й теорії української політичної думки⁵.

Від 1906 р. перебував у Канаді та США. Під час Першої світової війни служив у частинах австрійської армії. 1918 р. — член Української Національної Ради (УНР) ЗУНР у м. Львові. 1919 р. уряд УНР призначив Ю. Бачинського головою дипломатичної місії у м. Вашингтоні. Після невдалих переговорів з офіційними колами США про визнання УНР Юліан Олександрович влітку 1921 р. приїхав до м. Відня і склав повноваження керівника дипломатичної місії. Завдяки знайомству з М. Грушевським ідейно підтримував соціал-демократів. Друкував статті в газетах «Український голос» (м. Берлін) і «Рада» (м. Львів). Восени 1923 р. виїхав до м. Берліна, співпрацював із редакцією газети «Український прапор», де в полемічних статтях обстоював ідею соборності України.

³ Шаповал Ю. І. Україна 20–50-х років: сторінки ненаписаної історії. Київ : Наукова думка, 1993. 352 с.

⁴ Бегей І. Юліан Бачинський: соціал-демократ і державник. Київ : Основні цінності, 2001. 256 с.

⁵ Бегей І. «Україна irredenta» — «книга, що появляється раз на сто літ» // Бачинський Ю. Україна irredenta: з додатком: Листування Ю. Бачинського з М. Драгомановим з приводу «України irredent-и». Київ : Основні цінності, 2003. С. 18.

1930 р. спробував виїхати до Радянської України. Дозвіл на в'їзд у СРСР отриманий лише на початку 1931 р., але під час транзиту через Польщу Ю. Бачинський був заарештований і рік провів у в'язниці⁶. Після звільнення оселився у м. Празі, працював у редакції журналу «Вільна трибуна». 28.11.1933 Ю. Бачинський прибув до м. Харкова.

Через тодішнього Уповноваженого Народного комісаріату закордонних справ СРСР при Уряді УСРР у м. Харкові І. Калину Юліан Олександрович був спрямований на роботу до видавництва «УРЕ». Очолював цей енциклопедичний проєкт нарком освіти УСРР В. Затонський. Ю. Бачинський також уклав договір із видавництвом «Український робітник» у м. Харкові, відповідно до якого мав підготувати книгу «“16 років Радянської України”, у зв'язку із чим збирав матеріали, робив виписки з преси й книжок»⁷.

Юліан Олександрович був змушений включитися і до «соціалістичного змагання». Ліквідуючи «націоналістичні прориви» у роботі енциклопедії, співробітники редакції та авторський колектив «УРЕ» форсованими темпами завершували підготовку її першого тому й писали статті для другого та третього томів. Про «більшовицькі темпи» підготовки статей свідчить й одне з тогочасних соціалістичних зобов'язань Ю. Бачинського — «виготовити за 5 день 20 статей» до другого тому енциклопедії⁸.

Станом вже на 05.06.1934 десятиденне робоче оперативне зведення секретно-політичного відділу ДПУ УСРР зафіксувало чергову стадію оперативної «розробки» у «справі “Хижаки”». Це означало таємне спостереження й збирання компрометуючих матеріалів на групу галицьких емігрантів, які нещодавно прибули до столиці Радянської України, та їхніх наддніпрянських колег, удаючи реально нелояльних до влади. Стосовно Ю. Бачинського енкаведисти побачили в його діяльності лише «контрреволюційні» наміри й «шпигунську діяльність». Уночі 04.11.1934 вони здійснили обшук й арешт Ю. Бачинського⁹.

⁶ Рубльов О. С., Черченко Ю. А. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції (20-ті роки ХХ ст.). Київ : Наукова думка, 1994. С. 314.

⁷ Борчук С. Юліан Бачинський як основоположник української енциклопедистики // Вісник Прикарпатського університету. Історія. 2012. Вип. 21. С. 38.

⁸ Там само. С. 44.

⁹ Там само. С. 45.

Решту так званих «спільників» (20 осіб) по розробці «Хижаки» заарештовано в м. Києві й м. Харкові наступної ночі — 05 на 06.11.1934. Варто зазначити, що Юліан Олександрович під час обшуку й арешту намагався триматися спокійно й декілька разів цікавився причинами затримання¹⁰. Під час так званого слідства Ю. Бачинський тримався гідно і не взяв ні на себе, ні на інших осіб жодних «контрреволюційних» і «шпигунських» провин.

Наказом № 97 щодо державного видавництва «УРЕ» від 09.11.1934 на підставі наказу наркома освіти УСРР В. Затонського про «тимчасове припинення випуску підготовлених томів “Української Радянської Енциклопедії” та передачу матеріалів на перегляд НКО», припинено діяльність видавництва від 09.11.1934.

Окремо слід зупинитися на долі численних важливих документів, що «загубилися» через тогочасні негативні суспільно-політичні реалії українського життя наприкінці 1934 р.: матеріали першого тому новоствореної енциклопедії, підготовлені до друку редакційні статті інших томів, «Бюлетені “УРЕ”» та інші. Особливий інтерес науковців викликає доля першого тому «УРЕ», який, за попередніми рішеннями правління видавництва, було заплановано випустити спочатку у січні, пізніше — у березні 1932 р.. Сучасні дослідники енциклопедичної справи висловлюють з цього приводу декілька міркувань. Так, М. Фельбаба вважає, що перший том все ж було надруковано обмеженим накладом та надіслано для ознайомлення тогочасному українському партійному керівництву, але пізніше примусово вилучено та знищено¹¹. С. Ляшко на основі ґрунтовного дослідження матеріалів Інституту рукописів Національної бібліотеки України¹² робить висновок, що станом на кінець 1934 р. перший том «УРЕ» перебував ще в редакції на доопрацюванні, адже чимало резолюцій на оригіналах біографічних статей, які повинні були увійти до першого тому (причому, на літеру «А»), датовані липнем–жовтнем 1934 р. Це дає вагомі

підстави вважати неможливою публікацію енциклопедичних матеріалів у завершеному вигляді у тому ж таки жовтні 1934 р. Н. Черниш висловила припущення, що перший том енциклопедії у завершеному вигляді так і не побачив світ, хоча, вірогідно, окремі зошити все ж були. Незаперечно одне: перший том «УРЕ» досі не знайдено дослідниками української енциклопедичної справи ні в книгосховищах, ні в архівах нашої країни (включно з архівами СБУ)¹³.

За наказом № 97 від 09.11.1934 щодо державного видавництва «УРЕ» від 11.11.1934 звільнялися майже всі співробітники «УРЕ» — 26 осіб. Двадцятим у списку був Ю. Бачинський, який вже тиждень перебував за ґратами¹⁴.

Підсумовуючи, слід зазначити, що значну частину життя Ю. Бачинський приділив роботі над енциклопедичними виданнями. Так склалося, що останнім місцем його роботи була «УРЕ». Погляди та діяльність представника вітчизняної політологічної думки, соціал-демократа й державника Юліана Олександровича часто не збігалися з поглядами керівної верхівки, тому свої дні видатний науковець закінчив 06.06.1940 в одному зі сталінських концтаборів.

¹⁰ Бегей І. Юліан Бачинський: соціал-демократ і державник. Київ : Основні цінності, 2001. С. 54.

¹¹ Фельбаба М. М. Нездійснений проект: з історії підготовки скрипниківської «Української радянської енциклопедії» // Історія України: Маловідомі імена, події, факти. 1999. Вип. 8. С. 362–370.

¹² Ляшко С. М. Біографічна довідкова справа в Україні (60-ті рр. XIX — 40-ті рр. XX ст.): Нариси історії. Запоріжжя : Дике поле, 2006. С. 46–48.

¹³ Черниш Н. Українська радянська енциклопедія» (1930–1934) та її редактор М. Скрипник: маловідомі сторінки історії видавничої справи // Енциклопедичний вісник України. 2015. Число 6–7. С. 97.

¹⁴ Борчук С. Юліан Бачинський як основоположник української енциклопедистики // Вісник Прикарпатського університету. Історія. 2012. Вип. 21. С. 46.

*Ольга ГОЛЬД,
кандидат філософських наук, докторантка
Житомирського державного університету
імені Івана Франка*

ГЛОБАЛІЗАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ ТА ІНФОРМАЦІЙНІ РИСИ ГІБРИДНИХ ВІЙН: СУЧАСНИЙ АСПЕКТ

До теми глобалізаційних процесів та гібридних війн у сучасному аспекті звертаємося тому, що світ має ефективно відповідати викликам сьогодення. Глобалізаційні процеси відображають соціальні явища та їхні наслідки, що торкаються економіки, політики, передавання інформації, міграцій населення, гібридних методів ведення війни.

Соціально-філософська думка порушує питання глобальних процесів і гібридних війн у сучасному аспекті не вперше. Виклики суспільства часто пов'язані з процесами, що є актуальними у світі та Україні.

Методика класичного еволюціонізму (запропонував представник британської школи соціології Г. Спенсер), неоеволюціонізму (автор — американський антрополог Дж. Стюарт) та концепції феномена цивілізації як «макроісторичного процесу» (розробив ізраїльський соціолог Ю. Н. Харарі) дозволила розглянути та проаналізувати сутність глобалізаційних процесів і гібридних війн у сучасному аспекті.

Проаналізовано факти глобалізаційних процесів і гібридних війн у світі та на теренах України, що зумовлено еволюційно-історичним станом і соціально-політичними умовами країни.

У науковій літературі подібні питання аспектів глобалізаційних процесів та гібридних війн в умовах трансформацій суспільства вже розглядали зарубіжні автори: А. Гарсія-Мальпика, Р. Колюччіа, А. І. Кордова-Аполлінар, Е. Макалістер, М. Мосто, Ч. У. Хілл. В українському просторі подібних питань торкалися М. Баймуратов, М. Козловець, Р. Лозинський, В. Поклад, Л. Филипович, Б. Юськів, П. Яроцький.

Метою роботи є аналіз явища глобалізаційних процесів та глобалізаційних процесів і гібридних війн; розгляд та узагальнення деяких аспектів феномена глобальних трансформацій та наслідків цих процесів.

Філософи розглядали різні аспекти глобалізаційних процесів і гібридних війн. Проте виникають нові форми, методи й підходи розгляду цього явища у світі та Україні. Нині має значення явище формування нових форм соціальних рухів, глобальних конфліктів за умов наслідків пандемії та війни, що по-новому вимагає розглядати феномен глобалізаційних процесів у світовій науці. Заглиблюючись у питання феномена глобалізаційних процесів, прагнемо відкрити сучасні аспекти соціуму. Розглянемо поняття «глобалізаційні процеси», «гібридна війна», «інформаційна війна», «міграція населення» у філософсько-соціальному та політичному розумінні в Україні та світовому обсязі. З'ясуємо, як ці чинники впливають на сучасний соціально-політичний простір. Повномасштабне вторгнення РФ в Україну 24 лютого 2022 р. призвело до глобалізаційних тектонічних зсувів соціальних та міжнародних стосунків. Наслідки: інформаційні війни, падіння міжнародних ринкових індексів, харчова криза Африки та Азії, енергетичні обмеження. На країну-агресора від перших днів війни накладають санкції, що стосуються окремих галузей економіки та конкретних осіб.

Глобалізаційні процеси зводять до розповсюдження локальних явищ соціуму, політики, економіки, а також екзистенціального явищу особистості, де нівелюються матеріальні, інформаційні, географічні кордони соціальних систем. Процес глобалізації веде до уніфікації культури та розповсюдження домінанти загального зразка, мовних патернів, грошового виміру, інформаційного середовища.

На думку американського економіста Ж. Сороса, справжня поява глобального капіталізму як невід'ємна риса глобалізації відбулася, коли світ зіткнувся з енергетичною кризою. Відомо, що сучасні глобалізаційні процеси відбуваються в так званій неоліберальній моделі економіки.

Глобалізаційні процеси в різних аспектах прояву визначають новий етап розвитку людства. Їхні наслідки іноді пов'язані із COVID-19 та повномасштабним вторгненням в Україну. Інформаційна глобалізація як з'єднує, так і роз'єднує суспільства.

У жовтні 2022 р. у Твіттері виник скандал із американським підприємецем І. Маском щодо територіальної політики України. Це типовий приклад інформаційної гібридної війни. Бізнесмен та винахідник

має вплив на думки мільйонів читачів, тому його твіти важливі для різних сфер соціуму. Багато політиків користуються соцмережами для висловлення своїх думок, оскільки вони не підпадають під цензуру або попередню редакцію.

Інформаційні війни можуть бути частиною гібридної війни. Відомо, гібридна війна — комплекс ворожих дій, що концентрують приховані операції, порушення правил війни, диверсії, кібервійни, колабораціонізм, використання соціальних мереж, тероризм. Російські кібермережі іноді впливають на громадянське населення, публікуючи фейкові новини та будуючи «ботоферми» з арміями «коментаторів», інших учасників віртуального простору. Ворог підтримує всі можливі впливи на населення, розповсюджуючи панічні та утопічні настрої. Відомі випадки затримання Збройними силами України ворожих кіберзлочинців і колабораціоністів війни. Колаборантами нерідко стають цивільні громадяни та представники релігійних організацій в Україні.

У нашій країні діє низка закордонних релігійних організацій, багато з яких підтримують морально і матеріально народ в умовах війни. А деякі навпаки намагаються вести пропагандистську проросійську роботу.

Відмітимо зауваження професора Єльського університету Т. Снайдера: «Ми маємо позначити Україну як великий центр не лише християнської історії. Україна є центром мусульманської, єврейської та християнської цивілізації, і це одна з речей, яка робить її цікавою та примітною»¹.

30 травня 2022 р. відбулися слухання у Комітеті з питань гуманітарної та інформаційної політики на тему: «Про загрози національній безпеці України, пов'язані з діяльністю релігійних організацій, що мають керівні центри на території держави-агресора». «Дев'ятий рік в Україні триває російська військова агресія. Триває повномасштабне військове вторгнення РФ в Україну, що супроводжується цинічними і протиправними діями. Російська окупація частини українських

територій істотно позначилася на ситуації з дотриманням прав релігійних організацій. Останні фактично перетворилися на простір релігійної несвободи. Діяльність священнослужителів Російської православної церкви та її представників спрямована на підриг територіальної цілісності України, суверенітету держави та насамперед поглиблює міжцерковні та міжконфесійні конфлікти і протистояння в нашій державі», — зауважила заступниця голови Комітету з питань гуманітарної та інформаційної політики України І. Констанкевич².

Авторка нещодавно виступила на конференції «Міжнародна міждисциплінарна франкофонна конференція» (франц. «La conférence francophonie interdisciplinaire internationale», м. Галац, Румунія), присвяченій темі міграції та меншинам у 2022 р., де зауважила: «Питання міграції та меншин набувають нових рис у світі у рамках вторгнення російських військ в Україну в 2022 р. Це стосується процесів формування патріотизму як феномена багатоконфесійної країни та загального іміджу громадянина на світовій арені. Одним із впливових факторів міграційних процесів сьогодні є поліконфесійні суспільства. Нагадаємо також про концепцію акультурації (acculturation — від лат. ad — до і cultura — формування, розвиток) — процес взаємовпливу культур, прийняття одним народом цілком або частково культури іншого народу. Слід розрізняти поняття «аккультурації» та «асиміляції», при якій народ втрачає свою мову та культуру в контакт з іншою, більш розповсюдженою. Парадигма асиміляції це процес рівномірного наближення характеристик іммігрантів до розповсюджених характеристик приймаючого суспільства»³.

Солідарізуємося з думкою вченої Р. Войтович, яка стверджує: «Глобальний тероризм, який розпорошив сучасний світ, поставив його перед потребою глобальної міграції, яка привела до змішування мов та конфесій, що, безумовно, створило нові виклики суспільному розвитку. Результатом глобальної міграції стало розпорошення

² У Комітеті з питань гуманітарної та інформаційної політики проведено слухання «Про загрози національній безпеці України, пов'язані з діяльністю релігійних організацій, що мають керівні центри на території держави-агресора» // Верховна Рада України. 2022. URL: <https://www.rada.gov.ua/news/razom/223469.html>

³ La Conférence Francophone Interdisciplinaire Internationale Migrations & Minorités. Galatie : L'université «Dunarea De Jos», 2022. 15 p.

¹ Снайдер Т. Народження сучасної нації, або Які питання про Україну підняла російська агресія. Лекція#1 Тімоті Снайдера // Forbes. 2022. URL: <https://forbes.ua/svit/narodzhennya-suchasnoi-natsii-abo-yaki-pitannya-pro-ukrainu-pidnyala-rosiyska-agresiya-lektsiya1-timoti-snaydera-24092022-8558>

людського потенціалу в пошуках реалізації відповідних інтересів. Глобальна міграція сьогодні набуває особливо стійких тенденцій, які регламентують державну політику більшості країн світу, відповідно до чого кожна національна держава постає перед об'єктивною необхідністю розробки своєї власної стратегії розвитку, виходячи із тенденцій впливу глобальної міграції»⁴.

Глобалізаційні процеси світу розповсюджуються на життя людства з посиленням військових дій в Україні та невирішенням питання наслідків пандемії. Ці процеси як об'єднують суспільство, так і роз'єднують, що призводить до глобальних або локальних конфліктів. Гібридна війна, що зараз спостерігається в Україні, є квінтесенцією майже всіх відомих методів ведення міжнародного конфлікту. Задля силового та морального втручання ворожі сили користуються кіберінформаційною зброєю. Приєднання до віртуального простору набуває популярності серед населення, адже інформація у соцмережах не проходить перевірку. Міграції населення, що посилюються після нападу російського агресора, набувають нових форм і зосереджуються в європейському регіоні як одному з головних полюсів глобальної трудової міграції. Світ поділився на два нових полюси, що підкреслює глобальні масштаби цієї війни. Завдання вчених, які виконують роль «наукової дипломатії» і стають частиною глобального дослідництва, вивчати явища, що виникають у світі, та допомагати суспільству подолати глобальне зло.

⁴ Войтович Р. Вплив глобалізації на розвиток сучасного світу // Відкриті очі. <http://www.vidkryti-ochi.org.ua/2013/06/blog-post.html>

Максим ЄНІН,
кандидат соціологічних наук, доцент,
доцент кафедри соціології Національного технічного
університету України «Київський політехнічний
інститут імені Ігоря Сікорського»

Маргарита ФЕСЕНКО,
викладач кафедри психології та соціології
Всеукраїнського Університету Приватного акціонерного
товариства «Вищий навчальний заклад
«Міжрегіональна Академія управління персоналом»

КОНЦЕПЦІЯ ІМІДЖУ ЕНЦИКЛОПЕДИЧНОГО ВИДАННЯ

Поняття іміджу як привабливого образу, який дозволяє популяризувати продукт, ідею або персону в тому чи іншому вираженні існує з часів виникнення людства. Інституціонально поняття іміджу оформилось у 20 ст., що пов'язано із розвитком психології та зв'язків із громадськістю¹. Підходи до визначення іміджу, його структури, специфіки утворення і конструювання досліджує іміджологія². Ця наука дає відповідь на головне питання — як управляти іміджем.

Розповсюджене поняття іміджу як спеціально сконструйованого ідеального образу для маніпуляції суспільною свідомістю, який може не мати нічого спільного з реальними характеристиками об'єкта носія іміджу³, є спрощеним, оскільки відображає тільки одну з його сторін. Природа іміджу набагато складніша. Наприклад, існують такі об'єкти, які не передбачають функціонування в умовах ринкової логіки продажів, попиту та пропозиції. Вони мають високу гуманістичну місію національного та глобального рівнів. Цю місію необхідно

¹ Довга Т. Я. Імідж сучасного вчителя. Кіровоград : ПП «Ексклюзив-Систем», 2014. 144 с.

² Болотова В. О., Ляшенко Н. О., Агаларова К. А. Іміджологія: текст лекцій для студентів спеціальностей 054 «Соціологія», 061 «Журналістика». Харків : Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут», 2021. 150 с.

³ Webster's New Twentieth Century Dictionary of the English Language. Unabridged. New York : Simon and Schuster, 1975. 2129 p.

доносити до суспільної свідомості у зрозумілій формі, щоб не загубився її глибинний зміст. Енциклопедія — це той самий об'єкт із глобальною ідеєю, який є науковим ідеалом, представляє достовірні знання людства у сконцентрованій формі. Достовірність знання — один із головних інструментів протидії інформаційній війні, і тому сьогодні енциклопедія це не тільки науковий ідеал, але й ефективна культурна зброя. Для того, щоб ця зброя працювала, необхідно розібратись у природі виникнення іміджу, його структурі й визначити специфіку іміджу енциклопедичного видання відповідно до його місії в суспільстві.

У буквальному перекладі з латини слово «імідж» означає образ⁴. Із таким значенням поняття імідж використовував З. Фройд, вкладаючи в нього зміст ідеального образу Супер-Его, а не реального Его⁵. Зв'язок ідеального та реального одна з головних проблеми у розумінні іміджу, тому що ідеальний образ (імідж) може взагалі не відповідати реальності (створення ідеального образу неіснуючих якостей предмета, людини).

З боку філософії проблема образу тісно пов'язана з проблемою суб'єкта та об'єкта пізнання. Образ, з точки зору теорії пізнання, є проміжною ланкою між суб'єктом, що пізнає, та об'єктом пізнання. При цьому центральними питанням постають проблеми активності чи пасивності суб'єкта пізнання; таких властивостей об'єкта, що роблять його пізнаваним та здатності суб'єкта пізнання отримати повне знання про об'єкт.

Образ є категорією психології і в такому розумінні увагу зосереджено на здатності людини утворювати образи. Центральні питання вивчення образів в психології, як елементів психічної реальності, — це виникнення образу, його структура і цілісність, проблема вибіркової сприйнятності та інтенсивності одних елементів образу порівняно з іншими. Уяву і пам'ять досліджують як головні процеси у психологічному аналізі образів. Головна наукова проблема утворення образів виходить за межі психології в поле соціогуманітарних наук — активність суб'єкта сприйняття та здатність до конструю-

вання соціальної реальності (залежність змісту образу від соціально-культурного контексту і впливу сформованого образу на цей соціально-культурний контекст). Під образом ми розуміємо продукт творчої активності суб'єкта, що полягає в інтеграції інформації про дійсність у цілісну форму, яка характеризується предметністю, константністю та цілісністю. Образ створюється в процесі освоєння та перетворення дійсності⁶.

Імідж — це не просто і не тільки образ реального або уявного об'єкта сприйняття. Для виникнення іміджу необхідно, щоб було ставлення до образу⁷, а це вже оцінне судження — гарне/погане. Тобто структура іміджу складається з образу, який виник в індивідуальній або суспільній свідомості і ставлення до цього образу⁸. Ставлення можна конструювати відповідно до певних цілей, а також воно може виникати стихійно.

Засновуючись на концепції образу як продукту активної діяльності суб'єкта сприйняття, враховуючи, що структура іміджу складається з образу та ставлення, робимо попереднє визначення іміджу, на яке будемо спиратися у вирішенні проблеми популяризації «Великої української енциклопедії»: імідж — це стійкий, цілісний образ реального або уявного об'єкта та оцінне ставлення до нього з боку суб'єкта сприйняття, що формуються (стихійно або цілеспрямовано) в індивідуальній / суспільній свідомості.

«Велика українська енциклопедія» — це реальний об'єкт, який існує в друкованому і електронному видах. Основне покликання енциклопедичних видань — це «концентрація, систематизація і уявлення обсягу знань, рівня свідомості, культурного, духовного потенціалу і часово-просторовий континуум певного суспільства, історичного періоду»⁹. «Велика українська енциклопедія» виконує особливу місію — «має дати сучасне наукове осмислення картини світу, історії

⁶ Живілова М. С. Образ міста Луганська: просторовий вимір // Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. 2011. № 2 (213). С. 57–63.

⁷ Болотова В. О., Ляшенко Н. О., Агаларова К. А. Іміджологія: текст лекцій для студентів спеціальностей 054 «Соціологія», 061 «Журналістика». Харків : Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут», 2021. 150 с.

⁸ Там само.

⁹ Киридон А. М. Про ВУЕ // Велика українська енциклопедія. URL: https://vue.gov.ua/ВУЕ:Про_ВУЕ

⁴ Імідж // Словопедія. URL: <http://slovopedia.org.ua/39/53382/260772.html>.

⁵ Довга Т. Я. Імідж сучасного вчителя. Кіровоград : ПП «Ексклюзив-Систем», 2014. 144 с.

людської цивілізації, внеску в неї українського народу»¹⁰. Мета проекту — «подати для найширшого читацького загалу в стислій і доступній формі системний набір сучасних, достовірних, наукових відомостей з усіх галузей людських знань у зручному для користування форматі, адекватному модерному розвитку інформаційних технологій»¹¹. Місія та мета повинні стати ядром цілісного образу «Великої української енциклопедії», до якого необхідно сформулювати позитивне ставлення в суспільній свідомості.

Людмила ЗАВ'ЯЛОВА
кандидат біологічних наук,
старший науковий співробітник відділу
соціогуманітарних, природничих, технічних наук
Державної наукової установи
«Енциклопедичне видавництво»

ТАКСОНОМІЧНІ ГАСЛА В СТРУКТУРІ ЕНЦИКЛОПЕДІЙНОГО КОНТЕНТУ ВУЕ

Одним з основних завдань сучасних універсальних енциклопедій є забезпечення науково достовірною, компактною для сприйняття, актуальною інформацією, якої потребують у зручний для них спосіб різні суспільні спільноти. Найчастіше універсальні енциклопедії розглядають як довідкові видання, що висвітлюють сучасний зріз, актуальні для певного хронологічного періоду здобутки науки й суспільної думки.

Попри складність і значні обсяги найповніше фауністичне і флористичне різноманіття представлено саме в універсальних енциклопедіях, які акумулюють не лише актуальні статистичні / кількісні дані про систему живих організмів, але якнайповніше висвітлюють спектр сучасних таксономічних, флористичних, біогеографічних, екологічних і філогенетичних досліджень різного рівня. Саме тому біологічний компонент у структурі універсальних енциклопедій традиційно є одним із найбільших за обсягом і, певно, найскладнішим за структурою, оскільки, крім обов'язкового термінологічного переліку й загального понятійного апарату напрямів, що становлять біологічну науку, охоплює все біологічне різноманіття¹. Йдеться насамперед про флористичне й фауністичне різноманіття, що є основою таксономічних гасел: різних таксономічних рангів, класифікаційних одиниць систем рослинного і тваринного світу. Так, біологічний контент трьох томів літери «А» видання «Великої української енциклопедії» (ВУЕ)

¹⁰ Киридон А. Велика українська енциклопедія як національний проект: поступ нації // Наукові засади та теоретико-методологічні принципи створення сучасних енциклопедій / За ред. А. М. Киридон. Київ : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2015. С. 7–14.

¹¹ Киридон А. М. Про ВУЕ // Велика українська енциклопедія. URL: https://vue.gov.ua/ВУЕ:Про_ВУЕ

¹ Велика українська енциклопедія. Тематичний реєстр гасел з напрямку «Біологія» : у 2 ч. / Уклад.: С. В. Межжерін, Я. О. Межжеріна. Київ : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2016. Ч. 1. 224 с.

загалом репрезентують 638 гасел², з яких 293 (46 %) — таксономічні. Для порівняння також здійснено підрахунок за іншими літерами: 341 таксономічне гасло (майже 58 %) припадає на літеру «Б», 624 (67 %) — на літеру «К». Стовідсотково репрезентована таксономічними гаслами, яких усього нараховується 15, літера «І». Загалом таксономічні гасла становлять майже половину біологічного контенту ВУЕ з різною представленістю та часткою залежно від абетки. У цей обсяг входять лише власне таксономічні гасла, навіть якщо базовими критеріями включення є не флористична чи фауністична значущість, а практичне значення для здоров'я людини (наприклад, таксони мікроорганізмів-збудників інфекційних хвороб) чи народного господарства (зокрема, таксони, що стали основою для виведення сортів культурних рослин чи порід свійських тварин).

Нетаксономічні групи або гасла з незрозумілою чи дискусійною класифікаційною належністю, відомі й усталені (зокрема, вернакулярні назви тварин) здебільшого завдяки практичному використанню в певних галузях народного господарства, не враховують за визначенням. Зауважимо, що вони опосередковано пов'язані з таксономічними (є частиною певних таксонів або навпаки об'єднують окремих представників різних таксонів тощо), їхня частка в біологічному контенті незначна.

У загальному обсязі таксономічних гасел зазвичай не розглядають антропологічні гасла й викопні організми, що також суттєво не збільшує відповідний відсоток. Порівняння відсоткової частки таксономічних гасел у структурі біологічного контенту ВУЕ, звісно, не є репрезентативним для всіх літер, проте вказує на обсяги, охоплені напрямом, а також може використовуватися для інших порівняльних досліджень, зокрема історичних ретроспектив розвитку української енциклопедистики, динаміки біологічного енциклопедійного контенту тощо.

З огляду на якісні характеристики таксономічних гасел, тобто наповнення напряму певними класифікаційними категоріями

біоти, встановлено кількісну перевагу за найнижчими серед основних рангів. Передусім це види, роди й родини, що властиво таксономічним категоріям як тваринного, так і рослинного світу. Такий розподіл зумовлений передусім кількісним переважанням головних таксономічних категорій біоти (вид, рід, родина) в ієрархічних класифікаціях. Тобто, відповідно до ієрархічного принципу побудови класифікаційних систем біоти, найвищих категорій буде завжди найменше, а найнижчих — найбільше. Окрім того, саме основні таксономічні категорії є об'єктами досліджень, що дало змогу накопичити достатньо фактичних відомостей про їхні біологічні, географічні, екологічні та інші особливості. Така інформація є найзапитованішою з погляду функціонала універсальних енциклопедій; йдеться також про додаткові можливості просування енциклопедійного контенту загалом. Наприклад, таксономічні гасла посилюють інформативність енциклопедійного контенту в частині гіпертексту. Зокрема, для формування наповнення напряму найчастіше використовують статті-огляди або статті-довідки зі значною кількістю відсильних гасел у текстах, які стосуються не лише біологічного контенту, а й географічного (найчастіше), а також народного господарства (аграрного чи промислового виробництва), медицини тощо. Чинники, які впливають на кількісний та якісний склад власне таксономічних гасел ВУЕ, розглянемо нижче.

Оновлення біологічної терміносистеми відбувається постійно, однак понятійний апарат дисциплін усе ж зазнає менших змін порівняно з класифікаційними системами живих організмів, їхніми динамічними якісними й кількісними трансформаціями. Йдеться передусім про таксономічні дослідження (їхній прогрес пов'язаний із філогенетичною систематикою), що почасти кардинально змінюють погляди на певні великі таксономічні групи та їхні обсяги. Подекуди такі перетворення охоплюють нижчі за ієрархією таксони або проміжні (додаткові) таксономічні категорії.

Наприклад, досягнуто значного прогресу в розумінні філогенетичних відносин різних груп квіткових, або покритонасінних, рослин. Насамперед це пов'язано з успіхами й масштабним розширенням молекулярно-філогенетичних досліджень, які охопили практично всі варті

² Зав'ялова Л. В. Інвентаризація тематичного реєстру з напрямку «Біологічні науки» як спосіб упорядкування біологічного контенту // Енциклопедичний контент і виклики сучасного світу: Збірник матеріалів наукової конференції (30 жовтня 2019 р., м. Київ) / За ред. А. М. Кирдон. Київ : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2019. С. 36–38.

уваги групи покритонасінних, принаймні до рівня родин, а в багатьох групах — родів і окремих видів та видових груп³.

Відбулися помітні зміни в поглядах на таксономію ссавців у межах як світової, так і європейської фауни, значних обсягів набули процеси змін теріофауни, пов'язані з вимираннями, інтродукціями та інвазіями, зокрема й на теренах України. Одним із чинників змін на глобальному рівні стало ухвалення Конвенції про біологічне різноманіття (ратифікована Україною) та розроблення в її межах Глобальної таксономічної ініціативи, що важливо для оцінювання змін фауни в історичному розрізі, порівнянь біоти різних регіонів, охорони й використання природних ресурсів. Особливо актуальним це стало в сучасний період, коли відбуваються значні зміни як наших уявлень про склад фауни, так і динаміки її складу⁴.

У такому контексті йдеться не лише про якісні зміни таксономічного складника енциклопедійного контенту, але й суттєві кількісні. Звісно, це не означає, що універсальна енциклопедія, якою є ВУЕ, має ввібрати мільйони описаних для науки таксонів живих організмів. Проте ресурс згідно з узгодженими критеріями має репрезентувати передусім головні систематичні категорії, представлені у флорі й фауні України за осучасненими класифікаційними системами. Слід зауважити, що виробити універсальні критерії (уже неодноразово змінені чи доповнені з урахуванням змін у біологічній систематиці) попри намагання так і не вдається. Це здебільшого пов'язано з двома чинниками: поступовістю процесу підготовки енциклопедійного контенту, дотриманням балансу представленості таксономічних груп, а в їхній внутрішній класифікації також балансу репрезентованості таксонів різних ієрархічних рівнів з огляду на інші важливі критерії добору гасел.

Ще масштабніші зміни відбулися в галузі таксономії грибів, лишайників, водоростей та мікроорганізмів, що суттєво ускладнює формування насамперед друкованих томів ВУЕ. Натомість е-ВУЕ має

суттєві переваги саме в аспекті осучаснення й актуалізації контенту. Тобто революційні трансформації можливо врахувати виключно за підготовки електронної версії ВУЕ завдяки інструментарію веб-ресурсу (сторінки-перенаправлення, відсильні сторінки, пов'язані сторінки тощо). Загалом поступовість наповнення ВУЕ контентом і просування за літерами української абетки суттєво ускладнюють маневрування, які б відповідали оновленням у системах тих чи тих таксономічних груп живих організмів. Тому розбіжності в наповненні друкованої та електронної версій ВУЕ зростають.

³ Мосякін С. Л. Родини і порядки квіткових рослин флори України: прагматична класифікація та положення у філогенетичній системі // Український ботанічний журнал. 2013. Т. 70. № 3. С. 289–307.

⁴ Загороднюк І. В., Смельянов І. Г. Таксономія і номенклатура ссавців України // Вісник Національного науково-природничого музею. 2012. № 10. С. 5–30.

Ярослав КАЛАКУРА,
доктор історичних наук, професор
кафедри архівознавства та спеціальних галузей
історичної науки Київського національного університету
імені Тараса Шевченка

«УКРАЇНСЬКІСТЬ» ЯК СВІТОГЛЯДНО-МЕТОДОЛОГІЧНА КАТЕГОРІЯ

Українська енциклопедистка — концентрований синтез національної науки, культури й духовності, один зі світоглядних чинників формування національної ідентичності. Вона має свої власні традиції, витоки яких пов'язані з добою Просвітництва та невіддільні від зародження європейського енциклопедознавства. Рубіжне значення для глибинних змін у національному енциклопедичному процесі мало відновлення державної незалежності України, декомунізація та дерусифікація суспільства, його євроатлантичний вибір. Нові виклики перед українськими енциклопедистами поставили в умовах окупаційно-геноцидної війни Росії, спрямованої на знекровлення України, її народу, знищення державності та історико-культурної спадщини. Пріоритетне завдання рашистів не просто окупувати і приєднати Україну як Малоросію, а повністю змінити генофонд і свідомість українців, денацифікувати їх, тобто з нечуваною жорстокістю тотально винищити, стерти нас із землі разом із нашою мовою, культурою та історичною пам'яттю. На цьому тлі ще рельєфніше постає мобілізуюча сила енциклопедичних видань, які, відіграючи важливу роль у всіх сферах суспільного життя, користуються найбільшим авторитетом з погляду довіри до інформації, сприяють збереженню і примноженню етнокультурної самобутності українства, його цивілізаційних цінностей, виступають потужною зброєю у спротиві як зовнішнім, так і внутрішнім ворогам України.

Актуалізація означеної проблеми зумовлена, *по-перше*, тим, що українськість передбачає остаточний розрив із радянською спадщиною творення енциклопедій, очищення інформаційного поля від

російських маркерів, рішуче подолання залишків партійно-класового підходу, синдрому провінційності, комплексу меншовартості та «совковості». Негативні явища, спричинені тривалим перебуванням енциклопедичної справи в Україні в полоні комуністичного режиму, в пастці радянських стереотипів про так зване «братство», «один народ» і «спільну мету», не могли щезнути безслідно і потребують вироблення запобіжників, щоб не допустити рецидивів минулого.

По-друге, безпосереднім носієм українськості є українська людина, яка акумулює в собі високі ціннісні орієнтири: любов до України, готовність і здатність захистити її, національна свідомість, відданість українській справі. Вона відіграє ключову роль і посідає пріоритетне місце в науково-інформаційному та енциклопедичному просторі як головна дійова особа, творець наративів, їх персонаж і користувач. Критерії українськості служать орієнтиром добору персоналій для енциклопедичних видань.

По-третє, упродовж останніх десятиріч своєрідним орієнтиром для частини українських науковців залишалася наскрізь ідеологізована й заражена імперським духом російська енциклопедична школа, яка традиційно паразитує на фальсифікаціях і спотворенні правди, привласненні чужих історико-культурних надбань і цінностей, звеличуванні та нав'язуванні ідеології «руського мира», консервації імперських символів і міфологізованих постатей Росії. Важливим засобом уникнення цих негативних явищ може стати системне й послідовне дотримання принципів науковості та українськості.

По-четверте, нинішня війна з її потужним дезінформаційним сегментом загострила важливість спростування різного роду фальсифікацій і спотворень надбань науки, численних фактів міфологізації постатей, характерних для енциклопедичних видань радянської доби, подолання низки прорахунків у цій сфері за останні десятиріччя.

Питання українськості, її ознаки та змістове наповнення ще недостатньо висвітлені в історіографії, хоча й порушені в низці новітніх студій з історії, теорії та методології розвитку енциклопедичної справи в Україні, її традицій. Ідеться, зокрема про ґрунтовні монографії за

редакцією А. Киридон¹, дослідження Н. Черниш², С. Борчука³ та ін., які опосередковано стосуються й означеної проблеми. Ці та інші автори, відштовхуючись від класичного розуміння українськості, викладеного у творчості Т. Шевченка, І. Франка, Лесі Українки, М. Грушевського, М. Костомарова, О. Кульчицького, Ю. Липи, О. Потебні, Д. Чижевського, М. Шлемкевича та ін., розглядають його в кількох вимірах:

- а) як якісну характеристику суспільного буття українців⁴;
- б) як маркер національної та цивілізаційної ідентичності⁵;
- в) як код історичної пам'яті⁶;
- г) як світоглядно-методологічний принцип української гуманітаристики. Останнього торкався й доповідач, з'ясовуючи сутність українськості історіографії та архівознавства⁷.

¹ Традиції та сучасні концепти енциклопедичної справи в Україні / За ред. А. М. Киридон. Київ : ДНУ «Енциклопедичне видавництво», 2018. 280 с.; Енциклопедичні проекти — чинники національного поступу / За ред. А. М. Киридон. Київ : ДНУ «Енциклопедичне видавництво», 2020. 336 с.; Енциклопедистика в історії та культурі України (до 30-річчя проголошення незалежності України) / За ред. А. М. Киридон. Київ : ДНУ «Енциклопедичне видавництво», 2021. 96 с.

² Черниш Н. І. Українська енциклопедична справа: історія розвитку, теоретичні засади підготовки видань. Львів : Фенікс, 1998. 91 с.; Черниш Н. І. З історії створення Енциклопедії українознавства // Бібліотечний вісник. 2017. № 2. С. 17–25.

³ Борчук С. М. Українська енциклопедична традиція ХХ ст.: проекти, виконавці, перспективи дослідження. Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2014. 603 с.

⁴ Грабовська І., Ємець Т., Мостяев О. Філософія українського буття. Київ : Українська Видавнича Спілка, 2006. 295 с.; Франко А., Франко О. Провідна роль Ф. Вовка, І. Франка, І. Равковського, З. Кузеля, В. Кубійовича у формуванні українознавчого універсуму енциклопедичних знань // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. 2011. Т. 2 (32). С. 188–205; Рудакевич О. М. Феномен українськості Володимира Антоновича в умовах імперської Росії // Українознавчий альманах. 2014. Вип. 17. С. 124–127; Железняк М. Потенціал «Енциклопедії Сучасної України» в модернізації освітнього простору держави // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія: Історичні науки. 2020. Вип. 31. С. 142–150.

⁵ Цивілізаційна ідентичність українства: історія і сучасність / Авт. кол.: О. Рафальський (кер.), Я. Калакура (наук. ред.), О. Калакура та ін. Київ : Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2022. 512 с.

⁶ Нагорна Л. П. Історична пам'ять: теорії, дискурси, рефлексії. Київ : Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. 328 с.

⁷ Калакура Я. С. Українська історіографія. 2-ге вид., допов. Київ : Генеза, 2012. 512 с.; Калакура Я. С. Українське архівознавство: критерії національного // Студії з архівної справи та документознавства. 2015. Т. 22–23. С. 17–20.

Головний задум мого виступу полягає в тому, щоб з'ясувати зміст українськості як одного з принципів творення Національної енциклопедії.

Українськість ґрунтується на національній ідеї та культурі, свідомості й пам'яті, національній безпеці, патріотизмі. Її визначає те, як людина сприймає і усвідомлює Україну, наскільки пов'язує з нею своє сучасне та майбутнє життя, як діє стосовно неї, як ставиться до інших людей, котрі тут живуть.

Основні ознаки українськості:

- 1) українське походження (здебільшого народження в Україні або в українській діаспорній родині);
- 2) набута українська етнічність (національність);
- 3) наявність українського громадянства або ідентифікація себе з Україною;
- 4) тривале проживання і життєдіяльність в Україні або постійний та тісний зв'язок з нею тощо.

Відчуття українськості може бути властиве не лише етнічним українцям, але й громадянам України з подвійною етнічністю або інших національностей, які визнають і підтримують її державну незалежність та цілісність, сприяють безпеці й розвитку країни, з повагою ставляться до самобутньої української культури, традицій і вірувань українців, володіють або опановують українську мову як державну. Принагідно зазначимо, що нині у війні з рашистами поряд з українцями захищають Україну на фронтах, борються з ворогом у тилу чимало азербайджанців, білорусів, вірменів, греків, грузинів, кримських татар, литовців, молдован, поляків, росіян, чехів та ін., а зрадники і колаборанти засвітилися, на жаль, і в числі українців.

Отже, бути українцем означає усвідомлювати себе частинкою української політичної нації, спадкоємцем її історії, культури, традицій, звичаїв; володіти та спілкуватися українською мовою; поважати державно-політичний устрій і українські закони; відчувати відповідальність за Україну, її майбутнє. Є ще низка ментальних і психологічних рис українців, які надають їм самобутності та вирізняють з-поміж інших народів, зокрема, високий рівень інтелекту, працьовитість,

свободолюбство, емоційність, самоповага⁸. Ці та інші ознаки українців питомі та істотні, але їх не можна сприймати як щось застигле й закостеніле. Вони розвиваються, оновлюються, удосконалюються під впливом багатьох чинників, зокрема ідентифікаційних процесів, глобалізації та інформатизації сучасного світу, євроінтеграції, а також воєнно-окупаційного вторгнення Росії в Україну. Саме воно всупереч задумам ворога справило потужний вплив на консолідацію українського суспільства, на масове усвідомлення українськості, на розуміння небезпеки й необхідності захищати Батьківщину, остаточно розвіяло кремлівські міфи про «старшого брата» і гасла «навіки разом». Українськість — це не лише ознака тієї чи тієї людини, але й суспільства загалом, усіх його сфер, зокрема й розвитку культури, науки, освіти, видавничої та енциклопедичної сфери. Вона покликана стати *маркером творення Національної енциклопедії, її персоналістичного наповнення, світоглядно-ідейного спрямування та змісту загалом*.

Алла КИРИДОН,
доктор історичних наук, професор,
заслужений діяч науки і техніки України,
в.о. директора Державної наукової установи
«Енциклопедичне видавництво»

ЕНЦИКЛОПЕДИЧНА РЕЦЕПЦІЯ ДИСКУРСУ ВІЙНИ

Так сталося, що «Велика українська енциклопедія» (ВУЕ) фактично — дитя війни: Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво» створена в жовтні 2013 р. — напередодні Революції Гідності. Вся подальша робота над реалізацією проекту проходить в умовах російсько-української війни. Неодноразово колектив установи на всіх рівнях наголошував: ВУЕ — це не питання чергового видання. Основною метою ВУЕ є збереження, узагальнення, систематизація і поширення наукових знань про розвиток людської цивілізації, найвагоміші надбання людства та внесок України у світову історію й культуру.

ВУЕ (як і будь яка енциклопедія універсального характеру) — це джерело еталонної інформації. Йдеться про надання виваженої, об'єктивної, вивіреної інформації в концептуальній парадигмі енциклопедичного видання. При цьому розглядаємо «Велику українську енциклопедію» не лише як універсальну енциклопедію державної ваги й національної значущості, але як царину національної статусності та інформаційної безпеки, інформаційний фронт / фронт інформаційної війни. Зокрема в умовах війни енциклопедійний майданчик перетворюється на платформу оперативного реагування, важливий інструмент інформування та протидії пропаганді сторони супротивника (принаймні, поміж читачів е-ВУЕ).

У цьому контексті йдеться щонайменше про кілька взаємопов'язаних аспектів задекларованої теми:

1) організаційно-процесуальний (організація роботи над енциклопедією в умовах російсько-української війни);

2) змістовно-інформативний: контент ВУЕ (передовсім — динамічної е-ВУЕ) як інформативно-знаннева парадигма інформаційного фронту;

⁸ Калакура Я. С., Рафальський О. О., Юрій М. Ф. Ментальний вимір української цивілізації. Київ : Генеза, 2017. С. 478–479.

3) тактико-стратегічне резонування (зокрема — актуалізація в е-ВУЕ тих гасел, що є суголосними дискурсу російсько-української війни).

Зупинимося лише на кількох сюжетах порушеної проблеми. Зокрема, чому розглядаємо ВУЕ як інструмент інформаційної війни?

Гібридна війна, яку розв'язано урядом РФ проти України, ведеться одразу на декількох рівнях та напрямках, одним з яких є, безумовно, інформаційний. Постулюємо на тому, що інформаційні війни різної інтенсивності стали ознакою сучасного інформаційного суспільства. Вони будуються на стратегії резонансу, коли один комунікативний складник починає функціонувати таким чином, щоб замінити собою все інше, коли одне повідомлення може збурити суспільство. Інформаційною війною є «використання інформації для атаки на інформацію»¹ з метою досягнення інформаційних переваг над супротивником. Водночас зауважимо широке тлумачення й різнотрактування терміну «інформаційна війна»: тлумачення екстраполюється на кібервійну, мережецентричну війну, психологічну, ідеологічну тощо². Відповідно до одного з визначень, під «інформаційною війною» слід розуміти «комплекс цілеспрямованих дій, що використовуються задля досягнення інформаційної переваги шляхом нанесення збитків інформації, інформаційним процесам та системам супротивника при одночасному захисті власної інформації, інформаційних процесів та систем»³. В інформаційній війні застосовуються засоби та методики, спрямовані на формування стійкої суспільної думки в «потрібному» ключі, закладаються необхідні установки та патерни поведінки у свідомості мас для можливого подальшого управління ними.

Відтак у рамках мережевої структури світу (з огляду на характер впливу) інформаційну війну розглядають і в значно ширшому контексті) — як «інформаційно-психологічну війну». Останню трактують як «масштабне застосування спеціально відібраних засобів та методів інформаційно-психологічного впливу на населення держа-

ви-супротивника з метою досягнення політичних та/або чисто військових цілей»⁴. Інформаційно-психологічна війна за своєю суттю є певною комплексною методологією зміни картини світу суспільства, війною когнітивною (оскільки чинить вплив на процеси ухвалення рішень людиною, структуру її міркувань тощо). При цьому не лише інформація, а й операції з нею є підґрунтям введення нових типів поведінки. Відтак основне правило інформаційно-психологічного впливу в рамках інформаційної війни — опора на способи обробки людиною інформації та способи структурування цієї інформації⁵. Тому важливим є не лише зміст контенту, але й форма, час, спосіб подання інформації тощо.

На відміну від інформаційної, інформаційно-психологічна війна побудована більше на якісному аспекті: не скільки інформаційних повідомлень (текстів) надруковано (видано в ефір), а скільки їх досягло мети та сприйнято споживачами. Основна мета психологічної війни — змінити в потрібному напрямі (дія або бездіяльність) поведінку супротивника за рахунок трансформації його свідомості, сприйняття ним картини світу. Відмітними особливостями понять «інформаційна війна» і «психологічна війна» є й те, що інформаційна війна ведеться здебільшого в так званому кібернетичному просторі, тоді як психологічна — у просторі соціальному⁶.

Як констатували дослідники Д. Євстаф'єв та А. Манойло: «Поза системою інформаційних маніпуляцій та інформаційного впливу на потенційного противника реалізація потенціалу гібридних війн неможлива. Гібридні війни можуть здійснюватися при мінімізації прямого силового впливу, але не можуть здійснюватися без інформаційного впливу»⁷. Гібридна війна передбачає комплекс технологій

⁴ Малик Я. Інформаційна війна і Україна // Демократичне врядування. 2015. Вип. 15. URL :http://nbuv.gov.ua/UJRN/DeVr_2015_15_3 (

⁵ Староконь Є. Г. Словник-довідник спеціальних термінів. Житомир : «Полісся», 2021. 228 с.; Війни інформаційної епохи: міждисциплінарний дискурс / За ред. В. А. Кротюка. Харків : ФОП Федорко М. Ю., 2021. С. 12.

⁶ Війни інформаційної епохи: міждисциплінарний дискурс / За ред. В. А. Кротюка. Харків : ФОП Федорко М. Ю., 2021. С. 28–29.

⁷ Manoilo A., Yevstafiev D. Information Wars and Psychological Operations as the Basis for New Generation Hybrid Wars // Istorija. 2021. V. 12. Issue 6 (104). URL: [https:// history.jes.su/s207987840016037-9-1/](https://history.jes.su/s207987840016037-9-1/) DOI: 10.18254/S207987840016037-9

¹ Libicki M. C. What is information Warfare? Washington, 1995. P. 20.

² Малик Я. Інформаційна війна і Україна // Демократичне врядування. 2015. Вип. 15. URL :http://nbuv.gov.ua/UJRN/DeVr_2015_15_3 (

³ Петрик В. М. Сучасні технології та засоби маніпулювання свідомістю; ведення інформаційних війн і спеціальних інформаційних операцій. Київ : Росава, 2006. 208 с.

інформаційного й психологічного впливу, спрямованих на трансформацію стану масової та індивідуальної свідомості й психологічного самоусвідомлення громадян конфліктуючих сторін. Йдеться про маніпулятивні інформаційні технології, увиразнені в маніпулятивно-пропагандистських компонентах інформаційно-психологічної зброї, спрямованих на придушення, знищення, дезорганізацію, дезорієнтацію, дезінформацію, дезаптацію спротиву агресії. Зауважимо, що Дж. Стейн в науковій розвідці «Інформаційна війна» (1995) акцентував увагу на тому, що «метою інформаційної війни є людський розум...»⁸.

Ми свідомі того, що дискурс гібридної війни є війною наративів, систем, смислів, цінностей, ідеологічних конструктів. Україна може відбутися лише як система мобілізаційних проєктів, у тому числі мобілізації інтелектуальних ресурсів на протидію російській агресії⁹. У доволі складному та багатофакторному інформаційному просторі чільне місце посідає ВУЕ. Створення якісного контенту, притаманного ВУЕ (енциклопедії універсального характеру та національної значущості) сприяє не лише інформуванню, виробленню світоглядних орієнтирів, але й формуванню національної самосвідомості.

Концептуально підготовка «Великої української енциклопедії» передбачає не лише створення сучасного компендіуму людських знань на виробленому досвідом провідних національних універсальних енциклопедій рівні, але й його систематизацію та репрезентацію в доступному вигляді (друкованій та електронній версіях), пошук ефективних шляхів репрезентації знань з метою формування об'єктивної знанневої парадигми, україноцентричних образів та асоціацій на свідомісному рівні тощо.

У творенні енциклопедій увиразнюється кілька сегментів:

- інституційні (пов'язані з функціонуванням установи, кадрового потенціалу, фінансування тощо);
- процесуальні (пов'язані з підготовкою видання, організацією роботи / процесу творення енциклопедії);

⁸ George J. Stein. Information War – Cyberwar – Netwar. URL: <http://www.airpower.au.af.mil/airchronicles/>

⁹ Ніколаєнко Н. Інформаційний фронт російсько-української гібридної війни // Міжнародні відносини суспільні комунікації та регіональні студії. 2022. № 1 (12). С. 53.

- предметно-змістові (характер наповнення реєстру, контингент авторів, зміст контенту, підготовка статей тощо).

Російсько-українська війна та активна фаза широкомасштабного вторгнення РФ стала викликом в усіх царинах життєдіяльності нації. Сьогодні в кожного колективу — свій фронт, а іноді — й кілька. В умовах воєнного стану колектив Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво», об'єднаний спільними цінностями, прагненням перемоги і утвердження величі України, продовжує роботу над створенням «Великої української енциклопедії» (ВУЕ), налагодженням функціонування порталльної версії енциклопедій, випрацюванням власної унікальної моделі сучасної е-ВУЕ тощо. Підготовка «Великої української енциклопедії» розвивається на кількох взаємопов'язаних платформах:

- друковане багатотомне видання ВУЕ;
- портална версія (е-ВУЕ);
- інформаційні сторінки у соціальних мережах Facebook, Telegram та відеохостингу YouTube.

Піонерство установи полягає в створенні не аналогової pdf-версії, а самостійної платформи е-ВУЕ. За основний принцип організації роботи обрали: «Роби, що можеш, з тим, що маєш, там, де ти є».

За останні роки вагомими результатами досліджень Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво» стали підготовка та видання «Великої української енциклопедії» — національної за значущістю й універсальною за характером: завершено роботу над формуванням другого й третього тому «Великої української енциклопедії». 16 листопада 2020 р. в рамках проведення наукової конференції «Традиції та новачі в світовій енциклопедистиці» було презентовано сигнальні примірники «Великої української енциклопедії» (Т. 2. 786 с.; Т. 3. 712 с.). Видано презентаційні примірники. Потребує коштів для тиражування. Презентовано їх на сайті наукової установи (<https://ev.vue.gov.ua>) та на «Урядовому порталі»¹⁰. До тридцятиріччя незалежності України підготовлено унікальне довідкове видання:

¹⁰ У Києві презентовано сигнальні примірники другого і третього томів «Великої української енциклопедії». URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/u-kiyevi-prezentovano-signalni-primirniki-drugogo-i-tretogo-tomiv-velikoyi-ukrayinskoyi-enciklopediyi>

«Україна: 30 років незалежності. Стислий довідник»¹¹ (видано презентаційні примірники; потребує коштів для тиражування).

Підготовлено та видано друком низку тематичних реєстрів гасел до «Великої української енциклопедії» — важливий дослідницький інструментарій в галузі енциклопедистики (із 17 наукових напрямів).

Результати фундаментальних і прикладних досліджень оприятено в колективних монографіях та збірниках матеріалів наукових конференцій.

Наприкінці 2018 р. було офіційно презентовано енциклопедичний портал / онлайн-формат / електронну версію видання «Велика українська енциклопедія» (<https://vue.gov.ua>). Розроблено і втілюється на порталі е-ВУЕ унікальний семантичний пошук (на платформі Вікі). Концептуальною відмінністю електронного видання від друкованого аналогу є широке функціональне застосування інтерактивних та мультимедійних засобів, елементів навігації, гіпертексту й пошуку. Мультимедійність portalу забезпечена поєднанням текстового, графічного й звукового складника змістовного наповнення «Великої української енциклопедії». Електронна версія ВУЕ має насичений ілюстративний матеріал (світлини, карти, схеми, графіки, діаграми, креслення, малюнки, рисунки), а також аудіо- та відеоматеріали. Усі ці елементи інтегровані з текстом, що дає змогу зусібіч розкрити суть явищ. Залучення новітнього технологічного інструментарію формування змістової складової електронної версії «Великої української енциклопедії» з пошуковими інструментами, контентом тощо, дозволило максимально використати можливості передових інформаційних технологій. Портал наповнювався статтями на літери А–Я.

Зауважимо, що у березні 2022 р. українська Вікіпедія також запустила окремий проєкт під назвою «Спротив російському вторгненню в Україну»; було створено й однойменний портал (з метою охоплення і систематизації всіх статей, що стосуються як російського широкомасштабного вторгнення в Україну з 24 лютого 2022 р., так і збройного вторгнення в Крим і війни на сході України, що розпочалися у 2014 р.)¹².

¹¹ Україна: 30 років незалежності. Стислий довідник / За ред. д. і. н., проф. А. М. Киридон. Київ : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2021. 536 с.

¹² Пероганич Ю. Українська «Вікіпедія» та інформаційна війна. URL: <https://speka.media/ukrayinska-vikipediya-ta-informacijna-vijna-kolonka-yuriya-peroganicha-v468o9>

Колективом Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво» в умовах воєнного часу створено суголосний соціокультурному контексту дизайн головної сторінки (<https://vue.gov.ua/>) — візуалізовано інформаційний сигнал читачам е-ВУЕ щодо подієвого складника (портальна версія е-ВУЕ уможливорює різні способи презентації підготовленого контенту для його рецептивної опосередкованості сприйняття). Контент забезпечується ілюстративним матеріалом (світлини, карти, схеми, графіки, діаграми, креслення, малюнки, рисунки). При розробці /оновленні головної сторінки portalу е-ВУЕ дизайнерський задум полягав у тому, щоб візуальна картинка містила органічні прикмети подієвої історії (активної фази російсько-української війни), а когнітивно-логічні операції сприяли акцентуації характеру подієвості та актуалізації рецептивного досвіду читача енциклопедії. Додано щоденний інформаційний рухомий рядок з актуальною інформацією; створено рубрики «Міста-Герої», «Герої України». На головну сторінку виведено контакти та адреси офіційних сторінок органів влади (для звернень за умов воєнного стану у разі потреби) тощо.

У рубриці «Актуально» посутньо зросла питома вага статей, суголосних контексту (виведено статті, які в енциклопедичному форматі інформують про події, явища, поняття). Так, наприклад, складно зрозуміти поняття «гібридна війна» без його родового поняття — «війна», суттєвими ознаками якого вважається організована збройна боротьба між державами, суспільними класами тощо; «конфлікт, що здійснюється силою зброї, як між країнами, так і між сторонами всередині країни; період збройної ворожнечі або активних військових операцій, що здійснюються наземним, морським або повітряним шляхом». Г. Яворська вказує родовим до поняття «гібридна війна» поняття «збройний конфлікт»: «Сучасні війни експерти розглядають як різновид ширшого поняття — «збройний конфлікт» (armed conflict), яке передбачає дві обов'язкові складові частини — наявність організованих озброєних контингентів та залученість до бойових дій певної інтенсивності. З цього визначення випливає, що війну трактують як насамперед фізичний, матеріальний феномен — це зброя (танки, літаки, ракети, кораблі тощо), її застосування, нанесення ударів, захисні дії,

руйнування об'єктів»¹³. Водночас при наповненні контенту ми керувалися тим, що війна — «це не лише безпосередньо бойові дії, але і конкуренція економік, способів життя і мислення правителів, змагання систем державного управління, сутичка потенціалів і протистояння ідеологій»¹⁴. Відповідного характеру оприсутнення дискурсу війни набуває і представлений контент рубрики «Актуально».

Новий історичний контекст, рамкований передовсім російсько-українською війною та активною фазою широкомасштабного вторгнення, засвідчує відповідні геополітичні, світоглядні, соціокультурні тощо зсуви. Це зокрема спонукає до переосмислення багатьох аспектів підготовки «Великої української енциклопедії».

Так, критичного переосмислення вимагає наповнення Словника (загального реєстру гасел), робота над яким тривала від 2013 р. На наш погляд, є потреба перегляду критеріїв добору гасел щодо персоналій та актуалізованих війною гасел (йдеться про актуалізацію понять, за допомогою яких уможлиблюється глибше осмислення подієвого контексту сьогодення). Переосмислення актуалізується потребою деколонізації та декомунізації свідомості, дистанціювання від країни-агресора.

Сьогодні, коли весь світ заговорив про Україну, важливо намагатися протидіяти не лише на фронті широкомасштабної війни, не лише у військовому контексті, а й інформаційному. Успішне протистояння російському пропагандистському наступу можливе у випадку створення правдивої інтерпретаційної рамки / фрейму історичних, політичних подій, культури, популяризації імен та здобутків українських діячів та ін. Таким інструментом інформаційної війни в контексті формування свідомісного інформаційного простору та одним із сегментів інформаційного фронту є «Велика українська енциклопедія», підготовка якої засвідчує практичне втілення національної ідеї, підтвердження інтелектуальної спроможності держави Україна.

¹³ Яворська Г. Гібридна війна як дискурсивний конструкт // *Strategic priorities*. 2016. № 4 (41). С. 42.

¹⁴ Магда Є. Гібридна війна: вижити і перемогти. Харків : Віват, 2015. С. 12.

*Лариса КОБРИНА,
кандидат хімічних наук,
старший науковий співробітник відділу модифікації полімерів
Інституту хімії високомолекулярних сполук НАН України*

АНДРІЙ ДОМБРОВСЬКИЙ — ХІМІК ТА ПЕДАГОГ

11 грудня 2022 р. минає 110 років від дня народження Андрія Володимировича Домбровського — українського вченого, хіміка-органіка і педагога, одного із творців першого національного шкільного підручника з органічної хімії. Він став справжнім Учителем учителів. Працював у Чернівецькому університеті (1949–1975) та Ніжинській вищій школі (1976–1992). За його підручниками навчалося не одне покоління студентів. Він мав вагомий вплив на розвиток методики викладання хімії у вищій та середній школах. У співавторстві зі своїм учнем В. М. Найданом створив унікальний навчальний посібник «Органічна хімія» (для студентів природничих і природничо-географічних факультетів педвузів)¹.

Народився А. В. Домбровський 10 грудня 1912 р. у селі Заріччя Пирятинського повіту Полтавської губернії. Батько працював писарем у повітовому суді, помер 1919 р. Мати походила з селянської родини, до 1919 — домогосподарка, після смерті чоловіка працювала у млині.

У 1929 р. А. В. Домбровський закінчив семирічну школу в Пирятині і вступив до Харківського хіміко-технологічного технікуму. Після закінчення працював старшим лаборантом (1932–1934), начальником майстерень на заводі № 55 Міністерства боєприпасів м. Павлограда. 1935–1941 навчався на хімічному факультеті Московського державного університету імені М. В. Ломоносова за спеціальністю «хімік-органік».

У липні 1941 р. молодшого лейтенанта А. В. Домбровського мобілізували в діючу армію і направили на фронт. За чотири роки війни, з якої він повернувся капітаном, брав участь у бойових діях на Волховському, Ленінградському та 4-му Українському фронтах. За мужність нагороджений орденами «Червоної зірки» та «Вітчизняної війни»

¹ Домбровський А. В., Найдан В. Н. Органічна хімія. Київ : Вища школа, 1992. 503 с.

II ступеня, медалями «За оборону Ленінграда» і «За перемогу над Німеччиною у Великій Вітчизняній війні 1941–1945».

У жовтні 1945 р. був демобілізований, у листопаді того ж року прийнятий у Вінницький медичний інститут на посаду асистента кафедри біохімії, де за сумісництвом обіймав посаду заступника декана з навчальної роботи.

1946 р. вступив до аспірантури хімічного факультету Московського університету. Під науковим керівництвом професора А. П. Терентьєва в 1949 р. захистив кандидатську дисертацію «Сульфування ненасичених вуглеводнів».

З 1 вересня 1949 р. А. В. Домбровський працював доцентом кафедри органічної хімії Чернівецького державного університету, де 1954–1975 був деканом хімічного факультету. Входяв до складу редколегії журналу «Учёные записки ЧГУ», був членом Ради Чернівецького відділення товариства імені Д. І. Менделєєва, членом місцевого комітету державного університету. 1954–1956 навчався в докторантурі Московського університету, де виконував експериментальну частину докторської дисертації «Реакция галоидарилрования и арилирования непредельных соединений ароматическими диазосоединениями и её использование в органическом синтезе». Захистив докторську дисертацію «Реакция галогенарилування та арилування ненасичених сполук ароматними діазосполуками та її використання в органічному синтезі» (1959 р.). Цього ж року А. В. Домбровському присвоєно вчене звання професора кафедри органічної хімії. На хімічному факультеті Чернівецького університету читав курс «Органічна хімія» та спецкурси «Теоретичні основи органічної хімії», «Хімія ненасичених мономерів», «Органічний синтез». Вів наукову та науково-методичну роботу, керував виконанням курсових і дипломних робіт, кандидатських дисертацій аспірантів та співробітників кафедри. З 1960 р. Андрій Володимирович очолив наукову лабораторію при кафедрі органічної хімії, що стала науковою «школою Домбровського». За 1946–1976 надрукував 206 наукових праць, запатентував 5 винаходів. Під його керівництвом захищено 15 кандидатських дисертацій та виховано 3-х докторів хімічних наук. Брав активну участь у суспільному житті факультету, університету, міста. Так, 1963–1965 його обрано депутатом Чернівецької міської ради, членом президії Обласного управ-

ління Всесоюзного хімічного товариства імені Д. І. Менделєєва. Лектор товариства «Знання». За досягнуті успіхи в багатогранній діяльності А. В. Домбровський нагороджений Ленінською ювілейною медаллю «За доблесний труд», 1971 — орденом Трудового Червоного прапора.

1973–1976 Андрій Володимирович очолював кафедру органічної хімії Чернівецького університету.

Від 1977 р. протягом 16 років педагогічна і наукова діяльність А. В. Домбровського пов'язана з Ніжинським державним педагогічним інститутом імені М. В. Гоголя. Він був завідувачем кафедри хімії закладу 15 років. 1986–1990 на базі кафедри хімії проводили Республіканську хімічну олімпіаду «Студент і науково-технічний прогрес», де Андрій Володимирович очолював Республіканське журі цієї олімпіади. З 1980 його неодноразово обирали членом спеціалізованої вченої ради по захисту кандидатських та докторських дисертацій Інституту органічної хімії АН України. Працю доктора хімічних наук, професора А. В. Домбровського неодноразово відзначено на рівні ректорату і Міністерства освіти СРСР та України.

Із відновленням 1991 р. незалежності нашою державою розпочалася докорінна заміна унітарної моделі школи на диференційовану, особистісно орієнтовану. Закон України «Про загальну середню освіту» утвердив нову філософію освіти, що базується на засадах гуманізму й демократії. У країні гостро постала потреба у створенні національних шкільних підручників, оскільки у перші роки використовували підручники радянської доби. Оскільки А. В. Домбровський глибоко цікавився проблемами методики викладання хімії у вищій і середній школах, вчений зі своїми колегами, доцентами кафедри хімії Ніжинського педінституту хіміком-методистом Н. І. Лукашовою та хіміком-органіком С. М. Лукашовим долучився до створення першого національного підручника «Органічна хімія»² для середньої загальноосвітньої школи (за дорученням Міністерства освіти України).

В основу створення підручника «Органічна хімія»³ для учнів 10–11 класів загальноосвітніх навчальних закладів покладено нові

² Домбровський А. В., Лукашова Н. І., Лукашов С. М. Хімія 10–11: Органічна хімія. Київ : Освіта, 1998. 192 с.

³ Там само.

підходи до формування змісту й побудови шкільних українських підручників із хімії. При створенні підручника автори дотримувалися загальнодидактичних принципів: науковості й доступності; системності, послідовності й логічності; наступності й конкретності; наочності й усвідомленості; гуманітаризації та гуманістичної спрямованості; історизму, політехнізму та зв'язку науки з практикою, життям; екологізації. При цьому прагнули зберегти кращі традиції та здобутки вітчизняної методики навчання хімії у підручникотворенні. Водночас оновлення дидактичних основ підручника відбувалося відповідно до сучасних суспільних, політичних, культурних умов. Передбачалося вивчення хімії на ґрунтовному науково-теоретичному рівні. З метою національної спрямованості знань хімічної освіти в підручнику посилено принцип історизму через розкриття українознавчого аспекту, зокрема — висвітлення діяльності вітчизняних учених-хіміків. На сторінках підручника вперше з'явилися відомості про таких українських хіміків-органіків, як А. І. Кіпріанов, О. В. Кірсанов, Ф. С. Бабічев, В. П. Кухар, Л. М. Марковський та ін. Ця ідея знаходить розвиток у змісті наступних поколінь підручників з органічної хімії, розроблених іншими авторами⁴. Враховуючи запити шкільної практики, під час формування змісту підручника авторський колектив спирався на принцип зв'язку теорії з практикою, науки — з життям. До структури підручника включено узагальнювальний розділ практичного спрямування «Синтетичні високомолекулярні сполуки і полімерні матеріали на їх основі». Не залишився поза увагою авторів актуальний принцип екологізації — екологічні знання, необхідні для формування в учнів сучасного екологічного мислення. У підручнику висвітлено питання застосування органічних речовин, їхній вплив на довкілля.

У статусі пробного спочатку українською та російською мовами⁵, а дещо пізніше — угорською, польською та румунською мовами, мо-

⁴ Боечко Ф. Ф., Найдан В. М., Грабовий А. К. Органічна хімія. Київ : Вища школа, 2001. 398 с.; Буринська Н. М., Величко Л. П. Хімія, 10 клас. Київ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 1998. 176 с.; Величко Л. П. Органічна хімія. Київ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2003. 336 с.; Попель П. П., Пивоваренко В. Г., Гордієнко О. В. Хімія. Київ : Видавничий центр «Академія», 2002. 232 с.

⁵ Домбровський А. В., Лукашова Н. І., Лукашов С. М. Хімія 10: Органічна хімія. Київ : Освіта, 1995. 144 с.; Домбровский А. В., Лукашова Н. И., Лукашов С. М. Химия 10: Органическая химия / Пер. с укр. Киев : Освита, 1995. 161 с.

вами національних меншин в Україні⁶, цей підручник виданий 1995 р. та 1997 р.; у 1998 р. підручник з органічної хімії рекомендовано Міністерством освіти для використання у загальноосвітніх школах України⁷. Цей підручник, поряд із підручниками, створеними іншими авторами пізніше, і нині активно використовують у шкільній практиці як альтернативний.

У 1992 р. студенти природничо-географічних факультетів педагогічних вишів України одержали сучасний унікальний підручник «Органічна хімія», створений А. В. Домбровським у співавторстві зі своїм учнем, на той час завідувачем кафедри органічної хімії Черкаського педінституту В. М. Найданом. Ця навчальна книга відзначається високим науково-теоретичним рівнем, проблемним викладом матеріалу, логічним і послідовним розкриттям визначальних змістових парадигм курсу органічної хімії. Курс органічної хімії А. В. Домбровського виконує дві основні функції: першу — загальновиховну і розвивальну (формування наукового світогляду студентів, розвитку теоретичного мислення, здатності аналізувати явища); друга — практична, пов'язана з використанням понять і законів органічної хімії. Посібник містить навчальний матеріал у доступній формі, класифікації речовин наведено згідно з IUPAC. У загальнотеоретичному розділі розглянуто основні теоретичні положення органічної хімії: природа хімічного зв'язку, взаємний вплив атомів в органічних молекулах, ізомерія, просторова будова і геометрія молекул, кислотно-основні властивості органічних речовин, механізми органічних реакцій. В основу викладення матеріалу покладено класифікацію органічних сполук за функціональними групами, що дозволяє уникнути дублювання матеріалу і сприяє формуванню цілісних уявлень про реакційну здатність органічних сполук. Авторами підручника виокремлено головні особливості електронної будови та структури молекул, які зумовлюють реакційну здатність кожного класу органічних сполук. Здійснено порівняння типових

⁶ Dombrovski A. V., Lukasova N. I., Lukasov S. M. *Chimia 10: Chimia Organica*. Lviv : Svit, 1997. 172 p.; Dombrovskij A. V., Lukasova N. I., Lukasov Sz. M. *Kemia 10: Szerves kemia*. Lviv : Svit Kiado, 1997. 144 p.; Dombrowski A., Lukaszowa N., Lukaszow S. *Chemia: Chemia organiczna*. Lviv : Svit, 1997. 144 p.

⁷ Домбровський А. В., Лукашова Н. І., Лукашов С. М. Хімія 10–11: Органічна хімія. Київ : Освіта, 1998. 192 с.; Домбровский А. В., Лукашова Н. И., Лукашов С. М. Органическая химия / Пер. с укр. Киев : Освита, 1998. 207 с.

реакцій цих класів та їхній механізм і глибоко проаналізовано застосування органічних сполук у різних сферах промисловості та життя.

18 червня 1992 р. Андрій Володимирович Домбровський пішов із життя, залишивши значну наукову й педагогічну спадщину. Наслідком багаторічної праці Андрія Володимировича стало створення ним своєї школи хіміків-органіків. Його учні та співробітники започаткували 2002 р. (з нагоди його 90-річчя) проведення конференції «Домбровські хімічні читання», яка утвердилася в місії вагомому Всеукраїнського форуму з органічної хімії і стала даниною пам'яті А. В. Домбровському. Конференція відбувалася в містах, де жив і працював Андрій Володимирович: у Ніжині (2002, 2012), Чернівцях (2005, 2015), Тернополі (2007), Львові (2010).

Науковий спадок Андрія Домбровського став невід'ємним складником розвитку органічної хімії.

Володимир КОЗИРСЬКИЙ,
кандидат фізико-математичних наук, старший науковий
співробітник, старший науковий співробітник Інституту теоретичної фізики
ім. М. М. Боголюбова НАН України

Микола ТИМОЧКО,
кандидат фізико-математичних наук, старший науковий
співробітник Інституту фізики напівпровідників
імені В. Є. Лашкарьова НАН України

Василь ШЕНДЕРОВСЬКИЙ,
доктор фізико-математичних наук,
професор, провідний науковий співробітник
Інституту фізики НАН України

УКРАЇНСЬКА ЕНЦИКЛОПЕДИСТИКА ЯК НАРІЖНИЙ КАМІНЬ УКРАЇНСТВА

Дивлюсь на пройдену дорогу,
І гнів, і жаль мене пече...
Але у нашу перемогу
Усе ж я вірю гаряче...
Як завтра день угледять люде,
Як зійде сонце золоте,
Так Україна жити буде,
Так наша мрія процвіте.
(Олександр Олесь, «Чужиною»)

Запровадження українського історичного контексту до європейського й загальносвітового має стати органічно притаманним усім без винятку науковим дисциплінам і напрямам діяльності. То надто важливо не лише стосовно гостроти поточного моменту, а й щодо персон, явищ і процесів, що мали місце в усіх історичних часах.

Функційність енциклопедистики різноманітна й багатогранна. Поза власне довідковістю як своїм головним призначенням вона має

невідкличною потребою функцію освітню й піднесення загального рівня культури. Віддавна відомо, що знання – то є сила, міць, потуга. Й що більше знає особа, то ліпше вона розуміє довкілля й то краще здатна творити належні умови для достойного існування людини, родини, громади, суспільства, держави, Нації.

Енциклопедії цілком справедливо правлять за мірило забезпечення людства правдивим знанням. Певно, що процеси пізнання безмежні й нескінченні, проте саме енциклопедії на момент свого створення й зустрічі з читачем мають правити за взірці досконалого подання найновіших, але перевірених і усталених знань. Вони є завершеним підсумком усього попереднього розвою знань людства і мають правити за підвалини творення нових знань, на що спиратимуться освітяни, науковці, технологи й діячі культури. Й підвалини ті мають бути нерушні, запорукою чого є ПРАВДА. Уже не один десяток років налічують поширені спроби називати довідкові енциклопедичні видання Бібліями (на кшталт Біблія Віндовс, Біблія садівника). Й то має певні підстави, бо (залежно від багатьох чинників) вони подають часто вичерпну інформацію з тієї чи іншої ділянки знань.

Енциклопедії мають досягати повною мірою тезаурус тих ділянок знань, що визначають окреслені титлами обшири опрацьованих інформацій. Це потребує потужних добре злагоджених дій значної кількості сумлінних фахівців, здатних до аналізу великих обсягів різноманітних фактів, розрізнення визначального й неістотного, синтезу до рівня універсалій, конче потрібних людству. Водночас енциклопедії мають бути джерелом оригінальних національних внесків до спільного самопізнання й самоусвідомлення людства.

Винятковою особливістю поточного моменту є неповторні обставини збігу небувалої брутальної зовнішньої агресії й доволі запізнілого, проте щирого й усвідомленого розуміння самототожності й самодостатності Української Нації. А це спонукає до логічно вмотивованої всебічної розбудови атрибутів самостійної Нації від повноцінної держави з усіма належними властивостями до вільного необмеженого розвою інтелектуальних пошуків у царинах науки, техніки, культури, красного письменства, малярства й музики. І тут постають конкретні завдання створення ґрунтовних націоцентричних енциклопедичних видань всеосяжного сти-

бу і широко й вузько профільованих, не беручи до уваги видань довідково-популярних.

Найнагальніша потреба в процесі того творення є беззастережне скасування довготривалої силоміць накиненої звички недолугого мавпування «старшобратніх» брехливих вигадок. Лише чиста правда, правдива семантика й правдива етимологія, себто називання речей їхніми власними іменами, має лежати в основі подання енциклопедичних матеріалів. Доконані факти, перевірені правдиві тексти, теоретичні, практичні й художні.

Чому так важливий фактологічний, теоретичний, практичний і надто мовний пуризм? Направду все надто прозоро й просто. В основі будь-якої неправильності, чи то в житті людини, чи процесів суспільних, чи конфліктів міждержавних, як правило, глибоко закорінено брехню. А щоб повертати все до природнього стану речей логічно, як то визнавав ще Конфуцій, слід починати з виправлення імен. Згадаймо принагідно екілька вельми глибокодумних висловів корифея української енциклопедистики Володимира Кубійовича: «Найліпшою зброєю поневоленого народу ... є наука», «Починаючи від Дідро, енциклопедії стали найліпшим банком історичної пам'яті народів, мостом між живими, мертвими і ще не народженими їхніми поколіннями». За словами В. Кубійовича, «немає нічого ціннішого, як розум і наука». Він наголошував: «У цивілізованих народів завжди була книгою книг енциклопедія». В. Кубійович визначав найголовнішим завданням «зберігати українські інтелектуальні сили»¹. Він також був переконаний, що «серед сотень проблем повинен український вчений присвятити свій труд в першу чергу тим, на розв'язку яких где нація й сучасне життя»².

Наголосімо в цім контексті деякі нагальні особливості проблем української енциклопедистики. Дев'ятий рік героїчного протистояння України крвожерним канібалам сходу загострює, зосереджує й увиразнює силу поточних засадничих проблем праці українських енциклопедистів. Так уже склалося, що часи бурхливого й нестримного розвитку комп'ютерних технологій, зміни способів і засобів

¹ Кубійович В. Мені – 70. Мюнхен, 1971. С. 35.

² Енциклопедія українознавства. Львів. 1994. Т. 4. С. XIII.

сприйняття різноманітних інформацій від чисто текстових форм до сучасних гаджетів і віджетів, уже й з використанням штучного інтелекту (ШІ) й виразним посуванням у бік графічного й анімованого відображення наукового, технічного, освітнього й розважального штибу матеріалів для широкого кола споживачів усіх вікових категорій, збіглися з варварськими подіями загарбницької війни московитів в Україні. Цілковито зрозуміло, що адекватна боротьба з ворогом, який не має навіть зеленого уявлення про жодні людські якості й цінності, потребує надзвичайного напруження всіх наявних сил і використання всіх наявних і новостворюваних ресурсних можливостей. Одним із таких, напевно, найефективніших ресурсних джерел є, поза сумнівом, творча праця енциклопедистів. Вона є підвалиною так всебічної освітньої діяльності, як і потужною основою обґрунтування об'єктивної й непоборної мотивації самовідданих борців за вільну, соборну й глибоко гуманну державу Української Нації. І найважливіша потреба серед сили інших є наповнення всіх інформаційних джерел правдою, насиченою українськістю. Сторіччями виховувані імперією меншовартість, засадничо хибні уявлення про якусь вторинність і другорядність Української мови, Української культури, власне самих українців мають поступитися послідовному й усебічному відображенню правдивої історії Української Нації, її творчій багатогранній потузі в усіх ділянках людської діяльності від глибоких теоретичних побудов до технічних винаходів і нескорених творів красного письменства, малярства, скульптури, архітектури, музики й співів.

Зрозуміння тягlosti існування Українського роду, потреби збереження наукової, технічної й культурної спадщини попередніх віків для прийдешніх поколінь має стати невідкличною підвалиною виховання нащадків. Невигадана, правдива, природна гордість за свій нарід і його питомі історичні набутки, глибоке усвідомлення свого місця в цім розмаїтій світі забезпечуватимуть незнищенність Українства й подальший розквіт Української Нації. Винятково важлива й незамінна в цій шляхетній справі діяльність українських енциклопедистів. Цілковита правда, без винятків і прикрас, але з потрібними акцентами на українських основах знань про науку, культуру, визначні історичні постаті має складати досконалу основу змісту різноманітних енциклопедичних видань.

Розв'язання сучасних проблем має спиратися на сучасний матеріал, сучасні підходи й сучасні ідеї. Поновити належне місце Нації можна лише на питомім менталітеті, невідкличній складниці якого є:

- правдиве світосприйняття – правдива освіта;
- правдиві думки – правдива наука;
- правдива мова – правдива історія;
- правдиве виховання – правдиве мистецтво;
- правдиві вчинки – правдиві наслідки;
- правдива інформація – правдиве життя.

Найдієвішими чинниками є питома українська мова, правдива лексика й власна термінологія, що діють через словники, довідники, енциклопедії, підручники, й віднова історичної пам'яті Нації через системне повернення імен її видатних діячів науки й культури. Корисно пригадати вислів Конфуція: «Як мова не є правильна, вона не означає того, що має означати; коли ж вона не означає того, що має означати, не буде зроблено те, що має бути зроблено; тоді мораль і всяке мистецтво занепадатимуть, справедливість зійде на манівці — і всі впадуть у стан безладного хаосу».

Джеймс Мейс, американський історик, дослідник Голодомору в Україні, цілком слушно писав: «Жадна держава не зможе зробити Україну українською. Лише самоорганізовані українці поза державними структурами зможуть це зробити. І я впевнений, що це статеться!»

Цілком логічно підсумувати наш короткий екскурс думкою Томаса Генрі Гакслі: «Найвеличніша мета життя не пізнання, а дія». Вочевидь, цю тезу слід сприймати як добре обґрунтовану ланку тяглої послідовності логічних перетворень правдивого сприйняття світу у правдиві думки, правдивих думок у правдиву мову, правдивої мови у правдиве виховання, правдивого виховання у правдиві вчинки, правдивих вчинків у правдиві наслідки, що стають підвалиною правдивого життя. А за добрий невідкличний ґрунт убезпечення такого ланцюга перетворень покликана правити сумлінна й самозречена творча праця українських енциклопедистів.

Fiat sic! Хай буде так!

Микола КОЗЛОВЕЦЬ,
доктор філософських наук, професор,
професор кафедри філософії та політології
Житомирського державного університету
імені Івана Франка

ДЕКОЛОНІЗАЦІЯ ЯК ЧИННИК ФОРМУВАННЯ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ УКРАЇНЦІВ

Проголошення незалежності України, розбудова демократичної держави й позбавлення від імперської спадщини неможливі без відродження історичної пам'яті, національної свідомості, традицій. Як складник суспільної свідомості, царина інтелектуальної та духовної діяльності національної спільноти, історична пам'ять¹ визначає її межі в часі та просторі, історико-культурну перспективу. Не випадково кожна колоніальна влада для закріплення панівного становища над поневоленими народами намагалася знищити їхню історичну пам'ять.

Унаслідок імперської політики царської Росії, сталінського тоталітаризму, етноциду, «советизації», викладу попередньої історичної науки, комуністичної та російської пропаганди офіційна історія України та історична пам'ять українців є спотвореними. Тому проблема реконструкції та / або «перевідновлення» історії, деколонізації, переформатування історичної пам'яті українців є досить актуальною.

З огляду на те, що історична пам'ять українців спотворена століттями бездержавності й культурної асиміляції, її сучасний стан можна схарактеризувати як кризовий. Виявом цього є співіснування в колективній свідомості щонайменше двох проекцій українського минулого: власне української та проімперської, що своєю чергою містить малоросійський, східнослов'янський та радянський компоненти. Означені проекції історичної пам'яті не комп-

ліментарні, а в окремих випадках антагоністичні. У масовій свідомості українців, на думку Я. Грицака, сформувалося «поле битви» між варіантами української історії, що не повністю відповідають завданням нового етапу розвитку української нації. Здебільшого йдеться про протистояння «радянської» (або «російсько-радянської») та «української національної» версій, які мають виразне «регіональне пристосування». Російсько-радянський стрижень історичної пам'яті в значній кількості українців досі є суттєвим чинником історичної свідомості. Стійкість російсько-радянської рецепції історичних фактів і подій, стереотипів оцінки минулого, розколотість історичної пам'яті українців відтворюють і дані соціологічних досліджень.

Новітнє прочитання історії України має створити міцне підґрунтя для деколонізації історичної пам'яті українців. Проте досі за оцінювання багатьох принципово важливих для усвідомлення українського народу історичних подій домінує підхід, несумісний із процесами націє- та державотворення, зокрема це стосується національно-визвольних змагань. За тоталітарного режиму суспільній свідомості спрямовано нав'язувалися уявлення, згідно з якими «український націоналізм» асоціювався з надуманою агресивністю української нації, прагненням розбудувати державу за суто етнічною ознакою, утвердити «Україну для українців». Це фальсифікація, яка не відповідає дійсності. Насправді український національно-визвольний рух завжди дотримувався конструктивної функції націоналізму з огляду на те, що утвердження й розвиток української нації можливі передусім за умови об'єднання всіх етносів, які проживають на теренах України, для побудови міцної держави, що могла б обстоювати їхні інтереси.

Людство не знає таких масштабних фальсифікацій історії, а відповідно й історичної пам'яті, як це було в царській Росії / Радянській Росії / СРСР / Російській Федерації. Політика сучасної Російської Федерації базується на імперських амбіціях, ідеї викорінення всього українського в межах і поза межами держави, намаганнях остаточно розв'язати «українське питання», оскільки лише знищення України може стати передумовою та запорукою існування такої імперії. Так, «Київська Русь» (Давня Русь) описується як історична територія су-

¹ Киридон А. М. Концепт «історична пам'ять»: варіативність дефініювання // Україна – Європа – Світ. – Вип. 3: Міжнародний збірник наукових праць / Гол. ред. Л. М. Алексієвцев. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2009. С. 112–116.

часної Росії. Йдеться про регіони, як-то Київ, які ніколи не входили власне до Росії (за винятком періодів окупації Російською імперією, перебування в складі СРСР).

Російська пропагандистська машина поширює у світі та поміж росіян ідеї про «штучність» українського етносу та брак його історичного досвіду. Відповідно до таких версій, Україна — це «штучна», «квазідержава», «держава, що не відбулася», «failed state», створена В. Леніним, завдяки якому до складу УРСР увійшли російськомовні регіони. Перед повномасштабним вторгненням Російської Федерації в Україну 24.02.2022 р. президент В. Путін безпідставно заявив, що Україна ніколи не мала справжньої державності та є частиною російської «власної історії, культури, духовного простору». Зазначимо, що без ідеї «єдиної історії», яка виходить із Києво-Руської держави, для реалізації російської імперськості залишається мало простору — тільки можливість бути меншістю без особливих переваг.

Наріжним, пріоритетним завданням у контексті деколонізації історичної пам'яті має стати руйнування стереотипу неповноцінності української нації, вихованого не кількох поколіннях. Консолідаційним чинником повинна стати ідея тривалості української державності (Антський союз, Велика Скіфія, Давня Русь, Литовсько-Руська держава, Військо Запорізьке, Гетьманщина, УНР, ЗУНР). Ключовим для розуміння історії України є козацький період, «відлуння» якого можна простежити в XIX–XX ст. і дотепер. «Козацький міф» відчутно вплинув на українську історію. Серед ключових моментів — повстання Б.-З. Хмельницького, боротьба за здобуття Гетьманщиною незалежності, період Руїни, правління І. Мазепи, гайдамацький рух, зокрема Коліївщина, втрата суверенітету й автономії наприкінці XVIII ст.

Контрпродуктивним із погляду національних інтересів є консервація в суспільній свідомості імперської візії історії України, яка інвестувала в історію Росії енергію, пасіонарну силу тощо. Відповідно, твердження, що тоді вона була колонією Москви, усе створене вихідцями з України було лише результатом імперської політики Петра I або його наступників, є виявом добровільного самоприниження України й українців. Тому в сучасний період важливо говорити про

вагомий, а можливо — визначальний внесок українців у розбудову Російської імперії та саме її заснування.

Наведемо цитату О. Забужко з праці «Notre Dame d'Ukraine: Українка в конфлікті міфологій»: «Мусимо визнати «свій пай» у розбудові Російської імперії, оту саму трьохсотлітню «Маросейку» української історії, що її й донині «методологічно розгублена» російська історіографія бере за доказ «общерусского единства», — не моральною девіацією, не загадковою похибкою розвитку, а наслідком таки питомого українського — ранньомодерного — «національного проекту» («православної імперії» з «духовною столицею» в Києві), який не вдалося зреалізувати в його первісному вигляді, але, який при всій його «затратності» (бо під цивілізаційним оглядом він Україні обійшовся й справді не облічимо дорого!) «на довшу мету» беручи, тобто з точки зору вже незалежної України XXI століття, видається не таким уже й стовідсотково провальним...» .

За реконструкції історичної пам'яті на особливу увагу заслуговують факти переривання української державності. Від початку колонізації України було приєднано Київську митрополію до Московського патріархату, скасовано Гетьманщину, ліквідовано Запорозьку Січ, запроваджено кріпацтво, послідовно здійснено русифікацію. Наприкінці XVIII ст. більшість території України (крім Галичини, Закарпаття, Буковини) стала колонією Російської імперії, після чого остання намагалася асимілювати українців до «російського народу». Використовувалася концепція великого «російського народу», що включав росіян, українців та білорусів.

Найпоширенішими аспектами такої політики є по-імперськи інтерпретовані військові дії, насамперед ті, які мають характер масового героїзму і спільної боротьби російського, українського та інших народів проти зовнішніх ворогів, що особливо помітно з Другою світовою війною як найбільш заідеологізованого й екзистенційного феномена. Героїзація й сакралізація «Великої Вітчизняної війни», що фіксується як центральний елемент моделі історичного минулого («опорна точка нашої великої історії», «героїчна» й «легендарна», «день, який нас звеличує», «вершина слави», і «пам'ять», що зумовлюють безсмертя й велич Росії), унеможливорює репрезентацію гетеротопності минулого чи

спробу його раціонального переосмислення. Акцентом у російських і проросійських ЗМІ є перемога у війні насамперед російського народу, натомість українці подаються як «зрадники», «бандерівці», «оунівці», «фашисти». Інші імперські стереотипи мають локальніший вимір (наприклад, образ Севастополя як міста «російської слави», Ізмаїла як осередку «непереможної російської зброї», культу О. Суворова, П. Румянцева, М. Кутузова як визволителів Причорномор'я тощо).

У сучасний період імперська версія історії України має значну підтримку в Російській Федерації, де виразно простежується повернення масової суспільної свідомості до панування «імперських, великодержавницьких цінностей». Під фальшивим гаслом «денацифікації та демілітаризації» приховано мету підкорити Україну для відновлення імперської Росії. Перетворивши свою державу на квазіімперське тоталітарне утворення, керівництво Російської Федерації не змогло збагнути суті й потуги потенціалу національної ідеї сучасної Української держави, солідарних зв'язків світової спільноти, засад міжнародного права. Російсько-українська війна — це переоцінка цінностей, світогляду, культурних норм; дотичність до історії через бачення майбутнього та страждання (у сенсі переживання) існування в сучасному.

Українська етнічна історія складається з фактів конструктивної взаємодії церкви й соціуму в етнічному самозбереженні й самозахисті. Водночас простежується руйнівна місія колоніальної церкви етнічної матриці. Русифікаторська функція Російської православної церкви збереглася і в новітні часи. Настанови духовенства Української православної церкви Московського патріархату (УПЦ) спрямовані на розмивання національної ідентичності, увиразнення ортодоксальної політичної доктрини східнослов'янської єдності, у чому простежується російський геополітичний акцент. УПЦ окреслюється як політична структура з індіферентним ставленням до національних цінностей та конституційних засад України як держави. Іншими є засадничі принципи Римо-католицької церкви, як метропольної за польської колонізації України.

Одним з аспектів деколонізації історичної пам'яті українців є здійснення на політично-практичному та знаково-символічному рів-

нях декомунізації². 2015 р. Верховна Рада України ухвалила чотири закони України: «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки», «Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у XX столітті» (серед організацій зазначені також ОУН та УПА), «Про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939–1945 років» (запроваджено День пам'яті та примирення 8 травня, Днем перемоги залишається 9 травня), «Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років». 24.08.2021 р. Президент України В. Зеленський підписав указ про відзначення Дня Української Державності.

Важливим завданням є очищення топонімічного простору від найменувань населених пунктів, вулиць, станцій метро тощо російсько-імперського походження, деколонізація свідомості українців. Тривалий час українці жили в інформаційно-культурному та історичному просторі, який закріплював колоніальний статус України, зумовлював процеси денацифікації, породжував комплекс меншовартості й неповноцінності, спрямовував свідомість у «русский мир». Відповідно до ухваленого пакета декомунізаційних законів, до 2019 р. перейменовано 987 населених пунктів, 25 районів та 52 тис. топонімів, демонтовано 2,5 тис. комуністичних пам'ятників і пам'ятних знаків. Зауважимо, що водночас недостатньо змінити назви та утилізувати пам'ятки. Декомунізація й дерадянізація, дерусифікація передбачають не лише матеріально-практичні, а й духовно-ментальні, світоглядні, символічні аспекти за обов'язкового усвідомлення історичного процесу як незримого ланцюга між поколіннями, розуміння в ньому свого місця. За сучасних умов необхідно зберегти аксіологічні та ідентифікаційні підстави єдності країни. Зміна назв вулиць у річищі модерної комеморативної практики забезпечує, по-перше, зв'язок між поколіннями українців, по-друге, дає змогу послідовно сформувати україноцентричну модель історичної пам'яті,

² Киридон А. М. Декомунізація в Україні: природа та сутнісні характеристики процесу // Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри: зб. наук. праць. Вип. 6 / Відп. ред. М. І. Михайлуца. Херсон: ФОП Грін Д.С., 2017. С. 157–163.

очищену від імперської російської та особливо радянської історичної спадщини.

Водночас треба пам'ятати, що радянська спадщина як ментальний феномен зумовлена усією історією колись єдиної країни. Так, для перетворень необхідно змінити парадигму цього розвитку, зокрема історичну культуру. Адже «совок» був кульмінацією радянського національного месіанства й обраності. Радянський народ існував (у цьому сенсі українці й росіяни — справді колись єдиний радянський народ) і з 1930-х рр., коли на звалище було відправлено ідеали революції й інтернаціоналізму, їх змінили агресивний радянський націоналізм, що видавався офіційним інтернаціоналізмом на кшталт «дружби народів», і радянський імперіалізм в опереннях «інтернаціонального обов'язку», уся політична культура радянської нації швидко змінилася з червоної на коричневу.

Особливо інфікованим російськими міфами й символами вважаємо Південь України (пам'ятники імператриці Катерині II, імперським воєначальникам О. Суворову, Ф. Ушакову та іншим, названі на їхню честь вулиці, установи й населені пункти тощо). Йдеться також про фальшиві, прив'язані до приходу російських завойовників дати заснування Одеси та інших міст. Усе це створює враження, що якщо тут і було життя до росіян, то дике і примітивне, усім досягненням цивілізації Південь України зобов'язаний Росії. Утім, правління Катерини II має трагічний для України характер: вона скасувала інститут гетьманства, насильницьки ліквідовувала Запорізьку Січ, назвала Новоросією степи Північного Причорномор'я, що традиційно належали запорожцям і Гетьманщині, розпоряджалася землею та долями українців, які передавала у власність завойовникам. Схожої імперської спадщини, яка досі деформує світосприйняття українців, не бракує в інших регіонах.

Розглядаючи деколонізацію як систему заходів зі звільнення царин суспільного життя від колоніального минулого, зауважимо, що іноді раціональні аргументи не діють, жодні фактичні приклади з історії не переконують. Тому не слід нехтувати всіма можливими ідеологічними засобами для формування спільного українського життєвісвіту. Відповідно виважений та продуманий рух може стати значним

чинником деколонізації, національного відродження й консолідації, формування української ідентичності.

На нашу думку, для деколонізації історичної пам'яті та консолідації українців нація має вчергове пройти ідеологічно-міфологічну обробку, оскільки масова свідомість не здатна до трансформацій в інший спосіб. За формування уявного соціального простору кожної національної спільноти значення має міфологізація національних героїв, сакралізація історичних подій. Зауважимо, що межа між позитивним впливом ідеології та її зловживанням наперед не встановлена, а тому в її межах є безумовні підстави для маніпуляцій. Однак, в історії відсутні приклади реконструкції історичної пам'яті без застосування неоміфології. Тому треба покладатися на «героїзм розуму» і руйнувати небезпечні для нації та країни міфи, а також створювати український міф про Україну, у якому постане по-новому осмислене минуле, не вороже для сучасників.

Процес творення нових пам'яттєвих смислів в умовах транзитивного суспільства є необхідною умовою подолання дуалізму історичної пам'яті українців та примирення. Українці досі переживають період «постсоветизації» та «постколоніалізму», що визначається протиборством тиску минулого й водночас його заперечення. Так, державна політика пам'яті має бути зорієнтована на руйнацію тоталітарних настанов і стереотипів, формування об'єднавчої системи цінностей. Цілеспрямована державна гуманітарна політика пам'яті має сприяти реінтеграції історичних подій, репрезентації їх у нових культурних формах: монументах, меморіалах, ландшафтах, музеях, архівах, кінофільмах, різних жанрах усних історій та бібліографічних конструкціях.

Деколонізація історичної пам'яті українців потребує не лише становлення відповідної суспільної свідомості, а й чіткого визначення місця й ролі держави в історичному процесі серед інших. За роки нової незалежності не вдалося подолати світові стереотипи щодо України як російської периферії. Відповідно, актуальним є переформування світової свідомості, перегляд усталених стереотипних уявлень про Україну, її історію та культуру.

Необхідним вважаємо системний підхід до презентації її ролі в європейській історії. Донедавна будь-яку лакуну в розумінні

України в геополітичному, історичному чи культурному просторі російська пропаганда ефективно наповнювала своїми інтерпретаційними наративами. Сама ця деномінація ніби містить припущення, що неможливо зрозуміти регіон загалом і Україну зокрема, не зважаючи на російську історію та політику. Часто така передумова зміцнює російськоцентричні геополітичні та геокультурні погляди, а отже, формує помилкову переконаність, що такі країни, як-от Україна, Білорусь і Молдова, не мають самодостатніх реалій, вартих окремого незалежного аналізу. Саме постколоніальний підхід має побудувати нову систему координат для розуміння української державності, культури та ідентичності, делегітимізувати російськоцентричний наратив про Україну, її історію та культуру, а також сприяти консолідації знання європейських аспектів її інтелектуальної та культурної спадщини.

Спостерігається завершення російської ідеологічної парадигми (яку частково перейняв Захід і якою тривалий час керувався): Україні було відведено маргінальну роль культурної провінції «русского мира». Окрім того, Російська Федерація проголошує, що Україну треба знищити як державу й націю та головного ворога «російськості». Так було оприявлено факт історичної ваги: усі лінії історичних протистоянь Росії з Європою пролягають культурними теренами України. Водночас Російська Федерація продемонструвала антизахідництво.

Більшість західних академічних департаментів і науково-дослідних центрів, які є платформою для вивчення України, мають назву «російські та східноєвропейські студії» чи іншу, спрямована на «налаштування» наукової оптики на користь неоімперських прагнень Кремля. Зазначимо, що закордонним українознавчим студіям також належить зазнати ревізії, деколонізації, дерусифікації. У межах русистики вони фактично підтримували міфи та стереотипи щодо українців та України, агресивно нав'язані «постсоветською» Росією.

Отже, процес деколонізації історичної пам'яті українців складний та тривалий, оскільки йдеться не про механічне очищення від радянської символіки чи топоніміки. Це глибокий, подекуди травматичний процес, який можна аналізувати з багатьох аспектів. Без

деколонізації історичної пам'яті та свідомості навіть у 21 ст. неможливо остаточно позбавитися російської експансії. Відповідні складні питання вже суттєво розв'язані внаслідок Євромайдану, Угоди про асоціацію з ЄС, перспективи членства в НАТО тощо, а також російсько-української війни. Деколонізація історичної пам'яті — це не тільки й не стільки звільнення від минулого, як візія майбутнього.

Ольга КОЛЯСТРУК,

*доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри культури,
методики навчання та спеціальних історичних дисциплін
Вінницького державного педагогічного університету
імені Михайла Коцюбинського*

КАТЕГОРІЯ «ПОВСЯКДЕННІСТЬ»: ГАЛУЗЕВІ ПЕРЕТИНИ СОЦІОГУМАНІТАРНОЇ ЕНЦИКЛОПЕДИСТИКИ

В сучасній вітчизняній гуманітаристиці проблематиці повсякденності присвячено чимало уваги, запит на опрацювання її потенціалу вмотивований передусім антропоцентричним підходом, що набув домінантної чинності з останньої кінця XX ст. Загострена цікавість до повсякденності сьогодні — ознака зміни парадигм, злам, що супроводжується критикою глобальних пояснювальних схем, глобальних соціальних і культурних проєктів, прагненням до пошуку нових засад науки, спротив проти репресивності класичної науки, класичних соціальних інститутів, підвищеною цікавістю до культурної плоти історії.

Завдяки розгалуженій мережі присутніх і апробованих у повсякденності смислів вона поєднує в одне ціле різні прояви життєдіяльності людини: приватне життя з публічним, утилітарно-прагматичні дії з ідейними і морально-етичними виборами, побутові аспекти життя з трудовою діяльністю, групові й вікові інтереси з загальносупільними, локальні події вписує у загальнодержавні, буденні настрої трансформує у ментальні характеристики тощо. Таким чином, можна вважати повсякденність домінуючою сферою, яка має інтегративні можливості і повноваження.

Повсякдення для всіх включає, передусім, комунікативні практики (правила і схеми взаємодії, рольову ідентифікацію), значення тілесно-побутових практик і взаємодії з їх приводу. Абсолютними «межами» повсякдення як колективно неproblemної сфери життя виступає стан і доступність основних систем життєзабезпечення, за її межами людина неспроможна формувати світ звичного.

Нині гуманітарії визнають необхідність і важливість повсякденності. Людське життя різноманітне у плані прожитого досвіду: це

незвичні, разові події або повторювані і звичні, ледь цікаві і пріоритетні за значенням, «близькі» і «далекі». Розв'язання завдань чи ситуацій, що виникають на людському шляху, вимагає різних зусиль. При цьому людина не може жити в постійному напруженні, постійно проблематизувати і рефлексивно відстежувати свої вчинки. Люди зацікавлені в тому, щоб, впорядковуючи досвід, економити сили. Іншими словами, має бути така сфера досвіду і такий режим життя, що не вимагатимуть регулярної рефлексії, де життя протікає плавно — у руслі зрозумілості, несуперечливості і звичності. Саме буденність складає підстави стабільності людського життя, повсякденне сприймається як норма реальності.

Водночас саме поняття «повсякденність» перебуває у стані категоріального визначення, про що свідчать численні публікації фахівців різних гуманітарних і соціальних наук (філософів, істориків, соціологів, антропологів, культурологів, політологів, лінгвістів тощо). Історична незаперечність повсякденності не гарантувала їй повноправності як науковому об'єкту, радше навпаки — її очевидність позбавляла істориків необхідності аналізувати, оцінювати, замислюватись.

Проблема визначення категорії «повсякденності» пояснюється зовні очевидними причинами: 1) термінологічно категорія завдячує своїм походженням звичайному буденному вжитку: як похідна від «повсякденне життя», «щоденність» тощо; 2) зрозумілість і зручність послуговування у визначенні банального, самозрозумілого світу людського буття у найелементарніших проявах. Якщо в буденному вживанні це слово було органічно зв'язане зі світом означуваних явищ, самозрозумілих і очевидних, то, перейшовши на наукові терени, воно цю органічність утратило. Водночас таке абстрагування не зберегло за ним зрозумілої очевидності. Звідси — різні його наповнення й тлумачення в наукових текстах; 3) необмеженість предмету сталими рамками завдяки його очевидності і «прозорості» уможливили його інструментальне використання різними науковими дисциплінами без спеціального обумовлення і узгодження; 4) позаінституціональний і неформальний прояв сутності означуваного предмету.

Повсякденність — це та сфера суспільного життя, що не тільки пізно виокремилася, але й пізно утворила у мові сферу значень. Виокремлене поняття «повсякденність» з'явилося в Європі з переходом

до сучасного, модерного суспільства (від М. Монтеня до Ш. Бодлера). В середині XIX ст. — до епохи «загибелі богів» і «повстання мас» — семантична галузь повсякденного стала оформлюватися у системі ціннісних протиставлень з аристократичним (ієрархічно-високим), офіційним (державним), інституціоналізованим, святковим тощо.

Наукове окреслення світу повсякдення як спеціального об'єкту дослідження пов'язують з філософом-феноменологом Едмундом Гусерлем, з його поняттям «життєсвіт» (нім.: *Lebenswelt*) / «життєвий світ», через яке він і окреслював феномен повсякденності як щось усталене, що має конкретні емпіричні ознаки, а отже, робить її доступною для пізнання¹. Здійснене Е. Гусерлем виокремлення повсякденного «життєвого світу» як універсальної філософської проблеми відкрило можливості для подальшого осмислення повсякденних практик людства.

А. Шюц називав повсякденність «верховною реальністю». «З самого початку, — писав він, — повсякденність постає перед нами як смисловий універсам, сукупність значень, котрі ми маємо інтерпретувати для того, щоб здобути опертя у цьому світі, прийти до згоди з ним»².

У феноменологічній соціології А. Шюца був здійснений синтез ідей Е. Гусерля та соціологічних установок М. Вебера. А. Шюц сформулював завдання дослідження повсякденності в контексті пошуку граничних підстав соціальної реальності як такої. Він простежив універсальність активного світу буття людини у повсякденні, визначав повсякденність як «смысловий універсум», крізь який можна зрозуміти суспільство і людину, їх суть та історію, він багато уваги приділив інтерактивності як одній з визначальних ознак світу повсякденності.

Категоріями, що тісно пов'язані з повсякденністю, є буденність, досвід, життєвий світ, штиб життя, здоровий глузд. Поняття «повсякдення» використовується для опису побутового, буденного життя людей, пов'язаного насамперед із забезпеченням свого фізичного існування і може вважатися синонімом побуту як звичної манери життя.

¹ Гуссерль Е. Криза європейських наук і трансцендентальна феноменологія. Вступ до феноменологічної філософії // Філософська думка. 2002. № 3. С. 134–149.

² Шюц А. Структура повсякденного мислення // Социологические исследования. 1988. № 2. С. 130.

Повсякденне життя знаходить своє відображення і в людському досвіді — трудовому, сімейному, комунікативному тощо, і водночас збагачує, формує його. У цьому зв'язку А. Шюц визначав повсякденність як одну зі сфер людського досвіду, що характеризується особливою формою сприйняття та осмислення світу, що виникає на основі трудової діяльності. Як така, повсякденність є «вищою реальністю», що виявляється основою, де формуються всі інші світи досвіду³.

Помітний вклад на соціологічній ниві в розробку проблеми «повсякденності» зробили учні А. Шюца — П. Бергер та Т. Лукман, які висунули теорію «соціального конструювання реальності» в рамках «соціології знання»⁴. Повсякденне життя, на їх думку, є реальністю, яка інтерпретується людьми і має для них суб'єктивну значущість як цілісний світ. На основі соціального знання і формується суспільство як об'єктивна та суб'єктивна реальність.

П. Бергер та Т. Лукман акцентують увагу, по-перше, на інституалізації та легітимізації соціальних відносин і, по-друге, — на соціалізації та ідентифікації (ідентичностях). На їх думку, саме «повсякденне знання» має бути головним фокусом соціології знання. Це саме те «знання», що являє собою фабрику значень, без яких не може існувати жодне суспільство»⁵.

У рамках класичних підходів соціального пізнання (представлених, зокрема, марксизмом, фрейдизмом, структурним функціоналізмом) повсякденність відносять до нижчої реальності, значенням якої можна знехтувати. Вона суть поверхня, за якою ховається якась справжня сутність, глибина, або ж є завісою з фетишистських форм, за якою лежить справжня реальність (це «Воно» у фрейдизмі, економічні зв'язки та відносини в марксизмі, стійкі структури, визначальні для людської поведінки та світосприйняття, у структурному функціоналізмі). Відтак, повсякденність сприймали як фон чи симптомом більш вартісного і значущого в соціальній реальності.

Повсякденне тлумачили як сферу позаієрархічної поведінки, де немає соціальної конкуренції та соціального порівняння, де акцент

³ Там само. 134–137.

⁴ Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания. Москва, 1995. С. 40–41.

⁵ Там само. С. 31.

робиться на стосунках взаємності і довіри, в основі яких — не влада, а вплив, авторитет. Повсякденне опосередковано пов'язане з малими інститутами (сім'ї, дружби, сусідства), хоча ними не вичерпується. Повсякденність — це сфера життя і діяльності людини як такої, соціально зрілої особи, будь-кого і кожного. У цьому сенсі повсякденність — продукт диференціації різних галузей соціального життя, і водночас, такий план колективного існування й уяви, де проблеми і конфлікти соціальної диференціації по можливості опосередковуються, нівелюються.

Об'єктивація повсякденності (в гуманітаристиці в цілому й історії, зокрема) відбулася певною мірою на тлі кризи традиційних гносеологічних методологій і усвідомлення неповноти пізнавального процесу, або навіть його помилковості чи хибності. Звідси склалось розуміння повсякденності на засадах протиставлення, як то: офіційне / непублічне; громадське / приватне; суспільне / родинне; державне / групове; святкове / буденне; гласне / приховане; рутинне / виключне тощо.

А. Хеллер пропонувала аналізувати феномен повсякдення крізь призму «людської умови» (the human condition). Повсякденність вона трактувала як сферу «реальності в собі», що складається, по-перше, з правил і норм звичайної мови та її вжитку; по-друге, з правил і вказівок для використання і маніпуляції об'єктами, передусім, створених руками людини; по-третє, з правил і норм людського спілкування, так званих звичаїв⁶. Ці правила і норми взаємопов'язані, оскільки створюють необхідний зміст лише у контексті одного з одним.

Рішучий крок зробили герменевтичні і феноменологічні школи у соціології. Тут повсякденність розглядається як галузь «елементарного» виміру значень і смислів, а життєвий світ — як кінцева галузь значень. Повсякденне і неповсякденне вже не виступали різними онтологічними структурами. Вони — різні реальності лише через те, що являють собою різні типи досвіду.

Отже, з часу зародження у міжвоєнний час до сьогодні дослідження повсякденності йшло трьома основними напрямками:

1) історико-антропологічним (Ф. Бродель, Ж. Ле Гофф, А. Я. Гуревич та ін.);

2) соціолого-феноменологічним (А. Шюц, П. Бергер, Т. Лукман, І. Гоффман, Л. Іонін);

3) культурно-семіотичним (Ю. Лотман, К. Гірц, Успенський та ін.).

Таким чином, повсякденність являє собою цілісний соціокультурний життєвий світ, що постає у функціонуванні суспільства як «природна», самоочевидна умова людської життєдіяльності.

М. Бойченко у спеціальному термінологічно-понятійному довіднику «Історична наука» пропонує таке визначення повсякденності: «...це соціально-філософський термін, що означає певний зріз взаємодії соціального простору й часу, сферу людської життєдіяльності, у процесі якої здійснюється безпосереднє і опосередковане (через предмети культури) спілкування людей. Повсякденність — царина дійсності, соціокультурна реальність, у якій людина може зрозуміти інших людей і спільно з ними діяти: тут виникає їх спільний, комунікативний світ, а сама повсякденність постає як специфічна форма соціалізації людини»⁷.

Усвідомлення в сучасній гуманітаристиці повсякденності як особливо значимої сфери, з одного боку, почасти повертає їй втрачений статус, і водночас увиразнює в ній соціальний і етичний вимір.

Відтак, категорія повсякденності належить до важливих наукових понятійних дефініцій, яка означає складний, різноманітний у проявах світ життєвої реальності.

⁶ Heller A. Can Everydey Life be Endangered? // Heller A. Can Modernity Survive. Padstow, Cornwall : T. J. Press Ltd, 1990. P. 146

⁷ Історична наука: термінологічний і понятійний довідник. Київ, 2002. С. 291–292.

Леонід КУШНІР
кандидат економічних наук, доцент,
науковий співробітник
Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського

Людмила КУШНІР
кандидат географічних наук, доцент,
вчитель географії Комунального закладу
«Розсошенська гімназія Щербанівської сільської ради
Полтавського району Полтавської області»

ПОЛТАВА МИХАЙЛА ОМЕЛЯНОВИЧА-ПАВЛЕНКА: «СПОМИНИ» (1930)

1918 рік в історії України загалом і «тихої» провінційної Полтави зокрема запам'ятався карколомними військовими, політичними і соціальними подіями, серед яких перша російська більшовицька інтервенція, неодноразова зміна політичної влади, збурення селянського збройного руху «всіх проти всіх» («отаманщина») та чимало іншого. Чи не найціннішими в об'єктивному висвітленні цих подій на Полтавщині слід вважати мемуари їхніх безпосередніх учасників, свідків, представників різних соціальних станів, серед яких політичний діяч В. Андрієвський¹, письменник В. Короленко², земський лікар О. Несвіцький³, інструктор Полтавської спілки споживчих товариств Д. Соловей⁴, українські військовики І. Вінтоняк⁵, П. Дяченко⁶, М. Крат⁷,

Б. Монкевич⁸, М. Омелянович-Павленко⁹, В. Петрів¹⁰, В. Сікевич¹¹. Спогади цих авторів магнетизують увагу дослідника своєю незаангажованістю і щирістю (чим, власне, і цікаві), залишаючись при цьому майже невідомими читацькому загалу.

Матеріалом мемуарного характеру, що додає колориту до портрету Полтави 1918 р., є стислі спогади про місто і службу в Полтавському гарнізоні Михайла Володимировича Омеляновича-Павленка (1878–1952), уродженця м. Тифліса (нині — Тбілісі), до кінця 1917 р. — полковника Російської армії, з 07.10.1918 — генерал-хорунжого Армії Української Держави. «Спомини» М. Омеляновича-Павленка¹², опубліковані 1930 р. у Львові, написані українською мовою і лаконічно змальовують реалії з життя Полтави і військового гарнізону міста у добу правління гетьмана П. Скоропадського.

Полковник М. Омелянович-Павленко перебував у Полтаві з кінця травня до середини вересня 1918 р. за наказом гетьманського уряду, отримавши призначення на посаду командира 11-ї дивізії 6-го Полтавського армійського корпусу¹³. Формуванням корпусу на той час опікувався губернський військовий комендант, генерал П. Жуков, який прибув до Полтави дещо раніше М. Омеляновича-Павленка — 09.05.1918. Стрілецькі полки, до організації яких долучився П. Жуков, мали утворити військо, повністю лояльне до Гетьмана П. Скоропадського: в його лавах повинні були служити лише сини багатих землевласників¹⁴.

⁸ Монкевич Б. Слідами новітніх запорожців. Похід Болбочана на Крим. Нью-Йорк : Накладом Товариства Запорожців ім. полк. Петра Болбочана в Америці, 1956. 288 с.

⁹ Омелянович-Павленко М. Спомини. Львів : Накладом Української видавничої спілки у Львові, 1930. 64 с.

¹⁰ Петрів В. Спомини з часів Української революції (1917–1921) : в 4 ч. Львів : Накладом Видавничої Кооперативи «Червона калина», 1928. Ч. 2. 184 с.; Петрів В. Спомини з часів Української революції (1917–1921) : в 4 ч. Львів : Накладом Видавничої Кооперативи «Червона калина», 1930. Ч. 3. 164 с.

¹¹ Сікевич В. Сторінки із записної книжки : в 7 т. Вінніпег : Українське національне видавництво, 1945. Т. 3. 73 с.; Сікевич В. Сторінки із Записної Книжки : в 7 т. Альберта : Alberta Prinring, 1949. Т. 6. 76 с.

¹² Омелянович-Павленко М. Спомини. Львів : Накладом Української видавничої спілки у Львові, 1930. 64 с.

¹³ Там само. С. 42.

¹⁴ Вінтоняк І. Укр. галицький курінь у Полтаві 1918 р. // Український Скиталець. Йозефів. 1922. Ч. 14. С. 10; Вінтоняк І. Укр. галицький курінь у Полтаві 1918 р. // Український Скиталець. Йозефів. 1922. Ч. 16. С. 3.

¹ Андрієвський В. З минулого : у 2 т. Берлін : Українське слово, 1921–1923.

² Короленко В. Г. Дневник. Письма. 1917–1921 / Сост. В. И. Лосев. Москва : Советский писатель, 2001. 544 с.

³ Несвіцький О. Полтава у дні революції та в період смуту 1917–1922 рр. Полтава : Державний архів Полтавської області, 1995. 280 с.

⁴ Соловей Д. Розгром Полтави. Спогади з часів визвольних змагань українського народу 1914–1921. Вінніпег : Видавнича Спілка «Тризуб», 1974. 207 с.

⁵ Вінтоняк І. Укр. галицький курінь у Полтаві 1918 р. // Український Скиталець. Йозефів. 1922. Ч. 13. С. 1–3; Ч. 14. С. 9–11; Ч. 15. С. 9–11; Ч. 16. С. 2–4.

⁶ Дяченко П. Чорні запорожці. Спомини командира 1-го кінного полку Чорних запорожців Армії Української Народної Республіки. Київ : Стікс, 2010. 448 с.

⁷ Крат М. Козацькому роду нема переводу. Бетезда; Мериленд : Computoprint Corp., 2010. 309 с.

У мемуарах М. Омелянович-Павленко наводить оригінальний опис зовнішнього вигляду Полтави 1918 р.: «В Полтаву я приїхав рано. Все ще спало. Використавши час, я обійшов добру половину міста. Лишалася стара репутація великого, гарного села над Ворсклою»¹⁵. Зі слів новоприбулого командира дивізії, кількаповерхових будинків у місті було обмаль, переважали «особняки» з садками. Бруківані вулиці з тротуарами були лише по магістралях. Зазвичай містияни задовольнялися дерев'яними хідниками, котрі, до того ж, були абсолютно невпорядковані. Подекуди полковнику траплялися німецькі патрулі, гарматні й обозні парки — ознака того, що місто знаходилося під контролем союзницького війська¹⁶.

Штаб 11-ї стрілецької дивізії, яку мав очолити полковник, розташовувався у новому будинку ремісничої школи. Ремісничих шкіл, що перед 1917 р. отримали нові будинки в Полтаві, було дві: Полтавська жіноча художньо-ремісничка школа імені С. Хрульова (1912 р.), тепер на її місці знаходиться головний корпус поштамту (нині вул. Соборності, 33), та Художньо-ремісничка школа при Полтавському земстві (1913 р.), що розташовувалася у дворі будинку Полтавського губернського земства (нині вул. Конституції, 2А). Штаб 11-ї стрілецької дивізії, про який згадує М. Омелянович-Павленко, розміщувався у будинку Полтавської жіночої художньо-ремісничої школи імені С. Хрульова (на той момент пл. Мазепин гай).

Зі спогадів М. Омеляновича-Павленка, штаб 11-ї стрілецької дивізії представляли всього лише дві-три особи — зв'язківці. На той момент дивізія не мала навіть начальника штабу: його обов'язки виконував сотник. Командування 6-го корпусу також перебувало у Полтаві. Командиром корпусу, що тільки-но почав формуватися, був генерал В. Слюсаренко, герой російсько-японської війни, визнаний фахівець у галузі артилерії. За спостереженнями М. Омеляновича-Павленка, генерал не був ревним прихильником національної ідеї, але був лояльним і сумлінним службовцем. Начальник штабу корпусу, генерал В. Гембачов, виявляв більшу прихильність до українського руху. Проте у Полтаві він бував рідко, більше в Києві, у Генштабі Армії Української Держави.

¹⁵ Омелянович-Павленко М. Спомини. Львів : Накладом Української видавничої спілки у Львові, 1930. С. 43.

¹⁶ Там само.

Серед інших старшин 11-ї дивізії, яку М. Омелянович-Павленко прийняв під своє командування у Полтаві, він прихильно згадує патріотично налаштованих військових спеціалістів, полковників — Г. Базильського, О. Бурківського, О. Алмазова, М. Крата й О. Вишнівського¹⁷, начальника артилерії корпусу, полковника Пашенка. Згадує він і про старшину, який гальмував виховання кадрів дивізії у дусі української національної ідеї (очевидно, М. Омелянович-Павленко натякає на Г. Сталя, свого помічника). Після рапорту на ім'я командування корпусу того переведено до іншої частини, дивізія «пішла під знаком національним» і все її подальше існування, зі слів командира дивізії, гармоніювало «з місцевим патріотично-настроєним громадянством»¹⁸.

М. Омелянович-Павленко зазначає, що гарматники 6-го Полтавського армійського корпусу займали казарми, в яких під час Першої світової війни діяла піхотна старшинська школа. Начальником цієї школи був відомий військовий теоретик, тактик і педагог М. Анісімов, який також брав участь у підготовці старшин корпусу. Загалом, згадував М. Омелянович-Павленко, у Полтаві тоді були зібрані серйозні інструкторські кадри, які, до того ж, намагалися прищепити новостворюваним військовим частинам певні національні ідеали. Зокрема в 11-й дивізії, ще перед приїздом М. Омеляновича-Павленка до Полтави, організовано курси українознавства, на яких нерідко читалися лекції для всього Полтавського гарнізону. Досить швидко командування дивізії напружувало зв'язки з громадою міста. Як згадував М. Омелянович-Павленко, коли виникла ідея дати у себе виставу «Наталка Полтавка», то знайшлося і кому грати, і кому подивитися¹⁹.

За критичними спостереженнями автора мемуарів, у тодішньому Києві не поспішали зі статутами у галузі фахового навчання військ. Узагалі «здавалося, що темп праці не відповідає потребам моменту», — описував він тодішню ситуацію²⁰. Тому довелося створити

¹⁷ Омелянович-Павленко М. Спомини. Львів : Накладом Української видавничої спілки у Львові, 1930. С. 43.

¹⁸ Там само. С. 44.

¹⁹ Там само. С. 44–45.

²⁰ Омелянович-Павленко М. Спомини. Львів : Накладом Української видавничої спілки у Львові, 1930. С. 45.

дивізійну комісію, яка б оперативно вирішувала актуальні питання підготовки військ. Що ж до організації побуту ввіреної йому дивізії, то серед головних завдань, що їх довелося вирішувати командуванню, М. Омелянович-Павленко згадував ремонт казарм, котрий потребував значних матеріальних затрат, та боротьбу з гризунами, які «міцно отаборилися» в солдатських помешканнях²¹.

«В червні ми всі склали присягу на вірність Українській Державі й Гетьманові, — згадував М. Омелянович-Павленко, — одні щиро, а другі з переконання, що цього етапу в розвитку української державности не можна обминути»²². Зокрема командир 6-го корпусу генерал В. Слюсаренко у своїй тодішній промові пояснив, що сам він присягою Українській Державі, присягає майбутній наймогутнішій складовій частині Росії²³.

Детальніше змальовує присягу старшин і козаків Полтавського гарнізону Українській Державі і Гетьману П. Скоропадському часопис «Рідний Край», на який покликається колектив полтавських дослідників (О. Білоусько, О. Єрмак, В. Ревегук)²⁴. Із повідомлення у часописі випливає, що присяга відбулася 06.08 в актовій залі ремісничої школи імені С. Хрульова, де розміщувався штаб 11-ї дивізії. Залу було прикрашено портретами видатних українських діячів, декоровано квітами та зеленню. З молитовним благословенням українською мовою до присутніх звернувся настоятель Вознесенської церкви о. Іоанн Терлецький. Після присяги перед воїнством виступив із привітанням (теж українською) командир дивізії, полковник М. Омелянович-Павленко, промову якого присутні вітали вигуками «Слава!». Урочистості закінчилися виконанням національного гімну «Ще не вмерла Україна».

Як стверджує М. Омелянович-Павленко у своїх «Споминах», у трьохмісячний період його тодішнього перебування у місті, на самій Полтавщині «був святий спокій»²⁵. Про селянські заворушення проти

гетьманського режиму він нічого не згадує. Чи не єдиним випадком, що сколихнув тодішню Полтаву «як грім в ясний день»²⁶, було вбивство колишнього Генерального секретаря освіти І. Стешенка. «Полтава використала цей випадок, щоби показати свої патріотичні почуття, які декому здавалися вже надто приспаними. Похорони обернулися в величаву національну маніфестацію», — згадував полковник. Полтавську залогоу у ній представляв штаб 11-ї дивізії. Труну І. Стешенка, за козацьким звичаєм, покрили «червоною китайкою», службу Божу правили українською мовою²⁷.

Разом із тим, писав М. Омелянович-Павленко, «під час мого перебування на Полтавщині, національний пульс бився десь по хатках. Трохи сильніше давав він себе відчутти в чинності міської Просвіти. Два-три маленькі покої, правда чепурно прибрані, самі говорили за розгін праці. Вистави відбувалися в прекрасному театрі та музеї, що були пихою місцевого громадянства»²⁸. Згадує полковник про міцний український дух і в Полтавському кадетському корпусі. Коли Полтавщина вдруге постала перед загрозою більшовицької окупації, його старші класи майже у повному складі влилися до лав українського війська. За М. Омеляновичем-Павленком, лише в кінно-гарматному дивізіоні полковника О. Алмазова, в батареї сотника Чернишина, було до 25 юнаків — колишніх вихованців Полтавського кадетського корпусу²⁹.

Як бачимо, лаконічний опис життя міста Полтави і Полтавщини в добу П. Скоропадського, наведений у мемуарах М. Омеляновича-Павленка, зберігає свою актуальність. Він є цінним джерелом інформації не лише для професійних дослідників, але й для широкого читачького загалу, який цікавиться політичним, військовим та соціальним підґрунтям минувшини Полтавського краю.

²¹ Там само.

²² Там само.

²³ Там само.

²⁴ Білоусько О. А., Єрмак О. П., Ревегук В. Я. Новітня історія Полтавщини (І половина ХХ століття). Полтава: Оріяна, 2005. С. 71.

²⁵ Омелянович-Павленко М. Спомини. Львів: Накладом Української видавничої спілки у Львові, 1930. С. 47.

²⁶ Там само. С. 48.

²⁷ Там само.

²⁸ Там само.

²⁹ Там само.

Віра МЕЛЬНИК,
кандидат історичних наук, доцент
Львівського національного медичного університету
імені Данила Галицького

ТЕОФІЛ ОКУНЕВСЬКИЙ — ПОСОЛ, АДВОКАТ, ГРОМАДСЬКИЙ ДІЯЧ

Теофіл Окуневський, син Іполита — адвокат і правозахисник, відомий громадсько-політичний діяч Галичини.

Народився 5 грудня 1858 р. у с. Радівці (Буковина). Початкову освіту здобув у народних школах Яворова на Косівщині та Снятині. Продовжив навчання в Коломийській гімназії, після закінчення якої разом зі своїм братом Ярославом вступив до Віденського університету. Теофіл навчався на юридичному, а Ярослав — на медичному факультеті.

Зазначимо, що Яворів завдяки родині Окуневських задовго до Криворівні став своєрідною українською Меккою, куди приїжджали найвизначніші діячі культури. 1878 р. в Яворові відпочивав О. Терлецький, товариш братів Теофіла і Ярослава від часу їх університетських студій у Відні, один із провідних діячів-засновників віденського студентського товариства «Січ»¹. Як відомо, О. Терлецький народився в родині священника на теперішній Івано-Франківщині. За видання брошур соціалістичного змісту був за доносом галицьких москвофілів звільнений із роботи бібліотекаря університетської бібліотеки, а 16 жовтня 1876 р. відбув судовий процес перед судом присяжних у Відні разом із власником друкарні Я. Ковачевим. І хоч Терлецького та Ковачева звільнили від покарання, конфіскацію брошур не було скасовано². Віденський процес став прелюдією до Львівського «соціалістичного» процесу 1877 р., коли на лаві підсудних опинилися М. Павлик разом із С. Ястшембським та О. Черепаниним, який був кур'єром від М. Драгоманова, а також проведено обшук в І. Франка. У січні

1878 р. М. Павлик, І. Франко та О. Терлецький із товаришами по-стали перед судом за нібито організацію таємного товариства й поширення соціалістичних ідей. І хоч суд визнав їх винними (касаційний суд у Відні від 2 липня 1878 р. відхилив скаргу засуджених, їм не зарахували в час покарання тривалість арешту)³, засудженого О. Терлецького гостинно прийняли в Яворові в родині Окуневських на відпочинок. Мабуть, саме О. Терлецький і познайомив братів Окуневських з І. Франком. Родина Окуневських не розривала стосунків із «проскрибованими» на відміну від о. Рошкевича, який заборонив дочці Ользі зустрічатися з І. Франком, що зруйнувало їхнє кохання. Взагалі, Окуневські були свідомими українцями і не боялися влади, коли йшлося про поступ думки та національних прав рідного народу.

Складно сказати, коли саме І. Франко познайомився з Окуневськими — мабуть, це сталося десь 1878–1879 рр. Уперше прізвище Т. Окуневського в листі М. Драгоманова до І. Франка згадане 26 вересня 1884 р.⁴, але з контексту зрозуміло, що він цілком відома для І. Франка особа. На запрошення Т. Окуневського І. Франко разом із київськими друзями О. Кониським і Ф. Миколайчиком гостювали в Яворові на садибі о. Іполита Окуневського. У липні 1901 р. на запрошення О. Окуневської по дорозі в Буркут зупинялася Леся Українка, була О. Кобилянська⁵. Пізніше Окуневських у Яворові провідували М. Коцюбинський, Олександр Олесь, Г. Хоткевич, Н. Кобринська, інші громадські та культурні діячі.

Т. Окуневський відбув однорічну військову службу, отримав звання лейтенанта. Вже в роки навчання юнак поринув у громадську роботу: був членом українського студентського товариства «Січ» у Відні, а пізніше став почесним членом цієї організації. Великий вплив на формування поглядів Т. Окуневського мало знайомство з М. Драгомановим, яке переросло в довготривале листування.

³ Там само. С. 33–88.

⁴ Листування Івана Франка та Михайла Драгоманова / Редкол. І. Вакарчук, Я. Ісаєвич, Б. Якимович та ін. Львів : ВЦ Львівського національного університету імені Івана Франка, 2006. С. 96.

⁵ Арсенич П. Іван Франко і Прикарпаття. Івано-Франківськ : Нова Зоря, 2006. С. 68.

¹ Кухар Р. Віденська «Січ»: історія Українського Академічного Товариства «Січ» у Відні (1868–1947). Київ : УКСП «Кобза», 1994. С. 10.

² Калинович В. І. Політичні процеси Івана Франка та його товаришів. Львів : Львівський університет, 1967. С. 20–22.

1885 р. Т. Окуневський почав працювати як кандидат адвокатури в Станіславові. Тут він організував «Українську бесіду», допомагав Н. Кобринській у заснуванні «Товариства руських жінок в Станіславові», часто влаштовував у навколишніх селах віча, засновував читальні товариства «Просвіта». Т. Окуневський — активний учасник політичного життя Прикарпаття. У 1889 р. він як кандидат на виборах до Галицького сейму об'їхав багато сіл Коломийщини, Печеніжинщини та Гвіздеччини, де збирав народні віча, роз'яснював людям їхні права.

Революційні події 1848 р. в Австрії зумовили ухвалення конституції, за якою народне представництво мало складатися з двох палат. Проте 1849 р. монархічно-консервативні сили імперії Габсбургів розпустили парламент. Після закінчення періоду т. з. неоабсолютизму 1861 р. у Відні знову скликано рейхсрат (Державну Раду). За австро-угорською угодою 1867 р. до складу імперії входили дві незалежні держави Австрія та Угорщина, що мали окремі вищі законодавчі органи. До складу Австрії (Ціслейтанії) входило 17 провінцій, які користувалися автономією у внутрішніх справах і мали власні сейми, серед них були Галичина та Буковина⁶.

Австрійська Державна Рада була двопалатною: членів палати панів призначали довічно або вони отримували цю посаду в спадок; до палати послів згідно з постановами від 2 квітня 1873 р. і 14 червня 1896 р. від Галичини обирали 78 депутатів з п'яти курій. Виборче право мали повнолітні чоловіки, які сплачували податки встановленого розміру й постійно проживали на території краю. Система курій жорстоко обмежувала вплив українських виборців і їхнє представництво у віденському парламенті.

Кінець XIX — початок XX ст. вважають новим етапом розвитку українського національного руху на західноукраїнських землях. «Українське питання» починають висувати об'єднання, громадсько-політичні організації. У цей час завдяки політичному етапу національного відродження відбулася політизація західних українців⁷.

⁶ Плекан Ю. Політичні та ідеологічні аспекти українського питання в Австро-Угорській імперії // *Україна XX ст.: Культура, ідеологія, політика*. 2002. Вип. 6. С. 74–84.

⁷ Чуйко І. Євген Олесницький: сторінки життєпису. Історико-біографічний нарис. Тернопіль: Принтер-інформ, 2005. С. 171.

Під впливом М. Драгоманова 1890 р. І. Франко та М. Павлик на засадах соціал-демократії створили радикальну партію — Русько-українську радикальну партію, згодом її перейменовано на Українську радикальну партію (УРП). Засновниками партії були також Є. Левицький, В. Охримович, Т. Окуневський, О. Терлецький, Р. Яросевич та інші. Серед політичних завдань сформульовано такі: повна свобода особистості, слова, організації, зібрань, друку, віросповідання; забезпечення кожному громадянину найповнішого впливу на вирішення всіх питань політичного життя; автономія громад, повітів, країв, надання кожному народу можливості якнайповнішого культурного розвитку, використання надбань науки й культури на благо людини. Автори програми проповідували доцільність еволюційного переходу трудящих до соціалізму на основі широкої демократії і вперше серед галицьких українців висунули вимогу загального та рівного виборчого права. УРП проголосила парламентаризм одним із найважливіших принципів своєї діяльності і вважала, що соціальною базою радикального руху, з огляду на аграрний характер краю, має бути селянство. Партія брала активну участь у парламентських виборах в Австро-Угорщині⁸. Зокрема, на виборах 1897 р. від УРП було обрано Т. Окуневського, Р. Ярославича та незалежного кандидата Д. Танякевича.

Т. Окуневський згадував цей період так: «Троє нас опозиціоністів опинилося у Віденському парламенті. Був ще інший клуб український під проводом Барвінського, до якого належали Вахнянин, Охримович, о. Гробельський, Каратницький і о. Мандичевський. Президентом міністрів був тоді гр. Бадені, а задачею нашою (нас трьох) було розкривати перед Європою суть і значення Галицьких виборів. Се ми досягли, бо Галицькі вибори стали на цілім світі славні»⁹.

1907 р. партія здобула також три місця, а після виборів 1911 р. мала вже п'ять послів у Відні (Л. Бачинський, В. Стефаник, К. Трильовський, М. Лагодінський, П. Лаврук) та шість у Галицькому

⁸ Левицький К. Історія політичної думки галицьких українців. 1848–1914. Львів: Друкарня ОО. Василян у Жовкві, 1926. С. 26.

⁹ Центральний державний історичний архів у Львові (далі — ЦДІАЛ), ф. 328, оп. 1, спр. 103, арк. 122.

сеймі. Наприкінці XIX ст. УРП пережила кризу. Поруч із розгортанням радикального руху і охопленням ним трудящого люду дедалі більше виявлялася політична диференціація в лавах організації. До цього призвели соціально-економічні, політичні й ідеологічні чинники, пов'язані з дальшим розвитком капіталістичного господарства, соціальним розшаруванням суспільства, виходом на політичну арену робітничого класу, піднесенням національної свідомості. Внутрішньопартійна боротьба викристалізувала три основні фракційні групи: власне радикальну, яку очолили М. Павлик, К. Трильовський, Л. Бачинський, соціал-демократичну на чолі з Р. Ярошевичем, М. Ганкевичем, М. Новаковським та національно-демократичну, якою керували І. Франко, Є. Левицький, В. Будзинівський, Т. Окуневський. Розпочалася підготовка до створення нових політичних організацій. Рух за об'єднання всіх лівоцентристських елементів, що стояли на самостійницьких позиціях, очолила народовська «Народна рада» та група діячів, котрі стояли поза нею: І. Франко, М. Грушевський, Є. Левицький та В. Охримович. 26 березня 1899 р. таке угруповання було створене під назвою Української національно-демократичної партії (УНДП)¹⁰. Біля її витоків стояли І. Франко, М. Грушевський, Ю. Романчук, К. Левицький, Є. Левицький, В. Охримович, В. Будзинівський та Т. Окуневський. Національна демократія зосередила у своїх лавах інтелектуальну еліту краю і через це зберігала провідні позиції в політичному житті українства¹¹.

На початку XX ст. українське суспільство у Східній Галичині все глибше усвідомлювало свої національні інтереси. Їх захищати було покликано українське парламентське представництво у віденському рейхсраті. Українські послы активно розв'язували політичні, соціальні, економічні та культурні проблеми галицького українства. Особливо гостра боротьба точилася між українськими та польськими депутатами навколо автономії Східної Галичини, господарського, мовного та культурно-освітнього питання.

¹⁰ Левицький К. Історія політичної думки галицьких українців. 1848–1914. Львів : Друкарня ОО. Василян у Жовкві, 1926. С. 32.

¹¹ Чуйко І. Євген Олесницький: сторінки життєпису. Історико-біографічний нарис. Тернопіль : Принтер-інформ, 2005. С. 172.

Т. Окуневський став відомим як громадсько-політичний діяч, адвокат, посол до сейму від Коломийщини 1889–1900 рр., депутат парламенту у Відні, обраний 1897, 1907 та 1911 рр., він був також членом президії ЗУНР. Цікаво, що як кандидат у послы до сейму він їздив і ходив від села до села по Коломийщині, Печеніжинщині, Гвоздеччині, влаштовував віча, розповідав людям про їх права (до того часу подібного не робив ніхто з кандидатів у послы)¹².

Перші вибори до віденського парламенту на основі загального й рівного виборчого права були призначені на травень 1907 р. (14 травня — в сільських округах, 17 травня — в міських). Українські політичні партії, викриваючи традиційні під час виборів махінації польських опонентів, провели активну агітацію серед народу за українських кандидатів. Вибори змінили склад рейхсрату. Новообрана Палата послів налічувала 516 членів, серед них було українців — 32, поляків — 80, німців — 231, чехів — 107, італійців — 19, хорватів — 11, румунів — 6, сербів — 2. У Східній Галичині націонал-демократи одержали 17 мандатів, радикали — 3, соціал-демократи — 2, москвофіли — 5. Українське представництво в парламенті утворило Русько-український клуб чисельністю 30 послів, до якого належав і Т. Окуневський¹³.

Українська парламентська фракція в перший день роботи рейхсрату, 20 червня 1907 р., оприлюднила політичну заяву — «Декларацію русинських послів парламенту відносно державно-правового статусу українського населення в Галичині та Буковині». У ній йшлося про національно територіальну автономію українських земель в австро-угорській державі, звучав протест проти наявної крайової автономії та «заступництва» українського народу протизаконними виборчими махінаціями¹⁴.

Русько-український клуб розпочав свою діяльність з викриття виборчих зловживань галицької адміністрації, проте це питання не поставили до порядку денного. Тоді українці склали протест у приміщенні парламенту, проспівали український національний гімн «Ще не вмерла Україна» і «Не пора».

¹² ЦДІАЛ, ф. 328, оп. 1, спр. 103, арк. 124.

¹³ Там само, ф. 165, оп. 2, спр. 587.

¹⁴ Левицький К. Історія політичної думки галицьких українців. 1848–1914. Львів : Друкарня ОО. Василян у Жовкві, 1926. С. 35.

5 липня 1907 р. клуб ухвалив документ про те, що українські посли дотримуватимуться опозиції уряду, поки не буде створено умови для самостійного розвитку галицького українства. Завдяки цьому документу центральний уряд здійснив певні зміни на користь українців. Було відкрито дві кафедри з українською мовою викладання у Львівському університеті, обіцяно матеріальну допомогу «Просвіті», створено початковий фонд для українського парцеляційного банку, покладено справи мови діловодства в громадах, обіцяно вплинути на вирішення сеймової реформи, тобто ліквідувати куріальну систему виборів до Галицького сейму. Реакція українських політичних сил на рішення Відня була позитивною¹⁵.

10 березня 1909 р. палата послів скликала нову сесію. На порядку денному був запит української фракції про ліквідацію міністерства для Галичини. Т. Окуневський критично схарактеризував роль міністрів для краю, які на кожному кроці намагалися гальмувати розвиток українського народу; такої ж думки були Є. Олесницький та Є. Левицький¹⁶. До важливих проблем належало й питання вживання української мови.

11 грудня 1909 р. в палаті послів розпочалося перше читання торговельних угод із Румунією і балканськими державами щодо імпорту їхньої худоби на територію імперії. Австро-Угорщина мала виплатити відшкодування своїм аграріям на підтримку годівлі та збуту худоби. Компенсація повинна була перейти в руки крайової галицької влади, проте німецькі й чеські посли зажадали призначення відшкодування безпосередньо їхнім господарським організаціям. Т. Окуневський і К. Левицький як члени президії Русько-українського клубу вирішили домагатися від Р. Бінерта виплати матеріальної допомоги для українських селян безпосередньо крайовому господарському товариству «Сільський господар» у Львові, яке тоді очолював Є. Олесницький. Врешті польським економічним організаціям виділили $\frac{2}{3}$ суми, а «Сільському господареві» — $\frac{1}{3}$ ¹⁷.

Одним із найактуальніших питань суспільно-політичного життя Східної Галичини була ідея відкриття українського університету у Львові. Польське представництво ставило питання негайного визнання польського характеру Львівського університету, тоді як українці наполягали на збереженні його утравістичного статусу до заснування окремої вищої української школи у Львові.

1911 р. був особливо важливим і відповідальним для Русько-українського клубу, адже підсумовувалася робота Державної Ради останньої каденції й вимальовувалися перспективи майбутніх виборів. Депутати-русини прагнули надати українському питанню загальнодержавного значення. Т. Окуневський разом із К. Левицьким, Є. Петрушевичем та Л. Цегельським видав окрему працю, де автори проаналізували діяльність української фракції в Державній Раді за період 1907–1911 рр.

Нові вибори призначили на 19 червня 1911 р. 6 липня цього ж року в пресі опублікували підсумки виборів, за якими в 28 галицьких округах було обрано 24 українських депутати, серед яких як один із 18 націонал-демократів був і Т. Окуневський¹⁸. Серед 29 українців із Галичини і Буковини в парламенті був 21 націонал-демократ, 5 радикалів, 1 соціал-демократ і 2 москвофіли¹⁹. Таким чином, результати виборів 1911 р. продемонстрували, що москвофільський рух серед української спільноти Буковини та Галичини не отримав належної підтримки, — його представники отримали лише 7,6 % усіх мандатів, тоді як націонал-демократи отримали 70 %²⁰.

В новообраному парламенті 16 липня 1911 р. з-посеред представників від націонал-демократичної та радикальної партій і послів від Буковини був сформований Український парламентський союз. Президентом союзу обрали К. Левицького, віце-президентами — М. Василька, М. Лагодинського, Т. Окуневського, секретарем — Є. Левицького. Парламентський союз поставив за мету вирішити для українців

¹⁸ Андрухів І., Арсенич П. Українські правники в національному відродженні Галичини: 1848–1939 рр. Івано-Франківськ : Обласна асоціація молодих істориків, 1996. С. 35.

¹⁹ Історичні постаті Галичини XIX–XX ст. / Уклад.: Т. Войнаровський, І. Сохоцький. Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто : НТШ, 1961. С. 78.

²⁰ Сухий О. Галичина між Сходом і Заходом. Нариси історії XIX — початку XX ст. Львів : Львівський національний університет ім. І. Франка ; Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1999. С. 56.

¹⁵ ЦДІАЛ, ф. 328, оп. 1, спр. 103, арк. 126.

¹⁶ Левицький К. Українські політики. Сильветки наших давніх послів і політичних діячів 1907–1914 рр. : в 2 ч. Львів : Друкарня Видавничої Спільки «Діло», 1936. Ч. 1. 140 с.

¹⁷ Чуйко І. Євген Олесницький: сторінки життєпису. Історико-біографічний нарис. Тернопіль : Принтер-інформ, 2005. С. 176.

краю питання заснування українського університету та проведення виборчої реформи до Галицького сейму. Протягом 1912–1913 рр. українські парламентарі М. Василько, Т. Окуневський, Л. Бачинський, А. Шептицький як з парламентської трибуни, так і в приватних розмовах із австрійськими урядовцями постійно порушували питання про виборчу реформу до Галицького сейму та питання відкриття українського університету у Львові. Лише на початку 1914 р. українцям вдалося досягти згоди з польською сеймовою більшістю щодо відкриття українського закладу вищої освіти, а також узгодити питання щодо утворення двомандатних виборчих округів у Галичині. Однак Перша світова війна не дала їм змоги реалізувати ці домовленості на практиці.

1 серпня 1914 р. українські громадсько-політичні діячі заснували у Львові Головну українську раду, яка стала координатором української національної політики. Коли російська армія окупувала у вересні 1914 р. більшість території Східної Галичини, керівники українських політичних партій перемістилися до Відня. Головна українська рада об'єдналася зі Спілкою визволення України у Загальну українську раду (ЗУР). До її складу ввійшли делегати всіх українських галицьких і буковинських партій. ЗУР налічувала 29 осіб. До її керівного органу входили Т. Окуневський, К. Левицький, Є. Олесницький та інші відомі політики. До грудня 1916 р. ЗУР координувала роботу українських суспільно-політичних об'єднань за кордоном, у Східній Галичині та Наддніпрянській Україні.

Посольська діяльність Т. Окуневського в Державній Раді стала логічним продовженням парламентської праці в Галицькому сеймі. Завдяки його активності, працьовитості та наполегливості неодноразово вдавалося привертати увагу центрального уряду до українців у Галичині. Рішучі заяви та численні запити Т. Окуневського стосувалися найболючіших питань галицького українства. Предметом його виступів були виборчі махінації місцевої влади й польських кіл, з приводу яких він часто виголошував промови. Неодноразово посол доводив неконституційність існування міністерства для Галичини, вимагаючи його ліквідувати. Т. Окуневський підтримував основну політичну вимогу для галицьких українців: виділення Східної Галичини в окрему національно-адміністративну одиницю. Посол завжди

був прихильником ідеї відкриття українського університету у Львові. Однак найбільше зусиль в австрійському парламенті він доклав для відстоювання інтересів галицького селянства. У роки війни Т. Окуневський брав участь у створенні та роботі ЗУНР. Завдяки багатому досвіду громадсько-політичної роботи та високому інтелектуальному й культурному рівневі видатний політик відіграв важливу роль у діяльності української фракції австрійського парламенту.

Парламентська діяльність Т. Окуневського, зокрема його робота в Державній Раді у Відні та в Галицькому сеймі, полягала в пошуках компромісу й порозуміння з польською більшістю, що не завжди знаходило підтримку в частини галицької інтелігенції та політичних діячів. Галицький крайовий сейм став головною ареною формування українсько-польських взаємин та співіснування двох народів у Галичині. Т. Окуневський намагався знайти способи для того, щоб незважаючи на суперечності в середовищі українського національного руху, на основі взаємовигідних домовленостей із поляками досягти економічного та культурно-просвітницького розвитку Галичини. На основі стенографічних записів у протоколах засідань Галицького крайового сейму, численних публікацій у газетах «Слово», «Діло», «Правда», «Основа» та ін., брошур, монографії, можемо чітко простежити позицію Т. Окуневського. Він засуджував політику польських послів у сеймі, звертався до спільного історичного минулого, наводив численні аргументи щодо помилковості утисків руського населення Галичини в різних сферах життя. Проте часто заклики Т. Окуневського так і залишалися не почутими. Однак завдяки його виступам у сеймі, статтям у пресі він здобув славу захисника інтересів галицьких селян і помірного політика.

*Роман МЕЛЬНИК,
кандидат історичних наук, доцент,
доцент Національного університету
«Львівська політехніка»*

ВСЕВОЛОД ПЕТРІВ — ВІЙСЬКОВИЙ ДІЯЧ

В історії кожного народу є періоди, що ставлять перед ним доле-носні завдання, від яких залежить ціла епоха його подальшого розвитку та існування. Саме тоді актуальним стає звернення до історичного досвіду минулого. Його знання не лише відкриває перспективу в практичній діяльності, а й дає змогу врахувати та уникнути помилок, допущених у той час.

Від розбудови власної національної армії залежить безпека державотворення, а знання і розуміння історичного розвитку українського війська та суті процесів його відродження, що розгорнулися у наш час, допомагають при його створенні. Адже без міцної боєздатної армії жодна країна не лише не може гарантувати свого суверенітету, але і провадити незалежну міжнародну політику. Дуже важливим є виявлення закономірностей, тенденцій військового будівництва в Україні у період створення Української Держави на початку ХХ ст., яке тісно пов'язане із проблемою розробки воєнної доктрини.

Особливу увагу при розгляді проблеми розробки воєнної доктрини привертають воєнно-наукові та мемуарно-аналітичні праці української військової еміграції. Опинившись внаслідок поразки визвольних змагань 1917–1921 рр. за межами Батьківщини, насамперед у Польщі, Чехословаччині, Німеччині та Франції, широкий загал високоосвічених і збагачених фронтовим досвідом військовиків зумів за короткий термін самоорганізуватися, створити еміграційні комбатантські структури, серед них — Українське воєнно-історичне товариство (1920–1939) й заснувати власні видання. Лев Шанковський, ветеран УГА й відомий історіограф, зазначав, що саме вони заснували українську історичну науку, використовуючи свій потужний інтелектуальний потенціал. Цієї думки дотримувався наддніпрянець — емігрант Олександр Оглоблин, який стверджував,

що репрезентація української історіографії у світі фактично припала на долю еміграції.

Збройна боротьба українського народу за державність у першій половині ХХ ст. висунула з народних низів та середовища національно свідомої еліти талановитих військово-політичних діячів, яких революційна хвиля закинула в епіцентр битв за незалежність і соборність України. Однак упродовж сімдесятирічного існування комуністичний тоталітарний режим доклав чимало зусиль, щоб спотворити образ борців за самостійну незалежну Україну. Радянська історіографія, ігноруючи аспекти національного державотворення, розглядала революційні процеси в Україні як складову більшовицького перевороту в Росії, а національно-державні утворення — Центральну Раду, Гетьманат і Українську Народну Республіку (УНР) — визначала як «контрреволюційні та антинародні режими». Відповідно висвітлювали їхніх військово-політичних діячів. Політичний супротивник в історичних працях радянського періоду був здебільшого безликим. Допускалися згадки лише про окремих найодіозніших, на погляд радянських істориків, осіб: Симона Петлюру, генерала Михайла Омеляновича-Павленка, отаманів Юрка Тютюнника і Нестора Махна.

Розвиток історичної науки в незалежній Україні засвідчив чималі здобутки дослідників новітньої доби. Було створено потужний пласт наукових робіт, що розкривають проблему військового будівництва періоду революції 1917–1920. Серед них — праці В. Голубка, М. Литвина, Ю. Науменка, Б. Якимовича, В. Сергійчука, В. Кондратюка¹. Проте поряд із цим пропущено дуже важливий момент у творенні національної армії, пов'язаний із розробкою військової доктрини українською військовою еміграцією у міжвоєнний період. Тому ця тема викликає зацікавлення і потребує докладнішого вивчення.

¹ Голубко В. Питання військової доктрини УНР у практичній діяльності та теоретичній спадщині С. Петлюри // Ефективність державного управління. 2002. Вип. 1–2. С. 106–112; Колянчук О. Українська військова еміграція у Польщі 1920–1939 рр. Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 2000. 274 с.; Кондратюк В., Буравченкова С. Українська революція: здобутки і втрати в державницьких змаганнях (1917–1920). Київ : Стило, 1998. 286 с.; Литвин М., Науменко Ю. Збройні Сили України I половини ХХ ст. Генерали і адмірали. Львів; Харків : Сага, 2007. 244 с.; Сергійчук В. Будівничий самостійної України. Київ : ПП Сергійчук М. І., 2006. 64 с.; Якимович Б. Збройні сили України: нарис історії. Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ ; Просвіта, 1996. 360 с.

Основи воєнної доктрини УНР у своїх працях подав В. Петрів, військовий міністр і начальник Генерального штабу армії. Він народився у сім'ї військового російської царської армії. Батько Всеволода — Микола Вернер-Петров, уродженець Петербурга, був капітаном російської армії (згодом генерал-майором), дід якого, вояк Карла XII, брав участь у Північній війні, потрапив у полон до російського царя Петра I, від чого й отримав прізвище Петров. Мати Олександра була норвезького походження — з дому Стрільман, народжена в селі Бурти на Чернігівщині.

В. Петрів закінчив Київський кадетський корпус (1900), Павловське вище військове училище в Петербурзі (1902), Миколаївську академію Генерального штабу (1910). На фронтах Першої світової війни обіймав штабні посади у різних частинах. 1917–1920 брав активну участь у роботі Збройних сил УНР та Української Держави. Після падіння Директорії перебував на еміграції у Польщі та Чехословаччині. 1922–1923 — викладач військової історії на курсах старшин УНР у Каліші. З 1923 і до початку Другої світової війни — професор воєнної історії в Українському педагогічному інституті імені М. Драгоманова у Празі, член Українського історико-філологічного товариства².

Із перебуванням на еміграції В. Петрів натхненно почав працювати над розробленням воєнної доктрини, яка б показала правильний напрям будівництва українського національного війська. Еміграційний період теоретика пов'язаний із глибоким теоретичним аналізом і переосмисленням досвіду Визвольних змагань 1917–1921. Тому, розглядаючи проблему розроблення військової доктрини УНР, потрібно виділити блоки питань, на які звертав увагу теоретик під час розроблення планів побудови боєздатної армії: по-перше, треба виокремити основні напрями військового будівництва у теоретичних поглядах В. Петріва; по-друге, варто визначити головні складники доктрини; по-третє, з'ясувати її характер.

Основні напрями військового будівництва у теоретичних розробках В. Петріва доцільно розглядати разом з його усвідомленням ролі армії у державотворенні. Армія, на його думку, є тим чинником,

який допомагає націям творити свою державність. За його твердженням, не менш важливим елементом у закладенні підвалин національної військової доктрини є місце Збройних сил у системі загальнодержавного будівництва. Армія у цьому має відігравати провідну роль. Наявність міцної, дисциплінованої армії, за переконанням В. Петріва, є ознакою зрілості та сили національної держави: «Військо — це шляхетне вино нації»³. Він особливо наголошував на тому, що в справі організації армії потрібно керуватися державними інтересами, щоб вона стала національною силою, на яку міг би спертися народ у своїх державницьких прагненнях.

В. Петрів у статті «Можливий впоряд українського війська» зазначав: «Виходячи з досвіду вісімнадцятих років існування нашого народу головні вимоги його духа, спробуємо влити їх в головні засади законів, які забезпечили б нам армію сучасного типу»⁴. У своїх твердженнях генерал акцентував увагу на найважливіших компонентах, що на них повинна спиратися воєнна доктрина УНР. До цих компонентів він відніс: методи комплектування армії; навчання та підготовки командного й особового складу війська; підготовку мирного населення до військових сутичок.

Щодо організації армії В. Петрів у своїх студіях визначав зразки, за якими могли б формуватися майбутні Збройні сили Української Держави. Найкращим, на думку теоретика, була модель створення армії на міліційній основі. Це чітко простежується у пунктах законів, які він пропонував взяти до уваги під час формування єдиної військової доктрини. Теоретик висунув сім головних засад законів, які б визначали напрями розбудови армії національного зразка.

Перший пункт законопроекту зосереджувався на «обов'язковості всіх громадян української землі при потребі захисту держави ставати до зброї», при цьому особливо наголошувалося на тому, хто ж може вважатися громадянином держави і при доконечній потребі бути змобілізованим до лав захисників України: «Повноправним

³ Сергійчук В. Своєї честі не віддам нікому: Військово-історичні праці. Спомини. Київ : Поліграфкнига, 2002. С. 15.

⁴ Петрів В. Можливий впоряд українського війська // Військово-історичні праці. Листи / Упоряд. В. Сергійчук. Київ : Українська Видавнича Спілка, 2004. С. 112.

² Сергійчук В. Своєї честі не віддам нікому: Військово-історичні праці. Спомини. Київ : Поліграфкнига, 2002. С. 3.

громадянином визнається той, хто досягнувши певний вік, складе іспит із умілості володіти персональною зброєю і із знання головних підвалин військової справи»⁵. Тому, на думку теоретика, найкращою системою військової освіти буде принцип об'єднання загальної освіти з військовою, яка буде побудована на основі «програми, складеної міністерствами освіти і військовим».

У другому пункті В. Петрів подав програму формування військових об'єднань, спрямовану на організацію окремих міліційних структур: «Щоб населення кожного повіту творило своє окреме міліційне об'єднання — паланку, поділену на декілька дрібних одиниць. Усіма паланками і їхніми відділами з військового боку повинен керувати начальник — отаман. Ці паланки у мирний час до служби не залучаються, але усі громадяни даної паланки є включеними до реєстру із розподілом за посадами і об'єднаннями»⁶. При цьому генерал визначав прямі обов'язки отаманів цих паланок, які мали стежити за наданням військових знань своїм підлеглим. Керівникові паланки дозволялося позбавляти громадянських прав тих людей, які відмовлялися нести військову службу. В. Петрів наголошував: «Всі паланки підлягають Міністерству внутрішніх справ і можуть бути задіяні під час військових дій на підставі законів, які видає народне представництво. За таким принципом декілька паланок на основі розпису, складеного міністерством військовим чи внутрішніх справ, затвердженого народним представництвом, поповнюють один і той самий піший козачий полк, надсилаючи контингенти до організаційних об'єднань полка»⁷. Під час проведення мобілізації паланки мали надавати певну кількість рекрутів до даного полку, за так званим мобілізаційним планом. Із проголошенням війни кожна паланка повинна була формувати для свого полку запасний курінь, який мав підпорядковуватися командирові полку.

Третій пункт цього проекту стосувався кінних частин та частин спеціального призначення. За цим положенням: «Кінні частини та

частини спеціальні формуються з тих же паланок, що й піші полки, а для того паланки розписують і по тих кінних і спеціальних частинах, які вони мають поповнювати»⁸. Щодо паланок, то вони повинні відправляти до даних частин поповнення військового складу як у мирний, так і у воєнний час.

У четвертому пункті В. Петрів акцентував увагу на резерв військовозобов'язаних, який «паланка має направляти в кінну або пішу гритьбу чи в гритьбу спеціальних родів військ»⁹.

П'ятий пункт стосувався призначення міліційних посад у паланках, в яких призначення на посади відбувалися за вибором: «як земські, але лише з тих людей, що пройшли повний військовий вишкіл у козачих частинах чи частинах гритьби, обов'язково в муштрі й обов'язково досягнувши там найвищий ступень козачих ранг для посад міліційних нижче командира сотні й старшинської ранги — для посад отамана сотні та вище, й булавної старшини — для отамана паланки»¹⁰. Увесь розпорядок у паланках та міліційних відділах і всі військові справи, зазначав В. Петрів, ведуть отамани як члени загальногромадських колективів даних осель, повітів та волостей.

У шостому положенні зазначається про обов'язковість до старшинської служби в паланках. Усі юнаки, які здобули загальну вищу освіту, зобов'язувалися пройти військову муштру в козачих полках або полках гритьби й отримати фаховий вишкіл у спеціальних школах. Після закінчення цього вишколу вони мали перебувати на порахунку козачого полку відповідно до роду війська й паланки, в якій живуть. «А ті, які схочуть піти в реєстрову старшину чи підстаршину, мусять: а) мати всі громадянські права, чи то середню освіту; б) бути приписані до якоїсь паланки; в) пройти козачий скорочений вишкіл у частинах козачих чи гритьби відповідно до роду зброї; г) закінчити фахову старшинську чи підстаршинську школу»¹¹.

⁸ Петрів В. Можливий впоряд українського війська // Військово-історичні праці. Листи / Упоряд. В. Сергійчук. Київ : Українська Видавнича Спілка, 2004. С. 113.

⁹ Там само.

¹⁰ Там само.

¹¹ Там само.

⁵ Петрів В. Можливий впоряд українського війська // Військово-історичні праці. Листи / Упоряд. В. Сергійчук. Київ : Українська Видавнича Спілка, 2004. С. 112.

⁶ Там само.

⁷ Там само.

Сьоме положення розкривало життя частини гритьби, які, за словами В. Петріва, повинні існувати на основі окремих постанов, затверджених законним шляхом і державною владою. «От коротенький нарис того, що може бути в нас, коли ми захочемо збудувати військо на національних підвалинах, освячених споконвічною традицією»¹².

Значну увагу під час розроблення питань національної воєнної доктрини В. Петрів відводив проблемі психологічної підготовки населення, яке є рушійною силою під час розв'язання збройного конфлікту. Це питання висвітлено на сторінках курсу лекцій, підготовлених В. Петрівом для Українського інституту громадянства у Празі під назвою «Про підготовку до війни». Виходячи з того, що майже всі міждержавні війни розпочинають і проводять в інтересах держави, а точніше, в інтересах панівних верств, класів чи навіть партії, а не в зацікавленнях простого люду, генерал зауважує: «...при потребі захисту своєї держави до зброї стають абсолютно всі верстви населення». Теоретик ставить питання, що рухає простим людом: заради чого вони борються? І сам відповідає — заради ідеї¹³. Отже, правильно поставлена ідея боротьби є певним чинником успішності у війні.

Не менш важливим психологічним елементом під час підготовки населення до війни є вироблення поваги в суспільстві до армії, військової сили і людей, які несуть службу у війську: «Виховання почуття шани до військових є одним із могутніх засобів психічної підготовки до війни. Окруження військових професіоналів ареалом подвижників у боротьбі за інтереси народу та захисників нації підносить не лише воєвничість армії, але й цілого людського колективу, якому нібито ця армія належить»¹⁴.

Окрім цих міцних форм психологічних впливів, В. Петрів виокремив ще одну не менш важливу складову, яка здійснює загальне піднесення воєвничості нації, — це творення військових і напіввійськових організацій серед молоді.

Теоретик, визначивши головні методи, що ними досягається психологічна підготовка мас до війни, водночас з'ясував, які способи потрібно використовувати для цієї підготовки, виділивши такі, як: «література, преса, плакати, словесна агітація та пропаганда»¹⁵. Література, на його думку, може підготовлювати воєвничі настрої у війську, а твори патріотичного характеру виховують воєцький дух у юнацтва¹⁶. Цей спосіб, визнавав теоретик, діє повільно, проте невпинно і глибоко. Преса, за його словами, спосіб більше штучний, але разом із тим пряміший. Отже, психологічна підготовка провадиться через літературу, пресу, плакати та усну пропаганду, шляхом плекання воєвничості та піднесенням поваги до військової справи і армії, створенням напіввійськових організацій, є важливим чинником при виборі правильних шляхів формування Збройних сил.

Не менш важливого значення під час підготовки до війни В. Петрів надавав політичній готовності до боротьби. Виходячи з того, що сучасна боротьба ведеться не лише на військовому, але й на політичному і економічному фронтах, він зазначав: «політична підготовка до війни мусить полягати у створенні найсприятливіших для війни взаємовідносин суспільних мас як в середині держави, так і в міжнародних відносинах»¹⁷.

Підсумовуючи, В. Петрів дав чітке визначення: «Війна — збройна боротьба за ліпше існування (фактичне чи уявне) між людськими колективами, яка є продовженням боротьби політичної та яка виникає психологічно, коли сторони, що борються, не бачать іншого засобу налагодження та коли суспільні зв'язки між ними порвані»¹⁸.

Під час формування власної думки щодо доцільності творення Збройних сил держави теоретик враховував її національні інтереси. Він наголошував на тому, що творення надійного війська для оборони нації можливе тоді, коли устрій і політика армії будуть співзвучні з прагненням та бажанням найширших політично-активних мас

¹⁵ Петрів В. Про підготовку до війни // Військово-історичні праці. Листи / Упоряд. В. Сергійчук. Київ : Українська Видавнича Спілка, 2004. С. 61.

¹⁶ Там само.

¹⁷ Там само. С. 62.

¹⁸ Петрів В. Оборона держави // Військово-історичні праці. Листи / Упоряд. В. Сергійчук. Київ : Українська Видавнича Спілка, 2004. С. 74.

¹² Петрів В. Можливий впоряд українського війська // Військово-історичні праці. Листи / Упоряд. В. Сергійчук. Київ : Українська Видавнича Спілка, 2004. С. 113.

¹³ Петрів В. Про підготовку до війни // Військово-історичні праці. Листи / Упоряд. В. Сергійчук. Київ : Українська Видавнича Спілка, 2004. С. 60.

¹⁴ Там само.

нації. Проте разом із тим, на думку генерала, устрій війська буде тим міцнішим, що більше він відповідатиме національним традиціям щодо способів творення Збройних сил.

Першим питанням під час формування національної армії, вважав теоретик, є проблема наближення керівної старшинської верстви до мас, тобто усупільнення офіцерських кадрів.

Плекаючи ідею створення української військової академії, генерал В. Петрів вважав, що найкраще здійснювати підготовку військових кадрів на спеціальних факультетах при університетах, що б усупільнювало військові знання. Теоретик зазначав: «...першою вимогою для вишколу демократичної старшини є його усупільнення: не мусить бути окремих кадетських корпусів, а середню освіту майбутній старшина мусить побирати в загальній єдиній школі, а спеціальні військові знання в фаховому факультеті університету, в якому загальноосвітні науки всім викладатимуть професори університету, а спеціальні — професори військового факультету»¹⁹. Курс навчання мав би становити 6 місяців, за цей час слухачі здобули б мінімальні теоретичні та практичні знання, які були необхідні штабним старшинам. В. Петрів визнавав, що «для тих велетенських завдань, які будуть у штабі, що відбудовуватимуть армію великої незалежної України, таких знань замало, і ми знову примушені закликати чужих фахівців, вартість яких вже нам відома по досвіду нашої боротьби»²⁰. Ось чому він, коли вже навіть і не був начальником Генерального штабу УНР, ставив питання «підготувати більше ґрунтовно майбутніх старшин Українського Генштабу, вможлививши їм закінчення вищих військових шкіл за кордоном»²¹.

Для повноцінного функціонування згаданих курсів треба було мати відповідні програми з історії військового мистецтва, які теоретик сам взявся складати, перебуваючи на чужині. Зважаючи на безініціативну позицію багатьох фахівців, які перебували в таборах інтернованих, В. Петрів почав «читати на штабових курсах лекції аж по трьох

¹⁹ Петрів В. Старшинський склад української демократичної армії // Військово-історичні праці. Листи / Упоряд. В. Сергійчук. Київ : Українська Видавнича Спілка, 2004. С. 58.

²⁰ Петрів В. Багнетом і пером у боротьбі за українську державу // Військово-історичні праці. Спомини / Упоряд. В. Сергійчук. Київ : Поліграфкнига, 2002. С. 4.

²¹ Там само.

галузях знань, а саме: військовій адміністрації (будова і комплектування армії, проходження в ній служби, підготовка старшинського та підстаршинського складу, закони, які нормують життя армії, взаємовідношення козаків і старшин, взаємини армії і населення), історію військової штуки, де все це можливо підтвердити прикладами і наслідками тих чи інших помилок і забобонів під час боїв і тактику техніки...»²².

Великий практичний досвід військовика та глибокі знання давали змогу В. Петріву розпочати підготовку широкомасштабної праці з теорії оборони нації. У тезах майбутніх викладів він накреслив головні моменти, що на них має звертати увагу кожен військовик, який цікавиться історією своєї державності. Так, у розробленій програмі військової історії України до своїх лекцій для слухачів Українського інституту громадознавства у Празі В. Петрів пояснював значення курсу для студентів Педагогічного інституту: «а) історія кожного народу є в великій частині історія його збройних змагань; б) справжні та модерні армії є озброєний нарід; в) лише той нарід може перенести завойовничі інстинкти сусідів, який буде мати армію, пересякнуту почуттям національної гідності, спорідненості з головною масою населення та розуміння свого національного обов'язку; г) армія такого типу не може бути вихована в казармах, а лише в народних школах; ґ) щоби виховати таку армію, учительство мусить добре знати військову старовину свого народу та його військову традицію, яка у кожного народу є відрубна і майнування якої від чужинців є шкідливою»²³.

Реалізація військової доктрини УНР, на думку В. Петріва, має здійснюватися у два етапи: перший — звільнення частини української території від окупантів; другий — закріплення збройних здобутків національної державності на всіх етнічних українських землях. Звідси випливало, що українська військова доктрина повинна мати наступальний характер.

Отже, у своїх теоретичних розробках В. Петрів здійснив спробу закласти підвалини військової доктрини УНР. В узгодженості

²² Петрів В. Багнетом і пером у боротьбі за українську державу // Військово-історичні праці. Спомини / Упоряд. В. Сергійчук. Київ : Поліграфкнига, 2002. С. 5.

²³ Петрів В. Програма вступної лекції по військовій історії України // Військово-історичні праці. Листи / Упоряд. В. Сергійчук. Київ : Українська Видавнича Спілка, 2004. С. 17.

політики і стратегії, всебічній підготовці армії та населення до військової служби генерал вбачав запоруку успіху в боротьбі за утвердження незалежної соборної Української Держави. Ідея В. Петріва щодо створення власного потужного потенціалу не втратила актуальності, оскільки її реалізація могла б позбавити національну військову доктрину від впливу несприятливих політичних чинників, зробити її прогнозованою, відповідною українським державним інтересам.

*Людмила МЕТКА,
кандидат історичних наук, завідувач науково-дослідного
сектору етнографічної (антропологічної) керамології
Науково-дослідного Інституту керамології
Національного музею-заповідника
українського гончарства в Опішному*

«ГОНЧАРСТВО СЛОБІДСЬКОЇ УКРАЇНИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХХ СТОЛІТТЯ»: АКТУАЛЬНІСТЬ ДОСЛІДЖЕННЯ

Нині, коли на теренах України триває війна, спричинена повномасштабним вторгненням росії й точиться боротьба українців за свободу й незалежність, вивчення різноманітних аспектів української національної культури постає актуальним завданням вітчизняного народознавства. Історики, етнологи, мистецтвознавці, краєзнавці, як дослідники, які більшою чи меншою мірою торкаються питань вивчення української народної культури покликані, наперекір викликам часу, продовжувати наукову діяльність, адже наука є рушійною силою прогресу людства в цілому й прогресу українського народу зокрема.

Одним із сегментів української традиційної культури є народні промисли, як-от гончарство. Адже у комплексі з різноманітними матеріальними пам'ятками виробу з глини постають важливим джерелом для обґрунтування наукових висновків і одним із найбільш об'єктивних свідчень розвитку давніх етносів. За гончарними виробами яскраво виявляється й етнічна спорідненість чи відмінність окремих народів. Нестримна інтернаціоналізація традиційно-побутової культури в Україні, скорочення чисельності осередків народної художньої культури, традиційних промислів і ремесел, експансія кітчевих виробів, які значною мірою заперечують художньо-естетичні, формотворчі й образотворчі досягнення української культури, а тепер іще й російсько-українська війна, актуалізують проблему фундаментального дослідження історичних витоків гончарства, та його функціонування на теренах України.

Пропонована стаття має на меті звернути увагу спільноти дослідників у галузі історичної науки на актуальність монографії авторки

«Гончарство Слобідської України в другій половині XIX – першій половині XX століття», яка в повній мірі проявилася через двадцять років після дослідження промислу на теренах означеного історико-етнографічного району.

До початку 2000-х слобожанське гончарство було маловивченою ділянкою традиційно-побутової культури українців. Радянська тоталітарна система не заохочувала подібні народознавчі дослідження, особливо ж на регіональному рівні. Вивчення означеного питання стало можливим із часу активного розгортання діяльності вчених-керамологів Національного музею-заповідника українського гончарства й Інституту керамології — відділення Інституту народознавства, що сприяло появі низки ґрунтовних праць, де відображено різноманітні аспекти розвитку вітчизняного й світового гончарства від найдавніших часів до наших днів.

Монографія «Гончарство Слобідської України в другій половині XIX – першій половині XX століття»¹ — перше в українській етнології й керамології комплексне дослідження традиційного гончарства зазначеного історико-етнографічного району, в якому гончарство розглянуто як суттєвий компонент народної культури, відтворено історичний розвиток гончарних осередків Слобідської України впродовж другої половини XIX – першої половини XX століття. Монографія авторки доповіді вийшла друком 2011 р. у видавництві «Українське Народознавство». Виданню передували захист 2006 р. дисертації на здобуття ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю «Етнологія». А в основу монографії покладено матеріали, зібрані у польових керамологічних експедиціях 2001–2004. Тоді в Донецькій області, на предмет розвитку й функціонування народного гончарства, були обстежені м. Слов'янськ, села Піскунівка та Рай-Олександрівка Слов'янського району, села Діброва та Миколаївка Краснолиманського району². У Луганській області — села Євсуг, Брусівка, Литвинівка Біловодського району, села Бутківка, Лиман, Шульгинка та Підгорівка Старобільського району; с. Чугинка Станично-Луганського

¹ Метка Л. Гончарство Слобідської України в другій половині XIX — першій половині XX століття. Полтава: ТОВ «АСМІ», 2011. 240 с.

² Звіт про керамологічну експедицію до Донецької області 2003 року // Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному. Ф. 1. Оп. 7. Од. зб. 92. Арк. 27.

району; села Сватове та Містки Сватівського району; с. Тишківка Марківського району, с. Донцівка Новопокровського району, с. Пархоменко (колишній Макарів Яр) Краснодонського району³. У Харківській області дослідженням були охоплені місто Валки, с. Піски Валківського району, селище Нова Водолага; м. Ізюм, с. Топольське Ізюмського району; м. Зміїв, с. Лиман Зміївського району; м. Барвінкове, с. Андріївка Балаклійського, с. Вільшана Дворічанського району⁴. У Сумській області обстежено міста Охтирка, Суми, Лебедин та село Межиріч Лебединського району; с. Боромля Тростянецького району⁵. У Полтавській області проведено експедиції до селища Котельва⁶. Це ті населені пункти, колишні гончарні осередки Слобідської України, значна частина яких пережили, продовжують переживати російську окупацію, або зазнають постійних обстрілів військами РФ й де наразі неможлива робота краєзнавців та етнографів, які вивчають різноманітні аспекти мирного життя українського народу.

У роботі будь-якого вченого в галузі історичної науки надважливою ланкою є проведення досліджень у польових умовах. Науково-дослідницька польова діяльність важлива і в роботі керамологів — учених, які досліджують гончарство у будь-яких його проявах, адже основу керамології як науки великою мірою складає інформація, отримана від безпосередніх носіїв гончарної культури. З метою всебічного дослідження гончарства під час керамологічних експедицій вчені-керамологи описують технологію гончарного промислу, записують прізвища гончарів, малювальниць, майстрів іграшки, художників-керамістів, зі слів інформаторів, або, спостерігаючи особисто, фіксують особливості побуту, звичаї гончарування, назви виробів, інструментів

³ Звіт Литвиненко Світлани та Меткої Людмили про керамологічну експедицію до Луганської області 2001 року // Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному. Ф. 1. Оп. 7. Од. зб. 66. 56 арк.; Звіт Литвиненко Світлани та Меткої Людмили про керамологічну експедицію до Луганської області 2001 року // Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному. Ф. 1. Оп. 7. Од. зб. 67. 45 арк.

⁴ Звіт про керамологічні експедиції до Харківської області 2002 року // Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному. Ф. 1. Оп. 7. Од. зб. 76. 98 арк.

⁵ Звіт про керамологічну експедицію до Сумської області 2004 року // Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному. Ф. 1. Од. зб. 85. Оп. 7. 71 арк.

⁶ Звіт про керамологічну експедицію до Полтавської області 2004 року // Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному. Ф. 1. Оп. 7. Од. зб. 96. 32 арк.

і пристроїв, процесів виробництва, термінологію, звичаї і фольклор, занотовують способи використання глиняних виробів у повсякденному побуті та багато іншої інформації, пов'язаної з побутованням гончарства. Саме це й вдалося здійснити авторці монографії разом із колегами під час польових експедицій на теренах Словідської України в першій половині 2000-х. За результатами експедицій укладено розгорнуті звіти, які містили не тільки фіксування зазначених вище моментів, а й шифрування аудіозаписів інтерв'ю з жителями обстежуваних населених пунктів із ретельною фіксацією місцевих лінгвістичних особливостей.

Під час експедицій 2001–2004 значну кількість інформації про гончарство Словідської України отримано не тільки під час польових досліджень, а й в результаті опрацювання колекцій глиняних виробів, гончарних інструментів, предметів побутового вжитку з музеїв досліджуваного історико-етнографічного району: Біловодського районного краєзнавчого музею, Донецького, Луганського та Сумського обласних краєзнавчих музеїв, Макіївського художньо-краєзнавчого музею, Старобільського, Зміївського та Охтирського краєзнавчих музеїв, Харківського історичного музею імені Миколи Сумцова, а також музейних кімнат загальноосвітніх шкіл і будинків культури сіл Шулгинка, Литвинівка, Євсуг, Боромля, Межиріч, Білопілья, численних приватних збірок. Світлина з цих музеїв суттєво збагатили ілюстративний ряд монографії. Не менш важливе значення в роботі мало засвоєння нагромадженого науково-дослідного друкованого матеріалу, що зберігався в центральній та обласних бібліотеках: Національній бібліотеці України імені В. Вернадського, Харківській державній науковій бібліотеці імені В. Короленка, Донецькій обласній універсальній науковій бібліотеці, Луганській обласній універсальній науковій бібліотеці, Сумській обласній універсальній науковій бібліотеці, Гончарській книгозбірні України. Надзвичайно цінну інформацію, яка дала змогу якнайповніше дослідити гончарство Словідської України й ввести в науковий обіг багато нових матеріалів, віднайдено в центральному та регіональних архівах України: Центральному державному історичному архіві України в Києві, Державному архіві Донецької області, Державному архіві Луганської області, Державному архіві Сумської області, Державному архіві Харківської області.

Таким чином, у процесі роботи над монографією вдалося зібрати і проаналізувати широкий масив фактологічного матеріалу, залучити до наукового обігу джерела статистичного, економічного, етнографічного характеру та порівняти їх із новими даними, отриманими під час керамологічних експедицій. Це й дало можливість здійснити комплексне історико-етнографічне дослідження гончарства Словідської України другої половини XIX – першої половини XX ст., виявити фактори, які сприяли його виникненню, визначити період найвищого розвитку гончарства, встановити причини поступового згасання та занепаду, з'ясувати особливості технологічного процесу, проаналізувати асортиментний склад продукції, визначити форми та ареали її збуту, реконструювати економічні та соціально-побутові умови життя словобжанських гончарів, виявити спільні та відмінні риси гончарства в різних осередках.

Під час проведення польових експедицій зібрано колекцію (більш ніж 200 предметів): глиняних виробів, гончарних інструментів, предметів побутового вжитку, зразків глини Словідської України. З метою глибокого і всебічного дослідження зібрано велику кількість фотографій і сфотографовано гончарів та інформаторів, форми глиняних виробів, записано на відео- й аудіоносії спогади представників гончарської культури регіону, зафіксовано особливості їхнього побуту, звичаї гончарювання, назви виробів інструментів і пристроїв, процесів гончарного виробництва, гончарську термінологію, звичаї і фольклор, занотовано способи використання глиняних виробів у повсякденному побуті місцевого населення у його звичаях, обрядах і народній медицині та багато іншої інформації, пов'язаної з побутованням гончарства у Словідській Україні. Завдяки такій пошуково-дослідницькій діяльності поповнилася фондова збірка кераміки Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства збагатився звітами польових експедицій, польовими зошитами, фото-, аудіо- й відеоінформацією, документами з приватних архівів тощо.

Переважну більшість здобутої в процесі дослідження інформації про гончарний промисел Словідської України видано авторкою у монографії. У процесі роботи над темою опубліковано низку наукових і науково-популярних статей в різних українських виданнях. Проте

поряд із матеріалами про гончарство зібрано велику кількість супутніх, не менш важливих, але другорядних стосовно теми дослідження відомостей з різних сфер життєдіяльності населення зазначеного історико-етнографічного району. Вона може послугувати вченим різноманітних напрямів у галузі історичної науки для власних досліджень. На мою думку, надзвичайно цінними є аудіозаписи бесід із жителями гончарних осередків регіону, де вони розповідали про своє життя. Безсумнівно, цією інформацією може користуватися той, хто працює над енциклопедичними статтями. Як приклад, авторкою у співпраці з В. Г. Ключовою опубліковано статтю про с. Межиріч в «Енциклопедії сучасної України»⁷.

На жаль, нині керамологічні дослідження Слобідської України, у зв'язку з повномасштабним вторгненням росії в Україну не тільки є під величезним питанням, а виявляються неможливими. Адже більшість досліджених 2001–2004 гончарних осередків Сумської, Харківської, Луганської і Донецької областей нині знаходяться під окупацією, або зазнали значних руйнувань. Разом із жителями, які виїхали, а то й загинули в цих населених пунктах, безповоротно зникла можливість збору не тільки інформації, а й предметів матеріальної культури. Безперечно, що після перемоги України, народознавчі дослідження відновляться, проте певний період, найімовірніше, буде присвячено життю народу в умовах окупації, внутрішнім переміщенням і переселенню населення, депортації українців на територію росії, проблемам біженців та іншим питанням, пов'язаним із життєдіяльністю українців.

20 років тому зібрано потужний масив інформації про життя й заняття населення у Слобідській Україні наприкінці XIX – на початку XXI століття, що є надзвичайно цінним та актуальним у цей історичний період. У монографії узагальнено наявні відомості про гончарство самотнього історико-етнографічного району, проаналізовано народознавчі аспекти його побутування, з'ясовано роль і місце промислу в системі традиційно-побутової культури слобожан, реконструйовано народну технологію гончарного виробництва, професійні знання та звичаї гончарів, відтворено регіональні економічні та соціально-побутові умови життя майстрів, специфіку домашнього виго-

товлення глиняних виробів. Уведено в науковий обіг багато нових архівних і музейних матеріалів, зокрема гончарську термінологію, імена гончарів та їхні твори. Уперше проведено атрибутування значної кількості нововиявлених зразків кераміки та уточнено атрибуцію давніх виробів слобожанських гончарів із музейних колекцій України. Аудіозаписи інтерв'ю стануть в нагоді мовознавцям для лінгвістичних досліджень про функціонування тих чи інших лексем і номенів слобожан. Монографія «Гончарство Слобідської України в другій половині XIX – першій половині XX століття» стане в нагоді не тільки для керамологів, а й для етнологів, істориків, мистецтвознавців, краєзнавців, музеєзнавців, мовознавців, енциклопедистів та усіх, хто цікавиться минулими рідного краю.

⁷ Ключова В. Г., Метка Л. О. Межиріч // Енциклопедія сучасної України : в 23 т. Київ : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2018. Т. 19. С. 26–47.

Олеся МУДРАК-КОВАЛІВ
кандидат філологічних наук,
науковий співробітник відділу соціогуманітарних,
природничих, технічних наук Державної наукової установи
«Енциклопедичне видавництво»

ІНТИМНІ ТА ЕРОТИЧНІ МОТИВИ В ПОЕЗІЇ ІРИНИ ЖИЛЕНКО

Лірика І. Жиленко сформована в духовній атмосфері шістдесятництва. За зізнанням поетки, тоді надійшов «час найвищої потреби суспільства в поезії», «пошук нового — нових виражальних засобів і нового світогляду»¹. Її віршова збірка «Соло на сольфі» (1965), що з'явилася після книжки для дітей «Достигають колосочки» та нарисів «Буковинські балади», не загубилася в тогочасному вирі літературного життя, мала розголос у літературних колах. Означена рисами неоромантизму та необароко, вона вражала метафоричним одивненням, життєрадісним, іноді елегійним настроєм, рідкісним для української лірики розкутим карнавальним шалом, тонким жіночим гумором. У віршах вгадувалися урбаністичні обриси, бо І. Жиленко виросла в Києві («Я — квіточка міська»), проте більше вони виповнювалися флористичним різнобарв'ям, привертали увагу невимушеною неканонічністю, адже, як згадувала поетка: «Я вчилася писати, як і плавати. Без стилю, вміння. Підготовки. Борсалась — аби випливати. Сподіваюсь — впливля...»². Її художній світ, що мав виразні особистісні ознаки, огортався інтимною тональністю, став визначальним для другої збірки «Автопортрет у червоному» (1971). Аналізуючи цю книжку, О. Никанорова не тільки зауважувала про «індивідуальні особливості творчості поетки, які виявилися тривкими», а й про визначальний мотив Дому, який надовго заповнив її, «став одним із стрижневих, визначальних»³. Ішлося про домінуючий архетип людського буття, «духовний центр» творчого життя, уяви і прихи-

стку⁴, у камерних вимірах якого, як у краплині роси, відбивався обжитий одуховнений космос кардіоцентристики, яка зізнавалася: «Я — суцільне серце». Така позиція мала в собі щось Плужниківське, спричинила звинувачення критики у відриві від суспільства, неспроможної зрозуміти, що «поетичний світ І. Жиленко твориться за принципом іншості, несхожості зі світом реальним», що «в іншому світі — світі художньої реальності — вона вільна, нічим і ніким не скута — ні ідеологією, ні соціальним замовленням, ні жодним канонем, формою чи стилем». Водночас поетка була тісно пов'язана з драматичною долею шістдесятництва і дисидентства, але, за її словами, «внутрішній голос не покликав мене до громадського подвигу»⁵.

Архетип Дому був для І. Жиленко, схильної до інтровертивного типу світобачення («Мій дім дивився вглиб»), осмисленим екзистенційним вибором бунтівливої «самітності», яка «в умовах державного тиску стала не тільки генетично камерною, а й принциповою»⁶. Тому натурфілософська ознака «тихої лірики» у творчості поетки знаходила обґрунтоване мотивування («Вікно у сад», 1978; «Концерт для скрипки, дощу і цвіркуна», 1979; «Дім під каштаном», 1981, «Ярмарок чудес», 1982, «Останній вуличний шарманщик», 1985, «Дівчинка на кулі», 1987, «Вечірка у старій винарні», 1994; «Пори року», 1999; «Євангеліє від ластівки. Вибране з десяти книг», 2000; «Цвітіння сивини», 2003), до неї поетка рухалася іншим шляхом, ніж М. Вінграновський, завжди вирізнялася неповторним ідіостилем, на якому позначилася «оригінальність, несподіваність, ба навіть парадоксальність у світовідчутті поетеси — від побутової звичайності до казкової фантазійності, від романтичної піднесеності до зумисної приземленості, коли реальність існує на межі химерної вигадки, а вигадка, мрія — на межі реальності». Попри те, І. Жиленко завжди вслухалася в тривожні, часом катастрофічні віяння сучасності, з надрином проінтерпретовані в перейнятому постчорнобильськими катаклізмами циклі «Dies irae» на тлі елегійно-медитативних віршів збірки «Чайна церемонія» (1990).

¹ Жиленко Ірина. Homoferiens // Сучасність. 1997. № 10. С. 18.

² Там само.

³ Никанорова О. «Дочекалась я щастя жить...»; Штрихи до портрета Ірини Жиленко // Українська мова і література в школі. 1982. № 2. С. 13.

⁴ Жулинський М. Та, що молиться Богові віршами // Жиленко І. Євангеліє від ластівки: Вибрані твори. 2-ге вид. Київ: Пульсари, 2006. С. 13.

⁵ Жиленко І. Homoferiens // Сучасність. 1997. № 10. С. 12.

⁶ Там само. С. 14.

Натурфілософська апологія інтимного мікрокосму, у якому лірична героїня розкрила можливості «таланту жити, здатності перетворювати будень на свято»⁷, не могла не позначитися на різних жанрах її переважно медитативної лірики, зокрема й любовної, на орнаментованій, химерній стильовій палітрі, яка не могла не дивувати читачів: «І хто вона за стилем своєї поезії: прихильниця світлого сучасного бароко, де все урочисто, сонячно, де найулюбленіші кольори — золотий, синій та багряний, де контрастують не біле й чорне. А кольорове й сіре, де серед усіх звуків владарює дзвін — від затишно святкового передзвону кришталю до гірко-сполоху тривоги?»⁸. Саме в такому дусі сприймається цикл «Ярмарок чудес»: «весняна прогулянка» манить ігровими принадами карнавалу, любовними заграваннями, дівочими мріями і сумними розчаруваннями («2. Ось парк...» «4. Танок під плащем», «5. Кришталевий черевичок», «8. Дві розмови»), що протистоять сірій буденній інерції. Ореолом таємничості оповите сердечне почуття ліричної героїні до ідеалізованого, насправді дивакуватого обранця, пориваючись до якого вона здатна до високих злетів (Якби ж то я знала, що він мене полюбив! / Якби!!! / Я росла би з усіх сил. / Навіть з тих, яких не було), але його «серце втомила [...] порожнеча» самотньої високості («2. Спогад при Місяці»). Найчастіше світлі символи потерпали від своєї невідповідності прагматичній цивілізації, з якої вилучено духовні цінності, серед них — любов. Її теж «з усіх усюд списали, / прогнали псами із усіх земель», і тепер вона — «небесний менестрель. / Як зірка, непотрібна і химерна», приречена на довічне вигнання. У земному світі любов — спіймана пташка, зірвана квітка або яблуко, запалена свічка, однак здатна прорвати фатальне коло, повертаючись у небо, у цвіт і плід, у «Царстві Мое», тобто засвідчувала свою тілесну і духовну незнищенність. Філософічні сентенції І. Жиленко напрочуд сублімовані, вона говорила про любов як про особливу метафізичну категорію, огорнуту в серпанок феєрії. Переважна більшість її поезій переповнена душевною теплотою, коли йдеться про материнські почуття до дитини, як у триптиху з епілогом «Три

колискові і зоря», про ставлення до родичів, квітів, тварин, про домашні клопоти, улюблені речі, і под.:

Я прасувала — молоденька мама.
А доня грала на роялі гами,
і спав синок, і мружив очі пес.
І вся кімната, стіл, віконні рами,
і темне крісло із часів Адама
горіли в синім полум'ї небес.

Можна говорити про яскравий приклад інтимної лірики, де помітне переживання родинної гармонії, що викликає в героїні вірша «Кімната. Перший день весни» думки про щасливу долю дітей у майбутньому, про зміни часу, які не позначаються на непомилному материнському профетизмі, на переконанні незнищенності роду від «часів Адама» до сподіваного майбутнього. «Теплота родинного інтиму» (С. Чернілевський), сягаючи високого рівня благородної сублімованості, вже ніби виходить за межі любовної лірики, зосередженої на сердечних переживаннях закоханих.

У такому масиві лірики І. Жиленко майже непомітні її еротичні вірші, хоч вони здаються його вишуканою оздобою, вражають тонким жіночим чуттям тілесної та душевної сфер людського буття, невід'ємних від невичерпної у своєму багатстві природи. Тому І. Жиленко схильна переважно до жанрового різновиду еротично-пейзажної лірики, якій також властиві необарокові ознаки, феєричні спалахи, флористичне різнобарв'я, свіже неоромантичне світобачення, без чого неможливо уявити ідіостилю цієї поетки. Цікаво простежити еволюцію й динаміку лібідозної енергії, яку відкриває в собі лірична героїня травневої пори, переживаючи в собі непомилне відчуття жінки в «розбудженому тілі» («Прийшло! // Чи плач, а чи кричи»), породжене пильним вслуханням у себе. Воно ще дивне, небесне, тому тілесність постає просвітленою («Шугнули з неба хвилі, хвилі...»), не випадково викликає асоціації з «пахкою вербою», яка «звела закохане плече». Це дерево раніше від інших рослин не лише засвідчує весняне оновлення, а й насамперед символізує дерево життя. Йдеться про особливу знакову систему, наділену сакральним змістом, як і земля, що

⁷ Таран Л. Кристалізація ідеалу // Вітчизна. 1984. № 6. С. 195.

⁸ Антонішин С. Не розбийте мій ліхтар // Київ. 1991. № 6. С. 130.

одвела «з очей / Сумливі зливи, як волосся», бо таїть у собі велике знання. Вона в міфологічному трактуванні завжди втілювала в собі жіноче начало, а травнева злива, що була водночас «сумливою», вказувала на чоловічу, «небесну», сферу. Відбувається світотворче єднання маскулінних і фемінних основ буття, що поки що ввижається ліричній героїні вві сні. Остаточне пробудження, до якого вона була ніби ще не готова («З'явилися очі. // Рано, рано... / Оце б ще спать... // Не руш, не треба»), неминуче сталося, коли «Спашіло радісним рум'яном / Дощами виплескане небо. / І кинулось блакитом диким, / І обняло її півсонну». Лірична героїня реалізувала свої підсвідомі інтенції бути жінкою, пережила щасливу мить ініціаційної насолоди («І сонно мружилась красива, / Сміялась і жаріла криком»), збагнувши в потоках лібідозного катарсису сенс очікуваної любові: «Свята, черемхово-велика, / Гула любов великим дзвоном». Очевидно, у цьому полягає її «талант жити» (Л. Таран). Вітальний пафос, піднесена тональність ліричної сповіді, святковий настрій унеможливають бодай натяк на гріховність, на моралізаторський тон. Можна припустити, що І. Жиленко переосмислила інтертекстуальну версію про золотий дощ, у вигляді якого Зевс явився Данаї, про що виразно писав О. Стефанович: «У зливі злот захлинулась Даная, / Од ніг до кіс, янтарно-золотая».

Екзистенційний вибір ліричної героїні з еротично-медитативного вірша «Прийшло! Чи плач, а чи кричи», продиктований потребами тіла й душі, відповідний запитам природи, зроблено. Він сприймається як змістовна реальність жіночого світу в еротично-пейзажному вірші «Ріка», що теж має свою символіку, пов'язану із світотворчим елементом води, натякає на характерний для поезії І. Жиленко архетип дому як втілення людського космосу («В зелений дим мій заховався дім»). Лірична героїня репрезентує власний досвід, а також досвід інших жінок, жіночу мудрість від природи, досвід природи, з якою вона знаходить спільну мову. Натурфілософська семантика врівноважує підсвідомі потяги та свідомість, яка розуміє їх, тому лірична героїня, позбавлена неврозів, відчувається господинею своєї долі на фоні погідної літньої днини. Констатація «Сьогодні літо» має метафізичний сенс тут-і-завжди. Складається враження, що лірична героїня переживає себе в аналогічному сенсі, адже не без втіхи самоусвідомлює:

«Я молода сьогодні, молода». Ідеться не про егоцентризм, радше про гордість бути повносилою жінкою, до якої, мов до магічного вогню, горнеться світ: «І б'ються бабки в мене, як в ліхтар». Вона поважно виконує ритуал («Я знімаю плаття»), що, попри смислову буденність, має таємниче значення, бо фокусує магічний вплив на навколишній світ: «і жаркий дрозд проходить по воді». Він сповнений особливим передчуттям, тому що за мить, як твердить лірична героїня, позбавлена феміністичної закомплексованості, «Ріка мене бере, як чоловік». Метафора витонченої лібідозної напруги дозволяє тілесній фабулі плавно переходити в тілесний сюжет, що лишається сугестивним, напіввідкритим, загадковим, його простір заповнює історія радості пізнання жінки своєї суті, заповненої еротичними одкровеннями та щастям продовження роду («бавлю сонце, як малого сина, / а в сина срібло котиться між вік»). Так твориться власний фемінний міф, набуваючи сталих форм. Очевидно, тому віршовий простір, означений нейтральним п'ятистопним ямбом, опановує спокійна інтонація, у глибинах якої вирує життєлюбна пристрасть, заповнює витончена синестезія, яка охоплює не тільки барви («зелений дим», «лежу на дні, на жовтому, під синім», «крізь білу білуцеру світиться вода»), а й слухові чуття (заграють трави, як сімсот гітар), термічними («дихне ріка, обпалюючи щоки»), урізноманітнюючи структуру метафори, увиразнюючи еротичні переживання.

Проте І. Жиленко, підхоплена потужними феєричними, іноді карнавальними потоками, частіше виявляє свою експресивну натуру. Тоді її вірші здаються завихреними, навіть аномативними, попри дотримання певних метричних вимог; їх часто заповнюють каскади риторичних питань, анжамбемани (перенесення), еліпси, сугестії і т. д., що спостерігаємо в еротично-психологічному вірші «Віхола. Любов». Здається, лірична героїня приголомшена як внутрішнім лібідозним спалахом, так і пристрасним спілкуванням з коханим, якого вона називає з повагою на Ви, сприймає еротичну стихію як неминучу даність, осяяну непереборною любов'ю, уподібненою до потоку. Світ настільки переповнений коханим у свідомості ліричної героїні, що вона мимоволі вдається до гіперболи, тому його руки з різних сторін падають на неї, «як дощ, як листя», щільно оточують так, «мов їх було не дві, а двісті». Попри емоційний шал, поетка досить точна в підборі

слів, бо ті руки не просто піднялись, а «жадко», виявляючи сексуальну зацікавленість, яка стає спільною для обох. Цікаво простежити за поведінкою ліричної героїні, яка спочатку зізнається «Я бранка Ваша, друже-враже». Вона немовби погоджується з патріархальною традицією, коли жінка ставала об'єктом чоловічого приборкання, але звернення «дуже-враже» спростовує таке припущення, тому що чоловік наділений іншим значенням, він для неї — «антисвіт», про який писав М. Вінграновський, так називаючи жінку з погляду маскуліnnих уявлень. Звернення містить у собі семантику відштовхування — притягування жіночого й чоловічого, щоразу інших світів, що потребують порозуміння. Тому ліричний сюжет перетворюється на діалог закоханих, але їхня мова переходить із словесного ряду на мову жестів, коли оголені груди, «як двійко птиць, злетіли ввись — / лови!». Вони беруть активну участь у драматургії еротичного прозріння, посилюючи інтригу тілесного сюжету, засвідчуючи вміння закоханих адекватно читати один одного як таємничі тексти: «І радісно, і страшно / заговорили, зацвіли, / крізь Ваші пальці побрели / до берега грудей — я Ваша».

Лірична героїня в такому діалозі здатна не лише вимагати любові («І очманіло, одуріло / шепчу: “Любіть, любіть, любіть!”»), а й сама творити її: «Я виросту. Я поглину Вас, / засиплю Вас, як дощ, як листя». Перефразування першої строфи, але в іншому, вже жіночому контексті, тому вже жіночі «руки радісно зітхнули / круг Ваших пліч — не дві, а двісті». Лірична героїня немовби заповнює собою весь світ, всуціль ожіночує його («І двісті вуст моїх, і кіс, / і двісті слів, і двісті сліз»), існує на найвищому, надривному реєстрі, який досягає самозреченням («Оголена на Ваших горах / горітиму, як смолоскип»), аби воскреснути новим життям, новим єством, у якому тіло й душа нерозривні. Потужний злет, який вона переживає, виражено через гіперболу вже фемінної тілесно-душевної «завірюхи», через радість самоідентифікації: «О золотистий посвист хуги / навколо Вас! Це я! Це я!». Вжито не випадковий троп для увиразнення, більшої переконливості перебільшеного сексуального одкровення, що має світотворчий характер, бо здійснюється у великій любові, поза якою, здається, немає жодного сенсу. Інтрига діалогу завершується збіжністю горизонтів розуміння закоханих, які складають цілісну, нерозривну долю: «Усе від неба і до неба, / це ти — в мені // і я круг тебе».

І. Жиленко поривалася в шал карнавального дійства, у фантасмагорію одивнення буденності, у феєричну синестезію з необароковими ознаками. За спостереженням К.-Г. Юнга, «жіноча психологія заснована на принципі Ероса, що більше зв'язує й приваблює, тоді як з давніх часів чоловіки керуються іншим принципом — Логосом»⁹. Звичайно, такої однозначності не існує, адже нестримна пристрасть і тонкий розум органічно поєдналися в творчості І. Жиленко.

⁹ Юнг К.-Г. Исследование феноменологии самости / Пер. с нем. Москва : Рефл-бук; Киев : Вахлек, 1997. С. 48.

*Дар'я ПАНЧУК,
бібліограф відділу соціогуманітарних, природничих,
технічних наук Державної наукової установи
«Енциклопедичне видавництво»*

ЕТИЧНІСТЬ ВИКОРИСТАННЯ НАУКОВОГО ДОРОБКУ КРАЇНИ-АГРЕСОРА В УМОВАХ ВІЙНИ

В умовах інформаційної війни енциклопедії постають зброєю та щитом інформаційного фронту, адже є візитівкою нації, що акумулює всі здобутки науки. Вони не лише ретранслюють позицію нації, відображуючи стан інфопростору в той чи інший період часу, а й формують її смаки. Схожу функцію виконує і бібліографія, тому не дивно, що сучасна енциклопедистика не обходиться без неї. Бібліографічні списки у сучасних енциклопедіях — не просто переліки використаних джерел (як у наукових працях), а самостійні, повноцінні складники видання. Їх слід розглядати як окремі структурні елементи видання, що мають рекомендаційний характер, а не просто супроводжують текст та інформують про наявність тих чи інших видань. Тому акцентуючи увагу на певному виданні, автори енциклопедій популяризують як саму працю і його автора, так і науку тієї чи іншої держави загалом. Тому посилання на джерела, що видані на території РФ можна розцінювати як підтримку ворожої пропаганди з побудови потрібної картини світу.

Протягом української історії Росія намагається переконати нас і світ у тому, що Україна є державою, що не відбулася¹, та є частиною «руського міра», а не окремою, суверенною, незалежною. Сприяють цьому також наукові твори російських учених, в яких подано радянське й російсько-імперське трактування історичних і сучасних подій та процесів. Проте навіть наукові доробки, що не пов'язані з історією чи політологією, сприяють зміцненню позицій і розширенню ареалу побутування російської мови². Окрім цього, використання наукових

здобутків РФ підтримує створений нею міф про силу та велич російської нації. Таким чином, позитивний імідж Росії шириться за її кордонами, зокрема на пострадянському просторі. Тому посилання на джерела, видані в Росії, можна вважати підтримкою експансії неоімперських світоглядних конструктів. Також це зайва популяризація авторів та інституцій, що підтримують позиції влади³.

В умовах війни енциклопедистика повинна працювати на вітчизняний інформаційний фронт. Вона має популяризувати першочергово українську науку та вітчизняних науковців. Їхні наукові доробки представлені на сторінках 279 видань, засновниками чи співзасновниками яких є НАН України та її установи⁴. Щороку випускають понад 3 тисячі наукових видань і авторефератів дисертацій⁵. Це свідчить про значний вибір під час підбору джерел до енциклопедичних статей.

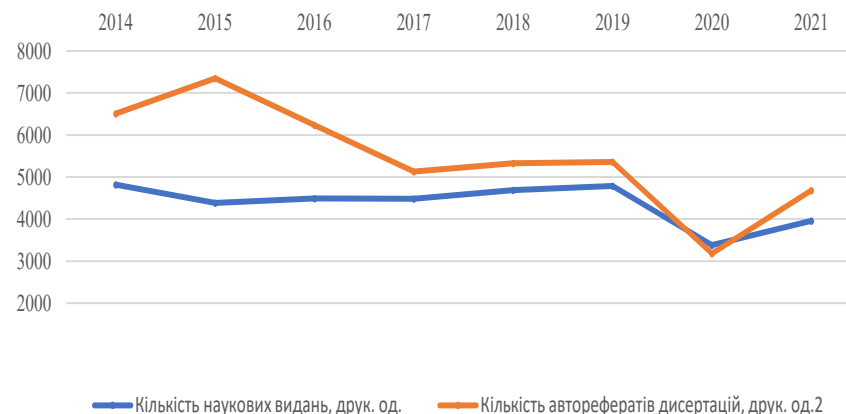

Рис. 1. Випуск наукових видань та авторефератів дисертацій за роки війни

³ Агранович М. Российский союз ректоров выступил с обращением // Rg.ru. 2022. URL: <https://rg.ru/2022/03/05/rossijskij-soiuz-rektorov-vystupil-s-obrashcheniem.html&cd=2&hl=uk&ct=clnk&gl=ua&client=firefox-b-d>

⁴ Про каталог періодичних видань Національної академії наук України // Наукові публікації і видавнича діяльність НАН України. URL: <https://www.nas.gov.ua/publications/news/Pages/contents.aspx?ffn1=ID&ff1=Eq&ffv1=510>

⁵ Неперіодичні видання. Книги та брошури // Державна наукова установа «Книжкова палата України імені Івана Федорова». URL: http://www.ukrbook.net/statistika_.html#neperiod

¹ Юськів Х. Наративи російської пропаганди в Україні // Вісник Львівського університету. Серія: Філософсько-політологічні студії. 2020. Вип. 30. С. 226–232.

² Здіорук С. І., Яблонський В. М., Токман В. В. та ін. Україна та проект «руського міра». Київ: Національний інститут стратегічних досліджень, 2014. 80 с.

Апелювання до доробку українських дослідників сприяє створенню позитивного іміджу та підвищує обізнаність суспільства у розвитку сучасної вітчизняної науки, а також популяризує українську мову як мову науки. У такий спосіб формується звичка у читача звертатися до розробок українських науковців.

Енциклопедистика власним прикладом може надихати на переорієнтацію з науки євразійського Сходу на науку європейського Заходу⁶. Європейський дослідницький простір має довшу історію, багатший на наукові доробки та не є ідеологічно заангажованим. Він не обмежується однією країною та має інститут репутації, що не дозволяє науковцям, ризикуючи власним іменем, підтримувати диктатора. Окрім цього, дослідники отримують гранти, що дозволяє їм робити власні висновки, а не продиктовані керівництвом держави. Посилаючись на закордонних колег, в енциклопедичних статтях можна розширити світогляд читача, хоча це дещо шкодить юзабіліті (використованості). Тому постає моральний вибір: подати джерело зрозумілою (хоча й ворожою) для читача мовою з вкрапленнями ідеології «руського міра» чи європейською мовою, що важче сприймається читачем, проте не має ворожих підтекстів.

Те ж стосується перекладів російською мовою закордонних науковців, адже цензура та самоцензура в РФ за роки режиму Путіна стала звичним явищем⁷. Так, станом на 2022 у Всесвітньому індексі свободи преси «Репортерів без кордонів» Росія посідає 155 місце зі 180⁸. Тому немає гарантії того, що у перекладі іншомовної праці закордонного автора буде збережено зміст оригіналу. Варто звертатися до україномовного перекладу або оригінального тексту, щоб уникнути помилок і не ввести читачів в оману.

І хоча викладене вище порушує один з імперативів «етосу науки»⁹, проте в умовах інформаційної війни, коли на кону виживання

нації, енциклопедистика повинна захищати інформаційний простір і має зважати на особисті якості та політичні вподобання вченого. Адже це безпосередньо впливає на якість його розробки та поширення шкідливих для нації наративів.

Енциклопедистика повинна задовольняти запити нації та підтримувати її позицію. Наразі все більше громадян стали спілкуватися українською мовою¹⁰. Попит на все вітчизняне зростає. Тому енциклопедистика має підтримати цей тренд і позбутися непотрібного російського, залишаючи вшанування російських науковців у минулому.

Енциклопедії — це еталон. Тож в умовах війни вони повинні виправдовувати той кредит довіри суспільства шляхом популяризації та поширення адекватних джерел інформації. Бібліографія виступає не просто списком літератури: вона демонструє ті джерела, яким довіряє автор статті, на які варто звернути увагу. Тому авторам енциклопедичних статей варто припинити нав'язувати українським читачам комплекс меншовартості¹¹ та зайвий раз нагадувати про російську науку з її науковцями.

⁶ Залізняк Л. Україна та Росія: війна цивілізацій // Універсум. 2017. № 3–4. С. 4–11.

⁷ Шульга Р. Российская цензура в новой путинской России: исторические корни и современность // Гуманитарные науки и модернизация правовой системы. Новосибирск : Омега Принт, 2017. С. 105–111.

⁸ Russia // Reporters Without Borders. URL: <https://rsf.org/en/country/russia>

⁹ Потішук О. О. Етос науки: постнекласичне дослідження // Вісник Національного технічного університету України «Київського політехнічного інституту імені Ігоря Сікорського». Філософія. Психологія. Педагогіка. 2016. № 3 (48). С. 58–62.

¹⁰ Осадча Я. 57 % громадян стали більше спілкуватися або перейшли на українську — опитування // Українська правда. 2022. URL: <https://life.pravda.com.ua/society/2022/10/20/250940/>

¹¹ Щербак Ю. Українська цивілізація, «руський мір» і комплекс меншовартості // Українська літературна газета. 2022. URL: <https://litgazeta.com.ua/articles/iurij-shcherbak-ukrainska-tsivilizatsiia-ruskij-mir-i-kompleks-menshovartosti/>

Юлія РОГУШИНА,
провідний інженер-програміст
Державної наукової установи
«Енциклопедичне видавництво»,

Ірина ГРИШАНОВА,
провідний інженер-програміст
Державної наукової установи
«Енциклопедичне видавництво»

ЗАСОБИ СЕМАНТИЧНОГО ПОШУКУ У WEB-ОРІЄНТОВАНИХ ЕНЦИКЛОПЕДИЧНИХ ВИДАННЯХ: ПЕРСПЕКТИВИ ТА ПРОБЛЕМИ (НА ПРИКЛАДІ Е-ВУЕ)

Щороку обсяг інформації, яку генерує та використовує людство, зростає, а її структура ускладнюється та стає все більш гетерогенною. Одним із перспективних напрямів для ефективного використання інформації є перехід від обробки даних до обробки знань, але потрібно враховувати: не лише знання використовують для аналізу великих даних, а й самі ці дані є джерелом для генерації нових знань. Ефективність використання та якість інформаційного ресурсу (ІР) значною мірою визначають засоби подання знань (ПЗ), їхня виразність, інтероперабельність та швидкість аналізу.

Важливим складником використання ІР є семантичний пошук, в якому доступ до інформації ґрунтується на знаннях щодо об'єкта пошуку, його структури та властивостей. Можливості такого пошуку безпосередньо залежать від подання знань в ІР та засобів їхньої обробки.

Енциклопедійні ІР можуть охоплювати відомості однієї або кількох галузей знань, використовувати як текстові, так і мультимедійні дані, але найхарактернішою їхньою рисою є те, що вони спрямовані на явне визначення відношень між окремими поняттями та об'єктами. Тому у розробці енциклопедійних ІР саме здатність до зручного, виразного та однозначного подання різноманітних гетерогенних знань зі складною структурою є ключовим чинником їхньої ефективності та корисності. Система подання знань (СПЗ) має, з одного боку,

адекватно відображати реальний світ та його різноманітні закономірності, а з іншого — забезпечувати прийнятну швидкість аналізу цих знань (виконання запитів, пошук відомостей, що відповідають певним вимогам тощо). Виразність ПЗ визначає функціонал семантичного пошуку в ІР. Тому виникає потреба у дослідженні принципів та засобів ПЗ та у визначенні їхньої відповідності цілям розробки ІР. У створенні відкритих знання-орієнтованих ІР потрібно розробляти та підтримувати структуру відношень між елементами контенту, яка забезпечує потреби системи подання знань у ресурсі. Така СПЗ має як задовольняти поточні потреби користувачів ІР, так і бути придатною для розвитку й адаптації до нових потреб.

Подання знань у відкритих інформаційних ресурсах

Подання знань (knowledge representation) — сфера штучного інтелекту (ШІ), що стосується представлення інформації про світ у формі, яку комп'ютерна система може використовувати для вирішення різноманітних завдань — від семантичних технологій і машинного навчання до інтеграції інформації, сумісності даних і розуміння природної мови. Багато дослідників аналізують ПЗ з різних поглядів і пропонують різні підходи до їхнього використання для менеджменту знань у застосовних інтелектуальних системах¹.

Поняття структури в широкому розумінні може стосуватися об'єктів (як фізичних, так і абстрактних) та їхніх атрибутів. Цей термін характеризує різноманітні способи, якими об'єкти впорядковані або пов'язані один з одним, та використовується як засіб для опису складників і взаємозв'язків². Для опису структури часто застосовують шаблони (patterns), для яких існує багато математичних моделей. Зіставлення з шаблоном — це перевірка наявності певних послідовностей ознак, що входять до складу шаблону. Така перевірка ґрунтується на ідеї розпізнавання образів, тобто знаходженні деякої помітної

¹ Bergman M. K. A Knowledge Representation Practionary: Guidelines Based on Charles Sanders Peirce Cham : Springer, 2018. 462 p.

² Рогушина Ю. В. Засоби та методи аналізу неструктурованих даних // Проблеми програмування. 2019. № 1. С. 57–77. URL: <http://pp.isoftware.kiev.ua/ojs1/article/view/348/346>.

та повторюваної послідовності. Алгоритми, що застосовуються для знаходження шаблонів, залежать від ПрО, для якої вони використовуються. Прикладами таких ПрО є розпізнавання мовлення, розпізнавання зображень, криптографія, стиснення даних, машинне навчання.

Інформація — це твердження, що передається за допомогою знаків, найчастіше символів, про об'єкти в певній ПрО. Перехід від інформації до знань потребує визначення змісту цих символів.

Розглядаючи знання та обираючи засоби їх подання, маємо також брати до уваги деякі інші характеристики даних, які треба врахувати в СПЗ:

- знання ніколи не бувають повними, тому в СПЗ треба передбачати наявність засобів поповнення та актуалізації знань;
- знання можуть зберігатися в різних формах;
- знання можна здобути з різноманітних джерел;
- знання дозволяють встановлювати змістовні зв'язки між різнорідними частинами релевантної інформації, і кількість таких зв'язків збільшується зі зростанням бази знань;
- структури знань розвиваються внаслідок отримання нової інформації;
- знання мають бути результатом консенсусу між користувачами.

Ролі подання знань

Р. Девіс³ розглядає різні ролі ПЗ в обробці інформації:

- 1) сурогат — модель об'єктів реального світу для міркувань;
- 2) набір онтологічних зобов'язань — в яких термінах здійснюються міркування про світ;
- 3) теорія інтелектуальних міркувань;
- 4) середовище для міркувань;
- 5) середовище для формулювання уявлень про світ.

На практиці врахування таких ролей ПЗ допомагає аналізувати специфіку та відмінності різних типів ПЗ, щоб обрати найбільш пер-

тинентне з них до конкретної задачі. Це дозволяє враховувати такі властивості ПЗ:

- відповідність сурогату — моделювання об'єктів, що забезпечується в ПЗ, тим вимогам до відображення характеристик об'єктів реального світу, необхідним для розв'язання практичних задач;
- визначення онтологічних зобов'язань щодо ПЗ, які дозволяють адекватно відображати семантику реального світу;
- прийнятність ПЗ для виконання тих інтелектуальних міркувань, що можуть бути потрібні для розв'язання задачі користувача;
- прийнятну обчислювальну складність інтелектуальних міркувань, які виконуються практично для отримання потрібних висновків; достатню виразність ПЗ для формулювання уявлень про світ та запитів, що можуть бути виконані для інтелектуального виведення.

Практичні рішення щодо організації знань в комп'ютерних системах ґрунтуються на припущенні щодо того, що інформація чітко взаємопов'язана багатьма різними відношеннями, а не структурована як набір незалежних або лише неявно пов'язаних фактів. Наприклад, теорія фреймів рекомендує виконувати міркування за допомогою зіставлення стереотипів, які описані у структурі фреймів і в системи взаємодії між фреймами, та зіставлення стереотипів із окремими випадками.

Практичне використання подання знань на основі Wiki-технології

Один із широко відомих підходів до організації енциклопедійних ІР ґрунтується на використанні Wiki-технологій.

Різнорідні Wiki-енциклопедії (найвідомішим прикладом яких є Вікіпедія) широко застосовуються для різних цілей, але більшість із них не використовують семантичні розширення і це значно обмежує як виразність подання інформації, так і можливість пошуку в ресурсі з урахуванням змісту інформації.

Wiki-технології забезпечують розподілену обробку інформації у Web і дозволяють користувачам вільно редагувати контент сторінок. Найживніше зараз програмне забезпечення для Wiki-систем —

³ Davis R., Shrobe H., Szolovits P. What is a Knowledge Representation? // AI Magazine. 1993. № 14 (1). P. 17–33.

MediaWiki, яку використовують проекти Wikipedia, Wikidata, Wikibooks. MediaWiki відрізняється якісним та зручним редактором контенту. З погляду організації ПЗ ці технології обмежуються такими інструментами:

- категоріями, які дозволяють групувати сторінки за довільними принципами (при цьому кожна сторінка може належати до довільної кількості категорій, а відношення часткового впорядкування дозволяє створювати набори ієрархій цих категорій);
- посиланнями між Wiki-сторінками (при цьому семантика посилання не описується формально та може визначатися лише за контекстом, що значно ускладнює автоматизовану обробку таких відношень);
- просторами імен сторінок;
- шаблонами, які задають певний вид подання інформації щодо однотипних об'єктів, але не формалізують властивості цих об'єктів.

Обмежене ПЗ значно звужує можливості пошуку в таких IP: можна шукати інформацію за ключовими словами (у назвах сторінок або в їхньому контенті). Результатом такого пошуку є перелік сторінок без їхніх характеристик. Можна також знаходити сторінки певної категорії, але неможливо знаходити сторінки одночасно кількох категорій.

Для вирішення цих проблем використовують різноманітні семантичні плагіни, що розширюють можливості ПЗ у Wiki-ресурсі шляхом введення семантичної розмітки. Така розмітка, що пов'язує певні елементи контенту з поняттями ПрО, забезпечує семантичне структурування інформації, це робить контент Wiki-ресурсу зрозумілішим для людей і доступнішим для автоматичного аналізу. Наприклад, *Semantic MediaWiki* (SMW)⁴ — плагін MediaWiki, який дозволяє анутовувати контент Wiki явно визначеною інформацією, придатною для автоматичної обробки. Переваги SMW — це обробка інформації на семантичному рівні, наявність засобів групового керування знаннями, відносно висока виразна потужність, надійна реалізація та зручний інтерфейс користувачів, наявність документації та спільнот користувачів⁵. SMW дозволяє інтегрувати інформацію з різних

Wiki-сторінок, здійснюючи пошук на рівні знань, і генерувати за Wiki-сторінками онтологічні структури⁶, які можуть використовувати інші системи. Прикладом Wiki-ресурсу на основі SMW є портал на версія «Великої української енциклопедії» — e-BYE⁷.

ПЗ Wiki-ресурсів з використанням семантичної розмітки доповнюється:

- семантичними властивостями Wiki-сторінок, значеннями яких можуть бути як константи, так і інші Wiki-сторінки (у такому разі ці властивості можна розглядати як змістовні відношення між сторінками);
- семантичними запитами, в яких параметрами можуть бути як категорії, так і значення семантичних властивостей, а результатами — не тільки сторінки, що відповідають цим умовам, а й значення обраної множини семантичних властивостей цих сторінок;
- шаблонами типових інформаційних об'єктів, що забезпечують уніфіковану семантичну розмітку.

Динамічно генерований контент може створюватися за допомогою вбудовування семантичних запитів у Wiki-сторінки. Отже, семантизовані Wiki-ресурси забезпечують можливість відбору потрібної інформації на рівні змісту, що значно збільшує ефективність їх використання.

Семантичні властивості та вбудовані запити Semantic MediaWiki разом із семантичними формами та шаблонами є потужним інструментом, який може підтримувати моделювання для різних потреб проектів. Але з погляду ПЗ вони мають певні недоліки:

- можна будувати семантичні запити тільки щодо характеристик однієї сторінки (її властивостей та посилань на інші сторінки), але неможливо аналізувати складніші ланцюжки відношень між сторінками;
- неможливо формально фіксувати область значення та область визначення семантичних посилань між Wiki-сторінками, визначаючи

⁶ Guarino N. Formal Ontology in Information Systems. Formal Ontology in Information Systems // Proceedings of FOIS'98, Trento, Italy, 6–8 June 1998. Amsterdam : IOS Press, 1998. P. 3–15.

⁷ Андон П. І., Рогущина Ю. В., Гришанова І. Ю. та ін. Досвід використання семантичних технологій для створення інтелектуальних ВЕБ-енциклопедій (на прикладі розробки порталу E-BYE) // Проблеми програмування. 2020. № 2–3. С. 246–258.

⁴ Semantic MediaWiki. URL: https://www.semantic-mediawiki.org/wiki/Semantic_MediaWiki

⁵ Rogushina J. V., Grishanova I. J. Ontological Methods and Tools for Semantic Extension of the MediaWiki // Проблеми програмування. 2020. № 2–3. С. 61–73. URL: <http://pp.isoftware.kiev.ua/ojs1/article/download/398/437>. DOI:10.15407/pp2020.02-03.061.

категорії таких сторінок або складніші умови щодо припустимості їх застосування (наприклад, можна вказати, що значенням семантичної властивості «Місце народження» має бути Wiki-сторінка, але відсутні інструменти, які б обмежували ці значення сторінками категорій «Місто» та «Країна»);

— відсутні засоби визначення характеристик семантичних відношень з погляду логічного виведення (транзитивність, симетричність, рефлексивність тощо).

З такою метою може бути створена онтологія, яка відображає структуру знань Wiki-ресурсу: подання знань на основі онтологій має значно більшу виразність та дозволяє як імпортувати зовнішні бази знань, так і генерувати створені описи в загальноприйнятих стандартизованих форматах (OWL та RDF). Використання онтологій потребує значно глибших теоретичних досліджень в сфері ПЗ, щоб гарантувати отримання результатів запитів (наприклад, SPARQL) за прийнятний час. Крім того, створення онтологій потребує застосування відповідних інструментальних засобів (таких, як редактор онтологій Protégé) та мов опису⁸.

Інший підхід до розширення функціоналу ПЗ на основі Semantic MediaWiki базується на побудові запитів з використанням API. Важливо розуміти, що такі запити значно складніше створювати у порівнянні зі звичайними семантичними запитами Wiki (це потребує навичок програмування відповідними мовами). Для їх виконання необхідно значно більше обчислювальних ресурсів для аналізу усього контенту, а виразна здатність ґрунтується на елементах семантичної розмітки. Тому звертатися до таких запитів доцільно тільки у тих випадках, коли вони є джерелом необхідної інформації, яку неможливо отримати іншими способами.

Практичне застосування подання знань в e-BUE

Специфіка вибору ПЗ для e-BUE має враховувати те, що ця енциклопедія охоплює різні галузі знань, для кожної з яких характерні різ-

⁸ Рогушина Ю. В. Теоретичні засади застосування онтологій для семантизації ресурсів Web // Проблеми програмування. 2018. № 2–3. С. 197–203.

ні типи IO, і тому база знань цього ресурсу має досить складну структуру. Проблема полягає в тому, що в різних галузях ті самі терміни можуть мати зовсім різний зміст, і тому в семантичній розмітці їх потрібно якимось чином розрізняти. З іншого боку, для тих семантичних відношень, що мають подібний зміст та можуть використовуватися у різних Про, доцільно використовувати ті самі назви, щоб забезпечити більш ефективний семантичний пошук.

Ролі подання знань для e-BUE визначаються так:

1) основною заміною поняття реального світу в e-BUE є енциклопедійне гасло — Wiki-сторінка, яка відображає тільки найбільш сталі та об'єктивні характеристики відповідного поняття (крім гасел, в e-BUE присутні також різні типи мультимедійних об'єктів, але кожен такий об'єкт пов'язаний із певним гаслом і може розглядатися як його складова), при чому для типових IO створено відповідні семантичні шаблони, які уніфікують генерацію їх екземплярів;

2) набір онтологічних зобов'язань в e-BUE відображається за допомогою стандартного подання знань у Wiki-технологіях (категорії та гіперпосилання), на основі Semantic MediaWiki (семантичні властивості та шаблони типових IO) та через Wiki-онтологію, яка містить детальні характеристики типових IO та семантичних властивостей, а також інших елементів семантичної розмітки енциклопедійного контенту, в термінах яких здійснюються різноманітні пошукові запити до ресурсу;

3) для логічного виведення та виконання складних семантичних запитів, що потребують більшої виразності, використовується інформація з Wiki-онтології, яка може поповнюватися новими правилами та аксіомами в процесі вдосконалення цього IP;

4) подання знань в e-BUE забезпечує придатність цього середовища для прагматично ефективних обчислень, тобто семантичні запити на основі елементів розмітки можуть виконуватися за прийнятний час;

5) e-BUE містить набір семантичних відношень між окремими енциклопедійними гаслами, що є достатнім для відображення тих властивостей цих гасел, які необхідні для семантичного пошуку, тобто мова розмітки дозволяє користувачам формулювати свої інформаційні потреби (але в процесі розвитку та ускладнення e-BUE може

виникати потреба у розширенні набору таких відношень та у створенні нових шаблонів для типових ІО).

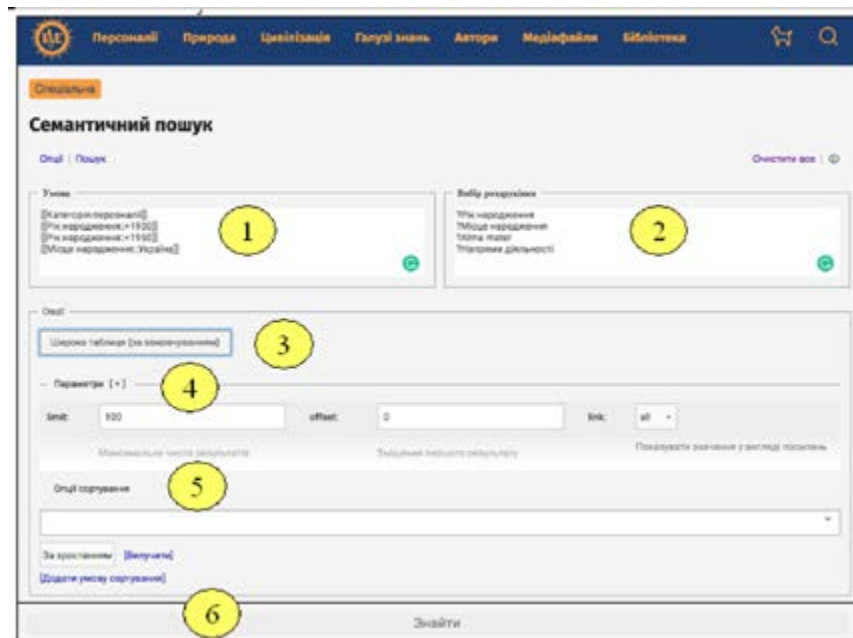

Рис. 2. Побудова семантичних запитів в e-VUE

ПЗ у e-VUE забезпечує користувачам доступ до інформації трьома способами:

1) на спеціальній сторінці «Семантичний пошук», де параметри запитів вводяться у відповідні поля, не потребуючи від користувачів специфічних знань щодо синтаксису пошукової мови (достатньо знати, в які поля та за якими правилами вводити умови запиту та як описувати побажання щодо представлення результатів; рис. 2);

2) у вигляді пошукових запитів, що подаються спеціалізованою пошуковою мовою Semantic MediaWiki та вбудовуються в інші сторінки;

3) за допомогою запитів з використанням API, що потребують створення спеціального програмного коду.

Використання онтологій в e-VUE дозволяє значно чіткіше та формально описати як окремі семантичні властивості, так і зв'язки між різними гаслами. Наприклад, якщо побудувати ієрархію категорій ІО e-VUE у Protégé⁹, її легко візуалізувати у вигляді дерева (рис. 3). Крім того, використання цієї онтології значно спрощує створення семантичних запитів — в онтології містяться коректні назви всіх відношень між сторінками та інших семантичних властивостей сторінок, за якими можна виконувати пошук.

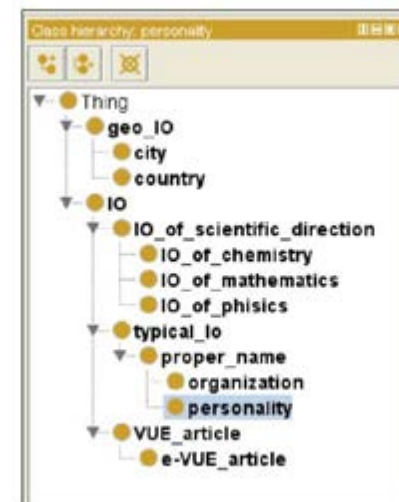

Рис. 3. Онтологічне подання ієрархії категорій e-VUE

У процесі створення складних інформаційних ресурсів, що інтегрують знання різних предметних областей, виникає завдання вибору засобів подання цих знань, які, з одного боку, мають достатню виразну здатність для підтримки пошуку інформації на семантичному рівні, а з іншого — дозволяють забезпечити прийнятний час виконання запитів та бути досить зрозумілими для розробників та користувачів ресурсу.

⁹ Tudorache T., Nyulas C., Noy N. et al. WebProtégé: A Collaborative Ontology Editor and Knowledge Acquisition Tool for The Web // Semantic web. 2013. № 4 (1). P. 89–99. URL: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC3691821/>.

Досвід створення порталної версії «Великої української енциклопедії» оприсутнив проблеми в царині менеджменту знань, підтвердив необхідність детального аналізу тих ролей подання знань, які впливають на вдосконалення цього ресурсу та відповідають специфіці семантичного розширення Wiki-технології. Наведений у цьому дослідженні аналіз виразних засобів подання знань, що використовуються зараз в е-ВУЕ, обґрунтовує можливі шляхи пошуку та інтеграції контенту, а також оцінює доцільність та ефективність їхньої практичної реалізації.

Олег СИДОР-ГІБЕЛИНДА,
кандидат мистецтвознавства,
старший науковий співробітник відділу новітніх
технологій Інституту проблем сучасного мистецтва
Національної академії мистецтв України

МІЙ ДОСВІД РОБОТИ З ЕНЦИКЛОПЕДІЯМИ

Тема наукового повідомлення, можливо, звучить дещо марнославно, але не безпідставно. Починаючи з кінця 1990-х і до останнього часу автор цих рядків має непоборний сентимент до усіляких довідкових видань і до деяких активно долучається; хочу застерегти — більшість із них — авторські, персональні, отже дуже суб'єктивні, через те й наші зауваги теж є дуже суб'єктивними. На жаль, не всі ці видання побачили світ у належному вигляді, і причини цього різні: зазвичай, це брак фінансової допомоги, але також організаційна неузгодженість, чвари між учасниками, навіть політичні зміни в країні. Кілька довідкових статей до «Зводу пам'яток Волинської області» (їхня доля мені не відома, назву проєкту передаю приблизно), з десятків статей про персоналії до Енциклопедії сучасної України (вони побачили в світ: у 1-му томі, одну зі статей — «Абсурд у мистецтві», замовив автору сам І. Дзюба), більш як чверть загального матеріалу в Енциклопедії сучасного мистецтва, ініційованій В. Хаматовим (*hélas*, не склалося), близько тридцяти статей до енциклопедії «Альтернативної культури», ініціатором якої був Д. Десятерик (ось тут вдалося), і це ще не повний список — аж до 367-сторінкових «Моторів арту», що були видані наприкінці 2021 р. під егідою Інституту проблем сучасного мистецтва. Маю навіть досвід енциклопедичної рефлексії: дві рецензії — на Український словник-енциклопедію та на американську Енциклопедію постмодернізму, обидві свого часу надрукувала «Критика».

Отже, які уроки виніс «ваш покірний слуга» з понад тридцятирічної роботи з енциклопедіями, пройшовши шлях від скромного дописувача до одновладного автора видання (і на тому не збирається зупинятися, бо справа ця затягує)? Чимало, і лише деякі вистачить часу назвати, а спробую.

Правильно визначена назва

Почнемо з того, наскільки важливою є назва. Саме так, назва, не мета! Якщо ви хочете охопити, наприклад, усе українське мистецтво, вас чекає фіаско, бо тут клубочаться десятки тисяч імен (інституцій, творчих термінів тощо). Інша річ, коли ви вже визначитеся лише з сучасним українським мистецтвом, ще й застерігатимете, що сучасне — це альтернативне/актуальне, а не все, що відбувається нині. Можна було б окреслити тему навіть вужче: сучасне мистецтво Житомирщини чи сучасне мистецтво Прикарпаття, але тоді вам доведеться змиритися і з вужчим колом читачів: інтерес до такої книжки рідко перетинає межі відповідного регіону, якщо тільки видання не супроводить якийсь вдалий хід. Приміром, із Прикарпаттям це — «Станиславський феномен», а ще краще: «Плерома» Єшкілева/Андруховича, хоч там якраз і не про одне Прикарпаття. Коли ми зацікавилися з Г. Вишеславським термінологічний словник, то була ідея поіменувати його як ЕГО — Енциклопедія Гліба/Олега, та вчасно схаменулися; читача не цікавлять імена укладачів, винесені на обкладинку. Хоча така назва теж можлива. «Британіка» та «Ларусс», як і загадковий «Брокгауз та Ефрон» інтригували вже на початковому рівні сприйняття (хоч і свідомо не прагнули цього), лише віддзеркалюючи (у двох останніх випадках) прізвища своїх керманівців та видавців (у СРСР, здається, був лише єдиний прецедент, і то усний: «Історію російського мистецтва» називали «Історією Грабаря» за іменем упорядника). Втім, це видання не було власне енциклопедичним, а ті, які ми пам'ятаємо з колишніх часів суто по-радянськи експлуатували аббревіатурну схему, яка споріднювала їх з назвами відомчих установ та бюрократичних інституцій (де скорочення велося на рівні складів, як-от райсобес, а літерам довіри чомусь не було): БСЕ (Большая Советская Энциклопедия), УРЕ (Українська Радянська Енциклопедия), КЛЕ (Краткая Литературная Энциклопедия), МСЕ (Малая Советская Энциклопедия), два перших — найпоширеніші. Як ви вже помітили, творчі енциклопедії до цього кола не ввійшли, хоча вони існували і, за всіх своїх недоліків, мізки допитливим громадянам, особливо тим, які були в змозі фільтрувати інформаційні потоки, просвітили; серед них я би виділив п'ятитом-

ник «Мистецтво країн та народів світу», що зміг побачити білий світ саме у відносно ліберальні 1960-ті. Назва така теж, до слова, заворожувала: масовий туризм, навіть у країні соціалістичної співдружності, довго ще лишався пропагандистським міфом, на ділі обернувшись непотичною синекурою для обранців, тож доводилося обмежити себе книжково-енциклопедичним опосередкуванням. До порівняння: популярна телепрограма «Клуб кіномандрівників» виникла всього за два роки до згаданої енциклопедії.

Бібліографія

Солідна бібліографія теж не завадить в енциклопедії. Свого часу мене на це напоумив Л. Фінберг, за що я йому щиро вдячний. Але спочатку заперечував: яка може бути бібліографія із сучасного мистецтва? Малотиражні каталоги, статті в маргінальних часописах, маніфести акцій, видані кумедним накладом? І де їх відкопати? Однак проста фіксація усіх цих джерел (навіть якщо більшість із них поза межами доступності простого дослідника) уже є науковим фактом, з якого можна робити певні умовиводи. Насправді вимог до бібліографічного додатку лише дві: а) кожному із видавничих позицій бажано хоча б потримати в руках, аби впевнитися, що вона не є фіктивною; б) складаючи такий додаток, треба відкинути всі упередження, включаючи до нього твори, написані конкурентами/супротивниками/просто антипатичними особами, яким не хочеться робити промоцію (а ось це вже найважче). Та інакше бібліографія перетвориться на аналог Джокей-клубу, куди зась пройти стороннім. Спершу мене в тій справі гальмувала відсутність серйозних джерел на певну, часом вузькоспеціальну тему (наша загальна біда, воліють писати про пафосне та величне, з замахом на дисертаційний волюм), потім вирішив: називати й ті джерела, в яких тему згадано побіжно, як навскіс, лише наводити сторінку видання, де така тема бодай згадана; на безриб'ї і рак риба. З іншого боку, польська Енциклопедія кіномистецтва (2003), укладена працівниками Ягеллонського університету, бібліографічний додаток використовує вкрай рідко і дуже вибірково, приблизно раз на кілька десятків статей,

та її авторитетності така позиція не зменшує; сам мав нагоду до неї звертатися та відсутністю джерел анітрохи не збентежився. Збір бібліографічної інформації — надважка праця, якій треба присвятити окреме життя; якщо енциклопедійні статті пише авторський колектив, кожен з авторів окремо взятого тексту таке завдання автоматично виконує з огляду на залюбленість у власну тему. Гірше, коли один автор пише «за всіх», тоді він або використовує набутки інших довідників (такий собі «дозволений плагіат»), або ж подає лише довільний інформаційний зріз, нон-перфектністю якого йому не варто колоти очі, мовляв, «не стріляйте в піаніста...». З іншого боку, словник «Альтернативна культура» Д. Десятерика взагалі обійшовся без бібліографії, і нічого, отримав резонанс попри цей ґандж (але «взяв реванш» за рахунок біографічних довідок *ad marginem*, за який його і похвалили, мовляв, залучено було в закордонне видання чимало українських митців, як-от О. Голосія чи Л. Подервянського) — та й чи ґандж?

Ілюстрації

Здається, на цей штиб двох думок не існує, особливо коли йдеться про царини образотворчості. Утім, автор цих рядків, формуючи словник кураторів Венеціанських бієнале, опинився перед дилемою: дати портрети усіх окремих персонажів, оскільки деякі не були настільки публічними персонами, аби засвітитися бодай у Мережі, що і в такому разі загрожувало «піксельною проказою», — чи не давати зовсім, бо вибірковість була б на руку і без того визнаним та славетним (котрі за таку несправедливість, звісно, відповідальності не несуть)? Обрав останнє, хоч і усвідомлював, наскільки це звучує діапазон сприйняття, та й встиг для чималого шерегу маргіналів віднайти унікальну портретну візуалізацію (наприклад, у моїй колекції — унікальна італійська листівка початку XX ст. із зображенням одного з пап, саме того, який на посаді венеціанського патріарха напався на один із бієнальських експонатів). Для більшості персонажів це обернулося би тою ж вибірковістю, тобто несправедливістю. Такий вибір спонукав до підвищення експресивності тек-

сту, що мало би компенсувати відсутність ілюстрацій, і паліативність було тим завуальовано.

В іншому випадку (історія з термінологічною енциклопедією) виникла ще одна проблема: авторського права на зображення, що сучасні митці відчують іноді дуже болісно і можуть навіть позиватися до суду. Мій колега, порадившись з мудрим адвокатом, зміг надати майбутньому словнику некомерційно-просвітницького статусу (що, зрештою, і не розходилося з дійсністю), через що ми мали право на оприлюднення будь-яких зображень. Зі свого боку, я витяг із текових загошників стоси старих арт-рекламок, проспектів, самодіяльних листівок, малотиражних каталогів та аматорських світлин, мій колега поділився власними фотофіксаціями, які збирав роками впродовж відвідин експозицій сучасного мистецтва; формування приватних архівів у такому висвітленні не видається зайвою справою.

Нарешті, ще одна небезпека, яка чигає на неофітів-енциклопедистів, та й не лише на них: вимога стерпної ілюстративної якості. Досягнути її вкрай важко. Це в радянські часи читач вибачав книзі блідо-гнійні картинки, якщо вони несли за собою хоч якусь інформативність, зазвичай, про мистецтво модернізму. Теперішньому читачеві така поблажливість не є притаманною. Ізо-ласун, збалуваний гламуром та фотошопом, кепської якості не сприймає. Звідси книги, подібні до радянського двотомника «Популярна художня енциклопедія», де більшість ілюстрацій тоновано каламутно-червонястим, на додачу вони ще й розміром з поштову марку (ті, які на кольорових вкладках, — зазвичай, з ермітажного багажу, який набив оскомину, бо невгамовно репродукувався на листівках), можуть мати лише текстувальну цінність. Та що можна було порадити тодішнім авторам? Якби ілюстрації відтворювалися гідно та красиво, популярна енциклопедія вмиг перетворилася би на бібліографічний раритет і до моїх рук точно би не потрапила. Це стосується і нашого сьогодення, лише в ракурсі не доступності, а т. з. цінової привабливості. Належне ілюстрування перетворило би книгу на коштовний подарунок, який можуть собі дозволити багатії, але їх цікавлять інші подарунки. Як висновок: з ілюстраціями треба бути вкрай обережними, та вони, про мене, не є ані необхідним, ані достатнім складником енциклопедичного видання.

Талановитий і надійний колега

Якщо працюєш над енциклопедією одноосібно (у моєму випадку так було з книгою «La Biennale di Venezia: Мотори арту»), то не має жодних питань про співавтора, бо ти вже взяв на себе всю відповідальність (натомість залежиш від купи людей, які надають чи можуть надати тобі корисну інформацію; іноді ліпше приховати від них мету свого опитування, бо нерідко особа, яку розпитують, закривається у своїй шкарлупці, не бажаючи ляпнути чогось «зайвого»... з оприлюдненням деяких одкровенень можуть спалахнути образи, тож тут варто бути вкрай обережним). Але бажано, аби видання було хоча би двоголосим, не зацикленним на одній-єдиній персоні, якій, хочеш-не хочеш, а доведеться імітувати всезнайство та всеїдність (як це сталося з одіозним і комплієтивним, як на мене, 10-томним словником В. Власова, що його мені навіть колись ставили за приклад). 2010 р. мені пощастило, і моїм співавтором став художник та мистецтвознавець Г. Вишеславський; наша сумісна праця ґрунтувалася на взаємній повазі та відсутності претензій один до одного — лише побажання! Зате аналогічний досвід за участі «чотирьох» на початку 2000-х мав сумний фінал, і теж зі Словником сучасного мистецтва (не тільки терміни, але й персоналії, галереї, часописи тощо): двоє з учасників саме тоді знайшли грошовитішу працю та раптом охололи до невдячного гарування на енциклопедичному терені; додам, що усі четверо між собою приятелювали, та це не сприяло створенню загального творчого продукту; видання лишилося на папері, хоча кілька разів анонсувалося і навіть врочисто презентувалося (у символічній формі). Зрозуміло, деталі проекту розголошувати охоти не маю. Так званий людський фактор завжди є вирішальним у таких питаннях, та зазвичай про це теж воліють нічого не казати, бо такий досвід виявляється радше болюче-поразковим, а не плідним. Тож 2010 р. мені ще добряче поталанило.

Ексклюзивність

Потішне, пташине слово, що й сказати, та як без нього обійтися за постмодерної доби! А означає воно ось таке: інформація, викла-

дена у виданні, мусить бути не просто правдивою, цікавою та насиченою фактами, вона має не дублювати попередні видання на таку ж тему, а лише посылатися на них. Нове може — і має! — бути в інтерпретаціях, опініях, нюансах, зрештою в кардинальній переоцінці всіх цінностей, яку теж не варто брати за самоціль. Навіть якщо енциклопедичне видання лише підсумовує напрацьоване, то вага підсумування мусить бути рекордно високою, аби навіть найменший нарис у районній газеті (чи доповідь у скандинавському збірнику наукової конференції) не лишився тут непоміченим, раз він хоч якимось боком висвітлив нашу тему. Звісно, виконання цієї вимоги є утопічним чи, радше, дорадчо-векторним. На кожну довідку ексклюзиву не настарчишся, і в такому випадку треба чесно визнавати: нічого нового на певну тему поки не вигадано. Відтепер банальність, усвідомлена в своїй достеменній ролі, перестає бути банальністю, перетворюючись на момент наукової гри, себто визнання тимчасової безпорадності дослідника. Зрештою, чи існує щось справді оригінальне в статтях Британіки або ж Ларусса чи, може, нам воно видається таким з погляду нашого «позабританічного»/«позаларуссного» невігластва? Можливо, моя вимогливість торкається лише вузькофахових видань, які лише фахівці й гортають, вишукуючи в них свої, лише їм приступні перлини фактів. «Простий читач» (яке, втім, кліше!) радітиме простій, як коров'яче мукання, інформації, що її потенційно може отримати з будь-якого іншого джерела, аби б воно було в нього під рукою.

Правила, сила правил, змішування правил, порушення правил

Здається, енциклопедії створюються за одним зразком, однак це лише так здається. Енциклопедії задумуються і реалізуються в певному часі, країні, за певного політичного режиму і за певного ментального комільфо, яке часом тисне на упорядників та авторів не згірше репресивних органів (звісно, автори при тому менше страждають фізично). В одному випадку статті розміщують за тематичною ознакою, як це практикувала Велика енциклопедія наук, мистецтв і ремесел,

започаткована французькими просвітниками. В іншому бачимо суворе дотримання абеткового принципу, як у Лексиконі нонкласики (Художньо-естетичної культури ХХ ст.). Навіть у біографічних довідках, і там бракує однастайності: хтось називає дні/місяці народження/смерті, інший — обмежується лише роками, а в біографічному додатку до Етимологічного словника Мак-Дугалла 1937 р., одразу після прізвища імені, років слідує перелік творів, і більше нічого біографічного (прикметно, придбав його на провінційному секонд-хенді серед купи різдвяних листівок та кухонного начиння на сусідній полиці). В Акторській енциклопедії США (російської редакції) натрапляєш на перл: «рік народження приховує» (в довідці про Енді Макдауелл). В радянських довідниках раз по раз наводили факти соціального походження, якщо вони «працювали» на правильну біографію, а часом обходили їх мовчанкою, коли вони виявлялися «незручними» (для «негідників» було вигадано й таку покару: ігнорувати також місця їх народження/смерті). Але хто сказав, що нині треба бути у всьому послідовними? Хто боронить нам вставити в статтю яскравий особистий спогад про якусь виставку чи митця (бо це також — факт культури), лише належним чином його підрихтувавши? З якого дива треба відмовлятися від: іронії, натяку, сарказму, досади... які дозволяв собі С. Аверінцев у «Міфах народів світу»? (з ним не рівняюся, але його досвід мотаю на вус). І чому... далі хай кожен вставить свою претензію або мрію. Тільки потім знайде снагу втілити її в життя, а не лишити на стадії проєкту.

Виклик Вікіпедії

Зрозуміло, про що мова. Електронна енциклопедія усе більше відтягує уваги інтелектуальних споживачів, які полишають традиційно-паперові видання, які ще треба знайти, заради доступної, швидкої, легкої відповіді. Легко позбутися проблеми, зауваживши, що чимало славетних і традиційних довідників давно переведені в електронний формат, себто розрив між паперовим та віртуальним носієм лишається дуже умовним. Це не зовсім так, адже щоб потрапити в Мережу, та енциклопедія мусить з'явитися на папері, набув-

ши певного статусу і уславившись, бо інакше хто з нею панькатиметься? Мало зарадить нам і незаперечний факт репутаційної незалежності, а також сенсової значущості російськомовної Вікіпедії, яка зазнала нагінок російської влади за деякі політичні статті; за що честь їй і хвала (Вікіпедії, не російській владі), та це лише (згоден, дуже важливий) політичний аспект, який не вирішує наших технологічних проблем. Конкуренція з її боку існує, ще й яка. Гуманітарній спільноті вона поки не загрожує, принаймні на вітчизняних теренах, але це лише теперішній стан справ, який може раптом змінитися (найбільша за обсягом електронна стаття, яку я зміг досягнути оком, була стаття паракультурного штибу: на тему перевалу Дятлова). Раду на це можна знайти таку: прочитати у Мережі те, що вже сказано з приводу, який нас цікавить, та переосмислити, переглянути, перевірити. Ще краще — використати як дороговказ, а потім додати щось своє, чого в Мережі немає. Чи скористатися вікіпедійним фактажем, а потім його суворо перевірити. Зрештою, можливим є й посилання на якийсь цікавий сайт, лише варто пам'ятати, що термін його існування може бути не безкінечним. Так сталося, наприклад, з італійським сайтом MostraMostre — електронним каталогом більшості (не всіх!) венеціанських бієнале. На момент 2008–2009 рр. він діяв та неабияк живив мої мізки та потім раптово зник, наче й не було його. Чимало коштовних подробиць з біографій українських учасників італійського арт-фестивалю я знайшов саме там, але підтвердження з інших джерел не отримав. Як в такому випадку я мушу діяти: посилатися на вже не існуючий сайт, що автоматично вимагає підвищеної довіри до того, хто на нього посилається? Тямущі бібліографи підказали вихід: треба чесно вказати в квадратних дужках, що сайту вже не існує, та це лише методологічний момент. Бо лишається питання верифікаційності комп'ютерного факту, який можна просто нахабно вигадати (хто дізнається?). Або ж зловжити ним, скориставшись матеріалами недолугого сайту. Посилання на такі джерела в умовах вимушеної еміграції (та й раніше так було) стали вже буденністю і виглядають зовні ефектно. Але з виникненням проблеми «фейкових новин» виникає проблема віртуальних та й будь-яких інших фальсифікацій «з творчого боку». Скажімо, в curriculum vitae деяких наших митців існують вказівки на

їхню участь у престижних міжнародних виставках, на які вони насправді лише спромоглися подати заявку до участі, потім же взяли участь хіба у паралельній програмі, тобто офіційними учасниками не стали. Така сама ситуація зі ствердженням, що роботи того чи іншого автора зберігаються, приміром, у Британському музеї чи Третьяковській галереї. Звісно, жоден каталог цього не віддзеркалює — і віддзеркалити не в змозі; згодом (і це в кращому разі) роботи ті були подаровані митцями згаданим престижним інституціям, котрі «не посміли відмовитися» (теж згодом). Усе сказане потребує перевірки, та як і у випадку з електронним джерелом перевірка ця є мало ймовірною. Та, якщо енциклопедія не є вкрай академічною за стилем, можна просто зазначити в тексті: «за словами (такого-то) митця...», і всі підозри сходять нанівець. Або ж вказати, що більшість біографічних констант підготовлені самим носієм таких констант. Автор, звісно, образиться, бо відчує іронію... а, може, й не образиться, а буде відповідальнішим щодо тез власної агіографії. Та можна просто й видалити факти, які видаються сумнівними; деякі біографічні статті (зазвичай про одіозних політичних лідерів) починаються з розлогої констатації неперевіреності більшості фактів, бо їхні фігуранти зробили все, аби приховати достеменно, витіснивши його бажано-міфічним.

Невимушене створення українських неологізмів

Досить пастися на полях чужоземної лексики: вони отруєні, вони банальні, вони сміховинні! Краще вигадувати слова свої, хай навіть не завжди милозвучні чи науково подібні; канцелярит — наш заклятий ворог, йому треба вигадувати «слова у відповідь». Так, один з українських сучасних перекладачів замість одіозного «поняття», запламованого кримінальними конотаціями, запропонував цілком свіже «уявлення» — на жаль, не зовсім придатне до вжитку, бо воно теж тягнуло за собою шлейф чужорідних асоціацій, вже хоча б не кримінальних, але сама по собі спроба варта схвалення (я запропонував би тут компромісний варіант «понятійна позиція»). Адже довгий час по-

бувало упередження, ніби в українській лексиці не існує аналогів усталеним англійським чи російським термінам; на початку 1990-х лунали глузливі озвучення деяких словосполучень, особливо в технічній галузі. Над термінологічним словником 2010 р. теж кпили, віднаходячи в ньому такі вирази як «дуп-арт», але ж вони якось побутовали в реальності (конкретно — у скандальному доробку херсонця С. Волязовського), натомість поблажливішим було ставлення до «пльонтанізму» (бо його «освятив» своїм авторитетом І. Марчук). За таких обставин ініціатива належить митцям, та в жодному разі їх не варто підштовхувати, аби вони вигадували «нові слова», бо примусовість вже відгонить нещирість. А їм (одній та іншій) не місце в сучасній енциклопедії. У крайньому разі можна залишити іноземний аналог як такий: дійсно, «Ding an sich» звучить краще, ніж «річ у собі», та останнє слово — за теоретиками філософії. Вибачте, тут я вже влаштував інвазію на чужу інтелектуальну територію.

Читацька адреса

У цьому пункті я готовий полемічно посперечатися з ідеологами маркетингового пристосування. Звісно, Дитяча енциклопедія має своє не/обмежене коло користувачів (сам у таку часом зазираю, бува, плююся, та спроб не припиняю), отже, свою лексику, тематику, специфіку ілюстрування. Енциклопедія молодіжного гатунку — свої. «Доросла» — вже не визначає себе в такій якості, але заявляє як універсальна, до якої можуть звертатися і діти, і підлітки. Мабуть, еталоном має бути видання останнього штибу, яке не плазує перед покупцем, гадайте, читачем, а спокійнісінько вибудовує свої правила гри, за що її люблять та поважають усі категорії небайдужого населення. Поготів, досвід доводить, що навіть у тих випадках, коли є розрахунок на відносну поінформованість споживача (митців — про мистецтво не лише їхнього спектру), такий розрахунок може виявитися хибним, як надії на ерудицію божественного середовища — перебільшеними.

Ще у 1990-ті, будучи викладачем творчого освітнього закладу, пояснював студентам, хто такий К. Гамсун і чим вирізняється Дірк

Богарт від Хемфрі Богарта. Власне, в енциклопедії все вирішується просто: списком (зі шлейфом розтлумачень) усіх згаданих персон наприкінці основного тексту, що теж не є властивим для усіх енциклопедій.

Персоналії

Це і родзинка енциклопедичного видання, і його «троянський кінь». Книгу, де хоч раз згадане твоє ім'я, візьмеш хоча би заради цього (утім, книгу, де мене згадано менше трьох разів, вибачайте за цинізм, не купую, лише сканую «потрібні сторінки» для портфоліо). Але що робити, як не згадано? Ти собі можеш дозволити поблажливість, та «живий класик» обуриться не на жарт. А є й категорія «хронічно невдячних», яким посилення на їх дорогоцінну персону видається само собою зрозумілим, а от контекст, в якому це посилення здійснено, неприпустимим, часто вимагають «європейської облямівки». У разі відсутності іменного списку таких проблем не виникає, хіба є незручності для дослідника, який серйозно розшукує ту чи іншу творчу особу, тож йому доводиться болісно копирсатися в тлустому тексті з шрифтом принизливо малого кеглю. Але й без цього до персоналій в алфавітному покажчику виникає чимало питань. Як подавати персонажів: згадувати «по-батькові», чи називати дати життя? (А дати — як, з називанням точного дня, мов у Великій Радянській Енциклопедії? Жінкам — називати дівоче прізвище?). Національну приналежність? У митців — дразливе питання, бо шукають, «де ліпше», з письменниками усе просто: ідентифікуються за мовною ознакою творів. Ще в «Історії мистецтва XX сторіччя: 1990–1945» В. Полевого (1991) «нашого» О. Архипенка та й Казимира Малевича позиціоновано як «російських художників»... зате промайнув «алтайський митець» Г. (вибачте, прізвище в мізках не зачепилося). І чи обмежитися однією професійною ознакою — «художник», а чи «графік», «скульптор», на додачу ще й «політик» (є прецедент)? Мій енциклопедичний колега прискіпливо додавав, де можна тільки: «автор перформансів, енвіроментів». Я ж волю лаконізму, та це тільки мій вибір, тож якийсь вразливий митець може образитися, що до традиційного «художник»

я не додав (про мене, другорядного) «письменник», «політик» чи «куратор виставок».

Улітку 2006 р. на журналістському стажуванні в США довелося мені відвідати зустріч з юрбою нами зацікавлених американців. За встановленим звичаєм, кожен з прибульців мусить коротко відзвітувати про свої набутки, тож «ваш покірний слуга» (тоді ще не маючи окремих видань, на відміну від колег), згадав про свою на тоді трикратну участь у енциклопедіях. Аудиторія на це відповіла з несподіваним ентузіазмом... Перепитували: «невже аж у трьох?!». А товариш заздрісно прошипів на вухо: «Я теж у чомусь там брав участь, але всім не розповідаю ж»... Кажу вам про це не з пихи, а для чергового підтвердження очевидного: енциклопедії ніколи не зникнуть, не згинуть. Навіть нездалі енциклопедії... але цілком нездалих енциклопедій не існує. А, може, це напад самозаспокоєння?

*Маргарита ТКАЧЕНКО,
молодший науковий співробітник
Національного заповідника
«Батьківщина Тараса Шевченка»*

ЕНЦИКЛОПЕДИСТИКА В НАУКОВІЙ РОБОТІ НАЦІОНАЛЬНОГО ЗАПОВІДНИКА «БАТЬКІВЩИНА ТАРАСА ШЕВЧЕНКА»

Цифрова трансформація суспільства на сьогодні є тією рушійною силою, що змінює формат опрацювання інформації. Водночас сам перехід із книжного до цифрового варіанту інформації і є нашим сьогоденням, а в подальшому від правильного переходу сьогодні наше завтра матиме якісну цифрову енциклопедію майбутнього. Виникає запитання: чи є потреба відмовлятися від паперових носіїв та повністю зануритися в диджиталізацію, або ж дублювати паперовий варіант цифровим? Відповідь на це питання шукають багато дослідників, але однозначності покине досягнуто.

Наукова діяльність Національного заповідника «Батьківщина Тараса Шевченка» нерозривно пов'язана з постійним пошуком інформації. Статті, монографії, наукові видання завжди потребують першоджерело для покликання. Саме таким першоджерелом для нашого закладу є Шевченківська енциклопедія, становлення якої зазнало багато змін: від систематизації інформації до збереження структури змісту під час цензури.

Актуальність статті полягає в тому, що таке поняття як енциклопедистика запаралелене з науковою роботою Національного заповідника «Батьківщина Тараса Шевченка», а тому розвиток енциклопедичних видань (перевидання, доповнення, зміни та вилучення інформації) має безпосередній вплив на роботу закладу.

На основі досліджень монографії «Енциклопедичні проекти — чинники національного поступу» та огляду від Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка «Шевченківська Енциклопедія» проаналізуємо формування та систематизування інформації, що увійшла до Шевченківської енциклопедії та важливість диджиталізації в енциклопедичних проектах.

Представлення трансформації, яку зазнав Шевченківський словник та, зрештою, переродження в Шевченківську енциклопедію, а також вплив цифровізації на енциклопедистику в науковій роботі Національного заповідника «Батьківщина Тараса Шевченка» є метою цієї наукової статті.

Підґрунтя для подальшого формування енциклопедичної науки закладено працями М. Аркаса, М. Грушевського, А. Кримського та ін.

Розвиток видавничої енциклопедичної діяльності розвивався саме на тлі національного піднесення та тимчасового вивільнення з-під гніту. На жаль, робота багатьох дослідників, що працювали в інтересах України, залежала від ідеологічних поглядів партійного керівництва. А тому ідеологія стала першопричиною гальмування розвитку української енциклопедистики.

Саме на тяжкий період припало видавництво енциклопедичних видань «Українська радянська енциклопедія», «Енциклопедія українознавства».

На середину 1960-х, у період так званої «відлиги», відділ шевченкознавства Інституту літератури видав колективні монографії «Шевченкознавство: підсумки й проблеми», «Повне зібрання творів Тараса Шевченка» у шести томах (1963–1964), «Шевченківський словник» (1976–1977. Т. 1–2, 2-ге вид. – 1978) — першу персональну енциклопедію в Україні та й загалом у тогочасному СРСР. Це видання ініціювали шевченкознавці м. Ленінграда П. Жур, І. Айзеншток та інші, їхній задум активно підтримали науковці України. Однак з'ясувалося, що в СРСР ще не існує жодної персональної енциклопедії. Шевченківська мала бути першою, тому за прямою вказівкою ЦК КПРС її випустили під назвою словника. «Шевченківський словник» став сенсацією — настільки багатогранно було висвітлено в ньому постать Т. Шевченка. Видання репрезентувало найповніше на той час зведення відомостей з усіх галузей шевченкознавства. Утім на його змісті й доборі персоналій не міг не позначитися тогочасний ідеологічний тиск¹.

Під час підготовки до друку нової «Шевченківської енциклопедії» фонд редакційного архіву Головної редакції «Української радянської

¹ Шевченківська енциклопедія : у 6 т. Київ : Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка, 2012–2015. URL: http://www.kdpunt.gov.ua/sites/default/files/work_files/presentation_shevchenko_s_encyclopedia_0_0.pdf

енциклопедії», що містив рукописи й матеріали редакційного опрацювання «Шевченківського словника», було передано до Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України². Як згадував І. Дзюба, видання свого часу важливе та новаторське, нині застаріло, оскільки його автори мусили дотримуватись тодішніх ідеологічних обмежень, але зберегло значну фактографічну цінність — поза тим, що чимало статей було спотворено й скорочено цензурою, а чимало й просто вилучено.

Перевидання Шевченківського словника (2012 р.) дозволило по-новому підійти до енциклопедистики та шевченкознавства загалом. Автори Шевченківської енциклопедії поставили за мету системно проаналізувати здобутки шевченкознавства за півтора століття, повернути до наукового обігу татуйовані імена історичних та культурних діячів, висвітлити зв'язки творчості Шевченка із зарубіжними літературами й мистецтвом³.

Вивільнення з-під цензури дозволило перш за все присвоїти виданню ту назву, на яку воно заслуговувало, а саме Шевченківська енциклопедія. С. Гірик у своїй статті «Проект «Шевченківської енциклопедії» 1971 р. і «Шевченківський словник» 1976–1978 рр.: змістові й формальні зміни» цитує І. Дзюбу: «Вище партійне керівництво в Москві не схвалило цей задум, оскільки не годилося українцям випереджати старшого брата: адже ще не було Пушкінської чи Лермонтовської енциклопедій. За однією з версій, головний тодішній партійний ідеолог М. Суслов особисто телефонував Миколі Платоновичу Бажану й роз'яснив, що вистачить Словника»⁴.

Шевченківська енциклопедія — масштабний дослідницький і довідковий проект, що послуговується широким спектром науково

продуктивних стратегій: від традиційних біографічної, історико-культурної, психологічної до психоаналітичної, структуралістичної, неміфологічної та постколоніальної. Об'єктом дослідження у виданні є вся літературна, мистецька й епістолярна спадщина Т. Шевченка, дотичні до нього документи і мемуари; атрибути вшановування пам'яті митця (пам'ятники, меморіальні дошки й музеї), твори літератури й мистецтва, що інтерпретують його постать, а також особи з його оточення (письменники, художники, скульптори, композитори, співаки, актори, перекладачі, літературознавці, краєзнавці) — усі, хто досліджував і популяризував доробок великого поета⁵.

Та все ж такий масштабний проект як Шевченківська енциклопедія — це важливий етап у становленні шевченкознавства. Така енциклопедія по праву заслуговує на окремий онлайн-ресурс, для зручного користування та залучення широкого кола читачів.

В. Бабка у статті «Виклики та перспективи енциклопедистики в умовах переходу до інформаційного суспільства»⁶ акцентує на тому, що енциклопедистика (як галузь формування і поширення універсального знання) в сучасності та найближчому майбутньому також усе більше зазнає впливу нових тенденцій інформаційної ери. Тому з настанням інформаційної епохи змінюються способи формування, оброблення, трансляції і сприйняття інформації. Енциклопедистика перебуває в центрі цих трансформацій. Процес тотальної інформатизації створює як нові виклики (конкуренція з доступними в мережі «Інтернет» ресурсами), так і нові можливості (автоматизація процесів, широке поширення високоякісного контенту) для сфери енциклопедистики⁷. Музей є хранителем архаїчності. Тому діяльність такого закладу не може базуватись винятково на паперовій або ж

² Енциклопедичні проекти — чинники національного поступу / За ред. А. М. Киридон. Київ : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2020. С. 86. URL: <https://ev.vue.gov.ua/wp-content/uploads/2020/12/%D0%BC%D0%BE%D0%BD%D0%BE%D0%B3%D1%80%D0%B0%D1%84%D1%96%D1%8F-2020.pdf>

³ Шевченківська енциклопедія : у 6 т. Київ : Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка, 2012. Т. 1. С. 4.

⁴ Енциклопедичні проекти — чинники національного поступу / За ред. А. М. Киридон. Київ : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2020. С. 87. URL: <https://ev.vue.gov.ua/wp-content/uploads/2020/12/%D0%BC%D0%BE%D0%BD%D0%BE%D0%B3%D1%80%D0%B0%D1%84%D1%96%D1%8F-2020.pdf>

⁵ Шевченківська енциклопедія : у 6 т. Київ : Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка, 2012. Т. 1. С. 4.

⁶ Енциклопедичні проекти — чинники національного поступу / За ред. А. М. Киридон. Київ : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2020. С. 200. URL: <https://ev.vue.gov.ua/wp-content/uploads/2020/12/%D0%BC%D0%BE%D0%BD%D0%BE%D0%B3%D1%80%D0%B0%D1%84%D1%96%D1%8F-2020.pdf>

⁷ Енциклопедичні проекти — чинники національного поступу / За ред. А. М. Киридон. Київ : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2020. С. 200. URL: <https://ev.vue.gov.ua/wp-content/uploads/2020/12/%D0%BC%D0%BE%D0%BD%D0%BE%D0%B3%D1%80%D0%B0%D1%84%D1%96%D1%8F-2020.pdf>

цифровій площині. Вдале поєднання інформаційних технологій з паперовими носіями покращує наукову діяльність будь-якого закладу.

У 2021 р. Національний заповідник «Батьківщина Тараса Шевченка» долучився до масштабного проекту «Велика українська енциклопедія» (ВУЕ). Запропонований формат дозволяє познайомитися з різними сферами людської діяльності на енциклопедичному онлайн-порталі, знайомить українців зі своєю історією, а також знайомить світ з історією України.

Диджиталізація — наше невпинне майбутнє. Це — зручно, швидко, доступно. Невідомо, чи перейдемо ми повністю в онлайн-формат за прикладом Британської енциклопедії, що стала доступною для своїх користувачів лише в інтернет-доступі, незважаючи на перший друкований том 1758. Чи потрібно повністю переформатуватися? Стане зрозуміло згодом.

Сергій Троян,

*доктор історичних наук, професор,
професор кафедри міжнародних відносин, інформації та
регіональних студій Національного авіаційного університету*

РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКА ВІЙНА (2014–2022): СТРАТЕГІЧНА ГЛИБИНА ПРО(РОЗ-)РАХУНКУ

У знаковому для України, Європи і світу 2014 році була оприлюднена книга професора Босфорського університету Стамбула, дипломата, радника Р. Т. Ердогана з питань зовнішньої політики, колишнього міністра закордонних справ (2009–2014) і прем'єр-міністра (2014–2016) Ахмета Давутоглу «Стратегічна глибина: Міжнародне становище Туреччини»¹. У цьому свого роду «підручнику» із зовнішньої політики була викладена стратегія перетворення країни на регіонального лідера і потужного глобального гравця, в тому числі й шляхом встановлення дружніх відносин з оточуючими і «постосманськими» державами на основі концепції «Нуль проблем». Однак таке бачення стратегічної глибини діяльності держави на міжнародній арені мало короткостроковий ефект. Турбулентні процеси в регіоні Великого Близького Сходу, зміни російських енергетичних акцентів і безпекового поля Європи, реконфігурація балансу сил в Чорноморсько-Каспійському і Центральноазійському регіонах тощо швидко переконали офіційну Анкару в практичній доцільності переорієнтації на проведення виваженішої нелінійної політики з опорою на принципи «м'якої сили».

Проте поняття «стратегічної глибини», яке до того в основному стосувалося військової стратегії, остаточно закріпилося в науковому і політико-дипломатичному дискурсі. Ми його вживаємо в розумінні відстані або розриву між прогнозом (передбаченням, моделлю) міжнародних явищ, ситуацій, процесів і їх реальним перебігом з точки зору впливу на подальший розвиток подій на мікро- (держава або держави), мезо- (регіон) і макро- (континент чи навіть світ) рівнях. Це має пряме відношення до віроломно спровокованого і розв'язаного Росією проти України спочатку гібридного (26.02.2014–23.02.2022),

¹ Davutoğlu A. Stratejik Derinlik: Türkiye'nin Uluslararası Konumu. İstanbul : Küre Yayınları, 2014. 584 s.

а надалі широкомасштабного (з 24.02.2022) збройного конфлікту². На нашу думку, вирішальний вплив на його генезу, еволюцію і перебіг справили допущені західними і російськими аналітиками і державниками три про (роз-) рахунки стратегічно-глибинного рівня.

Кожен з цих про (роз-) рахунків безпосередньо чи опосередковано пов'язаний або з політикою свого роду «умиротворення» Росії, або з небажанням чи острахом втрати Росією свого важливого місця в системі геополітичних координат і геоекономічних відносин сучасності, або з впевненістю в об'єктності України в полі російського геополітичного впливу, або з комбінацією першого, другого і третього.

Перший — 2008, серпень — Захід практично не відреагував на російську агресію проти Грузії, а Москва фактично залишила без уваги план урегулювання імені російського і французького президентів Медведева–Саркозі³. Для Путіна це стало спусковим механізмом для підвищення ставок надалі.

Другий — 2014, лютий — у відповідь на російську анексію Криму Захід і його союзники хоча і ввели антиросійські санкції, але продовжили співпрацю з Росією, у тому числі в ключовій для Кремля енергетичній сфері.

Третій — 2022, лютий — офіційна Москва остаточно повірила в свою безкарність і можливість зліквідувати Українську державу в часовому проміжку від кількох днів до кількох тижнів. Стратегічні партнери і гаранті територіальної цілісності та суверенітету України спочатку не стримали Росію від початку конвенційної широкомасштабної війни. А далі, навіть незважаючи на її геноцидний з боку Росії характер, російський ядерний шантаж і погрози, відверте нехтування Кремлем правилами ведення війни, союзники і партнери України все ще перебувають у пошуку шляхів «м'якої» поразки Росії руками України.

Розуміння «стратегічної глибини» як російсько-української війни 2014–2022, так і подальшої небезпеки подібного роду про (роз) рахунків у контексті впливу на характер і перебіг збройного конфлікту

² Troyan S., Kyrydon A. The civilization war 2014-2022: the national liberation war of Ukraine in XXI century (theoretical discourse). The Russian-Ukrainian war (2014–2022): historical, political, cultural-educational, religious, economic, and legal aspects: Scientific monograph. Riga, Latvia: "Baltija Publishing", 2022. Pp. 523–534.

³ Киридон А. М., Троян С. С. Російсько-грузинський конфлікт серпня 2008 року: історико-політологічний аналіз. Київ-Рівне : КиМУ-РІС КСУ, 2009. 80 с.

матимуть вирішальне значення для (де) ескалації цього світового гібридного конфлікту на активному українському фронті.

Академік В. Смолій у вступному слові до книги «Перелом» відзначив: «На наших очах постала екстремальна, руйнівна та деструктивна соціокультурна реальність російсько-української війни, котра кинула Україні й українцям екзистенційні виклики, пов'язані з нашим існуванням як держави і як нації. Стався великий перелом у нашій свідомості, що є найбільшим і найсильнішим за новітньої доби національної історії»⁴.

Військовий похід в Україну, який росіяни розглядали в якості блискавичного тріумфального маршу, вже перетворився для них (хоча далеко не всі це розуміють) у невпинне і катастрофічне сходження в пекло війни. І цей катабасис треба, і можна зупинити лише жорстким впливом на рашистського агресора — російську владу і суспільство, які все більше акумулюють загрози і ризики, в тому числі ядерні.

Відповіді всього цивілізованого світу мають бути в площині жорстких повністю обмежувальних санкцій насамперед щодо російського енергетичного сектора, російського атомного агентства «Росатом», фінансових і транспортно-логістичних зв'язків з Росією. Це — по-перше. А, по-друге, союзники і партнери України врешті повинні максимально зміцнити як оборонні, так і наступальні можливості ЗСУ шляхом поставок відповідних озброєнь, що серйозно посилить перспективу значно швидшого повернення Україною контролю над своїми тимчасово окупованими територіями і завершення війни загалом.

Потужний безпековий пояс світу, ядром якого є консолідований Захід — загалом понад 140 держав, що в березні та жовтні 2022 р. проголосували за резолюції Генасамблеї ООН з осудом російських анексій в Україні і підтримали повне відновлення територіальної цілісності та суверенітету Української держави, — все ще не бачить ясної перспективи нової світової безпекової архітектури. Найбільше його лякає, з огляду втім і на заяви президента Франції, і на дотихчасові ритми військового співробітництва з Україною, майбутнє без Росії-

⁴ Смолій В. А. До Читача // ПЕРЕЛОМ: Війна Росії проти України у часових пластах і просторах минувшини. Діалоги з істориками. У двох книгах / Відп. ред. В. Смолій; упоряд.: Г. Боряк, О. Ясь. Київ : Ін-тут історії України НАН України, 2022. Кн. 1. С. 25.

агресора і енергетичного вампіра або ж без Росії як держави-постійного члена Радбезу ООН взагалі.

Європа і Світ мають «дозріти» до розуміння неминучості та необхідності безумовної поразки Росії у нею ж безпідставно і віроломно розв'язаній війні проти України. У 1991 р. схожим способом намагалися «врятувати» СРСР. Тоді це не вдалося. Не вдасться врятувати і цю рашистсько-клептократичну і ядерно-терористичну Росію. Вона сама зініціювала свого роду «відтягнуту» в часі самогубну війну для прискорення свого розпаду⁵.

Врешті, Захід надалі не може закривати очі на brutальне порушення Росією чи іншими своїми важливими економічними партнерами базових принципів міжнародного права, двосторонніх і багатосторонніх зобов'язань, прав людини. Перспективи стабільного економічного розвитку і процвітання невіддільні від твердого і неухильного вирішення проблем безпекового комплексу.

Це саме і є ті доленосно важливі для України, Європи і світу уроки 08:08 — восьми років і восьми місяців російсько-української війни неопостбіполярної доби. Війни, яка є водночас великою трагедією і потужним історичним шансом для України, яким вона повинна скористатися сповна внаслідок своєї звитяги. Разом з тим, своїм шансом повинен скористатися і Захід, якщо не хоче в перспективі відкотитися на узбіччя стовпового глобального розвитку. І цим шансом для нього є насамперед Україна та її перемога у війні проти Росії. Чи не найвлучніше цей контекст знайшов відображення в цитаті відомого французького філософа Бернарда-Анрі Леві, який свою статтю про Революцію Гідності закінчив словами: «Україна — це шанс на переродження для нинішньої бездушно Європи»⁶.

⁵ Киридон А. М., Троян С. С. Чи можна Російсько-українську війну 2014–2022 рр. назвати відкладеною або відтермінованою великою війною в Європі, яка повинна остаточно завершити перехід до нової системи міжнародних відносин? // ПЕРЕЛОМ: Війна Росії проти України у часових пластах і просторах минувшини. Діалоги з істориками. У двох книгах. Відп. ред. В. Смолій; упоряд.: Г. Боряк, О. Ясь. Київ : Ін-тут історії України НАН України, 2022. Кн. 1. С. 188–189.

⁶ Французький філософ на Донбасі: Хто такий Бернар-Анрі Леві, і що він говорив про Україну. URL: <https://www.depo.ua/ukr/life/frantsuzkiy-filosof-bernar-anri-levi-pro-ukrainu-dobirka-vislovyuvan-202001281103342> (доступ – 19.11.2022).

Богдан ЧЕРВАК,

*перший заступник Голови Державного комітету
телебачення і радіомовлення України*

ДЕНЬ (ПРОГОЛОШЕННЯ / ВІДНОВЛЕННЯ) НЕЗАЛЕЖНОСТІ, АБО ЧИ Є СУЧАСНА УКРАЇНА ПРАВОНАСТУПНИЦЕЮ УНР?

Відповідь на першу частину заголовка цієї статті, здавалося б, дав президент України Володимир Зеленський, який з нагоди 30-ї річниці проголошення незалежності України підкреслив: «А справедливіше, на мій погляд, сказати: 30-ту річницю відновлення незалежності України! Бо 24 серпня 1991 р. Україна відновила свою державність. А 24 серпня 2021 р. Україна нарешті усвідомлює це, говорить про це, пишається цим...

Ми — спадкоємці державності, яка існувала понад тисячу років тому». Але що на ділі означає — «спадкоємці державності, яка існувала понад тисячу років тому»? Неконкретність такого твердження — очевидна.

Тим часом в історії української державності існує тільки один період, який під кутом зору історичної і політико-правової тяглості можна вважати таким, що має всі підстави претендувати на «спадкоємця державності».

Нагадаю, 22 серпня 1992 р. припинив своє існування Державний Центр Української Народної Республіки на вигнанні. Однак це не була сумна подія. Навпаки, про це було урочисто заявлено на святковому засіданні Верховної Ради у присутності першого президента незалежної України Леоніда Кравчука, спікера парламенту Івана Плюща, членів уряду, численних гостей, зокрема з української діаспори. Виголошуючи свою промову, останній президент УНР на вигнанні Микола Плав'юк завив, що проголошена 24 серпня 1991 р. Українська Держава є « правонаступницею Української Народної Республіки» (переповнена зала палацу «Україна» аплодувала). Водночас він передав Л. Кравчуку «Грамоту про складення повноважень і припинення діяльності Державного центру Української Народної Республіки в екзилі», яка закінчується такими словами: «У згоді з декларацією Уряду Української Народної Республіки з 12 червня 1924 р., постановою 10-ї Сесії Української

Національної Ради з 19 червня 1989 р. та постановою Надзвичайної Сесії Української Національної Ради з 14–15 березня 1992 р. врочисто проголошуємо всьому народові в Україні і в розсіянні сущому про складення повноважень і припинення діяльності Державного Центру Української Народної Республіки в екзилі, які він виконував упродовж сімдесяти двох років поза межами України».

Від себе Микола Плав'юк додав: «Складаючи свої повноваження, ми заявляємо, що проголошена 24 серпня й утверджена 1 грудня 1991 р. народом України Українська Держава продовжує державно-національні традиції УНР і є правонаступницею Української Народної Республіки. Всьому народові України бажаю, щоб він, як Суверен своєї держави, стояв на сторожі її незалежності і щоб уже ніколи не було потреби, щоб Президент чи Уряд України були змушені діяти у вигнанні, але щоб успішно і на благо українського народу кермували нею в столиці вільної України — Києві! Так Вам, Боже, допоможи! Слава Україні!».

24 серпня президент, спікер та прем'єр прийняли у Маріїнському палаці уповноважену делегацію ДЦ УНР, яка передала їм прапор Української Народної Республіки, державну печатку, інші символи державної влади, серед яких клейноди гетьмана Івана Мазепи.

Л. Кравчук запевнив делегацію УНР, що незабаром буде розроблено регламент використання державних символів, і, що важливо, наголосив: «Цей акт має нагадати усім, що Україна веде свій родовід, свою політичну, державницьку біографію від історичних часів, які надають силу і велич нашому народові, — від часів Київської Русі, Козацько-Гетьманської держави й Української Народної Республіки».

Тут доречно сказати декілька слів про УНР як державне формування, що довгий час існувало за межами українських земель.

12 листопада 1920 р. Рада Міністрів УНР прийняла, а голова Директорії Симон Петлюра затвердив «Закон про тимчасове Верховне Управління та порядок законодавства в Українській Народній Республіці». Ним встановлювалися правила обрання глави держави на випадок його смерті або добровільної відставки, а також наголошувалося, що закон є чинним до часу створення нового парламенту незалежної Української Держави. Окрім того, закон надавав повноваження керівництву УНР ухвалювати інші необхідні для існування

державності акти. Відтак наприкінці 1921 р. уряд УНР прийняв, а голова Директорії затвердив ще один закон, відповідно до якого створено Раду Республіки — перше у вітчизняній історії українське державне утворення за межами України.

Після трагічної смерті у травні 1926 р. голови Директорії Симона Петлюри його обов'язки перебрав тодішній голова уряду УНР Андрій Лівницький. Було вирішено скасувати рішення про утворення Ради Республіки, натомість створити Державний Центр УНР на вигнанні. Місії Центру створювали у багатьох європейських столицях. Вони вели активне спілкування з іноземними урядами, запевняючи їх, що не УСРР/УРСР, а саме УНР репрезентує спадкоємність ідеї державної незалежності України. 1948 р. Державний Центр УНР реформовано: запроваджено інститут президента УНР, віце-президента, Української Національної Ради (парламенту) та Уряду.

Наприкінці вісімдесятих років минулого сторіччя, коли агонізував СРСР і з'явилася реальна надія, що на його уламках постане суверенна Українська Держава, скликано сесію Української Національної Ради, яка ухвалила декларацію, що Державний Центр УНР припинить існування, одразу ж після того, як постане незалежна Україна та будуть сформовані її легітимні органи влади.

Отже, останній президент УНР М. Плав'юк 1992 р. лише виконав рішення, що їх ухвалив парламент на вигнанні. Це міг би бути гідний кінець гарної історії, якби не залишилася низка питань, на які ще немає відповідей. Скажімо, проголошені 1992 р. документи виразно свідчать, що передача повноважень Державного Центру УНР здійснювалася за умови, що чинна на той час влада вважатиме себе спадкоємницею УНР. Від того часу, як відомо, не схвалено жодного нормативно-правового акта, який би це засвідчив. Зрозуміло, що у цьому випадку йдеться не про юридичний аспект проблеми, а про політичний, а точніше — політичну волю успадкувати демократичні традиції УНР, а не комуністичні УРСР.

За більше ніж тридцять років незалежності, декларуючи своє прихильне ставлення до окремих лідерів УНР, скажімо Михайла Грушевського, жодна влада навіть не намагалася зробити акцент на своїй спадкоємності з державою, яку вона очолювала.

На сьогодні складається враження, що сучасна Україна так і залишилася на роздоріжжі: з одного боку, вона як незалежна держава не може не визнавати УНР, а з другого — характер її влади, ментальність тих, хто називає себе її елітою, глибоко закорінені в УРСР. Схоже, ця проблема стає ключовою для нашої державності. Адже неможливо прямувати шляхом створення могутньої і процвітаючої країни, при цьому спираючись на традиції такого квазіутворення, яким, беззаперечно, була УРСР. Настав час зробити те, на що очікувала делегація УНР, коли складала із себе повноваження керівників екзильної держави: схвалити закон щодо правонаступництва з УНР.

Інше, можливо, не таке доленосне, але не менш важливе питання — доля державних символів УНР, які були передані Л. Кравчуку, В. Фокіну і І. Плющеві. Очевидно, що вони не можуть опинитися у приватній колекції, а мають використовуватися за прямим призначенням, тобто під час проведення урочистостей важливого державного значення. Тому суспільство має знати їхню долю. Наскільки відомо, у жодному із київських музеїв їх немає. Вони не були помічені під час проведення заходів за участі керівництва країни. Тоді де вони?

Заява, яку провідники УНР зробили у серпні 1992 р. в Києві складається лише з одного, але такого промовистого речення: «Складаючи свої повноваження, ми заявляємо, що проголошена 24 серпня і утверджена 1 грудня 1991 р. народом України Українська Держава продовжує державно-національні традиції УНР і є правонаступницею Української Народної Республіки».

Джерела інформації

1. Державний центр Української Народної Республіки в екзилі: статті і матеріали / Ред.: Л. Винар, Н. Пазуняк. Філадельфія; Вашингтон; Київ : Веселка, 1993. 495 с.

2. Президент України. Офіційне інтернет-представництво. URL: www.president.gov.ua

Мар'яна ЧОРНА,
*кандидат історичних наук, старший науковий співробітник
відділу соціогуманітарних, природничих, технічних наук
Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво»*

ПОСТАТЬ СОЛОМІЇ КРУШЕЛЬНИЦЬКОЇ В ЕНЦИКЛОПЕДИЧНИХ ВИДАННЯХ

Росія протягом століть намагалась привласнити, штучно асимілювати українську культуру, тепер — цілеспрямовано здійснює воєнні злочини проти людяності, культурної спадщини України. Внаслідок влучання російських боеприпасів за період з 24 лютого 2022 р. повністю знищено Національний літературно-меморіальний музей Григорія Сковороди, Історико-краєзнавчий музей у с. Іванковому, художній музей ім. Архипа Куїнджі в м. Маріуполі, зазнали руйнувань музей Ханенків, Національний музей Тараса Шевченка, Національна філармонія України та ін. Таким чином агресор намагається знищити нашу історію, культурну спадщину та ідентичність українців. За відмову співпрацювати з окупаційною адміністрацією у вересні 2022 р. був розстріляний диригент Херсонської філармонії Ю. Керпатенко. В умовах війни українці мають ще голосніше заявляти про себе, свою культуру та мистецтво, адже це є теж нашою зброєю. Культура є ще одним фронтом нашої боротьби.

Соломія Крушельницька — актриса, музикант, одна з найяскравіших співачок, яка, на думку тогочасних критиків, була врівень співаків світової сцени початку ХХ ст.: Е. Карузо, Т. Руффо, М. Баттістіні, Ф. Шаляпіна. Цьогоріч (2022 р.) на державному рівні відзначається 150-річчя найвідомішої жінки давньої та сучасної України — С. Крушельницької, співачки, яка прославила Україну та українську пісню на весь світ. Наприкінці 2021 р. Львівська та Тернопільські обласні ради проголосили 2022 р. роком С. Крушельницької. Ювілей увійшов до переліку пам'ятних дат під егідою ЮНЕСКО. Однак війна внесла певні зміни до відзначення цієї події.

До пам'ятної дати «Велика українська енциклопедія» оприлюднила статтю про найславнішу українську співачку. Завдяки клопіткій

праці дослідниці життя і творчості С. Крушельницької авторки статті Г. Тихобаєвої та Музично-меморіального музею Соломії Крушельницької не тільки подано найактуальнішу інформацію про життя та творчість співачки, але й надані фотографії та фонозаписи. Цікавою також є енциклопедійна історія статей про персоналію.

У дефініції «Української радянської енциклопедії» зазначено, що Соломія Крушельницька — «українська радянська співачка»¹, хоча варто зауважити, що в основному оперна кар'єра артистки склалася за кордоном і завершилась 1920 р., після чого С. Крушельницька повністю присвятила себе камерному виконавству. У 1939 р. С. Крушельницька приїхала до м. Львова відвідати родину. Через події Другої світової війни не змогла повернутися до Італії. Від 1944 р. до кінця життя працювала викладачем вокалу Львівської державної консерваторії імені М. В. Лисенка².

Радянський період життя С. Крушельницької до сьогодні залишається не вивченим до кінця. Як зазначають дослідники, С. Крушельницька в приватному житті була мовчазною. Архівні документи, спогади сучасників, публікації потребують поглибленого вивчення з метою оприлюднення в енциклопедійній історії.

Співачка зі світовим іменем, «Вагнерівська примадонна» ХХ ст., «найпрекрасніша і найчарівніша Баттерфляй» не мала належного шанобливого ставлення з боку влади. Українська інтелігенція перебувала під прискіпливим контролем радянської влади. 1939 р. будинок С. Крушельницької був націоналізований державою. Їй залишили одну квартиру, в якій мешкала з молодшою сестрою Ганною. У 1989 р. тут заснований Музично-меморіальний музей Соломії Крушельницької.

1944 р. директор Львівської консерваторії В. Барвінський запросив С. Крушельницьку на посаду викладача кафедри вокалу. Варто зазначити, що композитор став ізгоєм, його не пускали на поріг рідної консерваторії, директором якої був протягом 34 років. В. Барвінський був заарештований на підставі сфабрикованого звинувачення

та відбував заслання в Мордовській АРСР (1948–1958). Рукописи його творів знищили³. У цей час С. Крушельницька була під питанням звільнення (не могли знайти її диплом про освіту, почалися доноси). Співачка тривалий час не могла отримати радянського громадянства. 1948 р. вимушено погодилась на передачу державі вілли «Саломе» в Італії (яку невдовзі продали). І тільки за рік до відходу у засвіти С. Крушельницькій присвоїли звання «заслужений діяч мистецтв УРСР».

За версією композитора М. Скорика (мав родинні зв'язки з С. Крушельницькою), зречення вілли у Віареджо (отримала за віллу компенсацію лише 15 тис. карбованців⁴) убезпечило С. Крушельницьку і родину від переслідувань і виселення до Сибіру.

На відміну від інших енциклопедій, авторка ВУЕ Г. Тихобаєва подає широкий перелік театрів, у яких виступала С. Крушельницька: «Співала у м. Львові: 1893–1895 на сцені нового Міського театру Скарбека (тепер Національний академічний український драматичний театр імені Марії Заньковецької), 1903 — у Великому міському театрі (тепер Львівський національний академічний театр опери та балету імені Соломії Крушельницької); у м. Одесі 1896–1897 у Міському театрі (тепер Одеський національний академічний театр опери та балету). Виступала на оперних сценах провідних театрів Європи, Південної Америки, Африки (1893–1920): театру «Конкордія — Понк'еллі» (тепер Театр А. Понк'еллі) у м. Кремоні (1895, 1896), Комунального театру в м. Трієсті (1896, 1898), театру «Ла Феніче» у м. Венеції (1896), Королівського театру в м. Пармі (1897–1898), театру «Массімо» у м. Палермо (1898), театру «Сан-Карло» у м. Неаполі (1903, 1908, 1910, 1913, 1920), театру «Ла Скала» в м. Мілані (1904, 1906, 1907, 1909, 1915), театру «Гранде» в м. Брешиї (1904), театру «Костанці» у м. Римі (тепер Римський оперний театр; 1904, 1905, 1911), Муніципального театру в м. Болоньї (1905), театру «Данте Аліг'єрі» у м. Равенні (1905), усі — Італія; Міського театру в м. Кракові (тепер Театр імені Юліуша Словацького; 1895, 1896), Великого театру в м. Варшаві

³ Кашкадамова Н. Б. Барвінський, Василь Олександрович // Велика українська енциклопедія. 2021. URL: <https://vue.gov.ua/Барвінський, Василь Олександрович>

⁴ Терещук Г. Націоналізація будинку, заборона виїзду, продаж вілли в Італії. Радянська влада не зважала на світове ім'я Соломії Крушельницької? // Радіо Свобода. 2022. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/natsionalizatsiya-viy-na-krushel%CA%B9nytska-sovetyi/32047552.html>

¹ Крушельницька Соломія Амвросіївна // Українська радянська енциклопедія : в 12 т. / Гол. ред. М. П. Бажан. 2-ге вид. Київ : Головна редакція УРЕ, 1980. Т. 5. С. 545.

² Тихобаєва Г. В. Крушельницька, Соломія Амвросіївна // Велика українська енциклопедія. 2022. URL: <https://vue.gov.ua/Крушельницька, Соломія Амвросіївна>

(1898–1902), обидва — тепер Польща; Муніципального театру в м. Сантьяго, Чилі (1897); «Гранд-Опера» в м. Парижі, Франція (1902); Великого театру «Лісео» в м. Барселоні, Іспанія (1904, 1911); Оперного театру і Театру Колумба (Театру «Колон») у м. Буенос-Айресі, Аргентина (1906, 1909), Хедивової (королівської) опери у м. Каїрі, Єгипет (1908, 1910); театру «Сан-Карлуш» у м. Лісабоні, Португалія (1909); театру «Соліс» у м. Монтевідео, Уругвай (1910, 1912); Оперного театру м. Монте-Карло, Монако (1920) та інших»⁵. Таким чином, авторка детально змалювала географію виступів співачки.

У ВУЕ подається розгорнута рубрика про творчість співачки, характеристика голосу співачки, вказується про дебют, репертуар, зберігаються основні партії, зокрема підкреслюється: «Завдяки її участі у прем'єрі другої редакції опери Дж. Пуччіні «Мадам Баттерфляй» 28.05.1904 (Театр «Гранде», м. Брешиа) ця опера здобула світове визнання». В УРЕ інформація про роль С. Крушельницької у визнанні опери не вказувалась.

Зауважимо, що навіть в УРЕ, яка виходила в радянський час, у статті наголошується, що С. Крушельницька широко пропагувала українські народні пісні, твори українських композиторів: «Живучи за кордоном, Крушельницька не поривала зв'язків з батьківщиною, з рідним народом. Листувалася з І. Франком, В. Стефаником, М. Павликом, М. Лисенком (присвятив Крушельницькій три романи), О. Кобилянською, Д. Січинським та ін. 1894–1923 майже щороку виступала з концертами у Львові, Тернополі, Стрії, Бережанах, Збаражі, Чернівцях та ін., брала участь (разом з О. Мишугою та М. Менцинським) в ювілейних торжествах, присвячених Шевченкові, Франкові, Шашкевичу, Лисенку, які відбувалися в Галичині і на Буковині»⁶. Про їхні дружні відносини згадується також у «Енциклопедії історії України»⁷.

У статті ВУЕ зазначається, що на запрошення А. Тосканіні співачка брала участь в італійських прем'єрах опер Р. Штрауса «Саломея»

24.12.1906 та «Електра» 06.04.1909 на сцені театру «Ла Скала» та стала першою виконавицею партій в операх «Цецилія» Т. М. Монтефіоре (30.05.1905, театр «Данте Аліг'єрі», м. Равенна), «Кассандра» В. Ньєккі (05.12.1905, Муніципальний театр, м. Болонья), «Федра» І. Піццетті (20.03.1915, театр «Ла Скала», м. Мілан).

У ВУЕ окремо подається інформація про фонозаписи співачки, які збереглися: «31 запис на грамплівки (Варшава, 1903; Мілан, 1906–1910; Чикаго, 1928) і 22 записи на магнітну стрічку (Львів, 1951). Серед перевиданих звукозаписів — платівка «Соломія Крушельницька» (Канада, 1964); альбом «Соломія Крушельницька: До сторіччя з дня народження» («Мелодія», 1973); компакт-диск «Соломія Крушельницька» (Велика Британія, 1996); компакт-диски «Перлини світового вокалу: Соломія Крушельницька» (Київ, «Вавилон-Рекордз», 2001, 2002); комплект з двох компакт-дисків «Соломія Крушельницька та Елена Рушкова» (США, 2006)»⁸.

Особливе місце у статті ВУЕ займають фотографії, фонозаписи, що збагачують та привертають увагу читачів та полегшують сприйняття викладеної інформації. Хронологічні межі фонозаписів, які представлені у ВУЕ, охоплюють 1903–1951 рр. Серед них: арія Тоски «Vissi d'arte, vissi d'amore» з II дії опери «Тоска» Дж. Пуччіні (1903), арія Аїди «Ritorna vincitor» з I дії опери «Аїда» Дж. Верді (1909), арія Чо-Чо-Сан «Un bell di vedremo» з II дії опери «Мадам Баттерфляй» Дж. Пуччіні (1909), а також українські народні пісні «Через сад-виноград» (1928), «Вівці мої вівці» (1951). Всі записи до статті ВУЕ надані Музично-меморіальним музеєм Соломії Крушельницької у Львові.

У статтях про С. Крушельницьку в «Енциклопедії сучасної України» (ЕСУ) та «Українській музичній енциклопедії» вказується: «Виконувала різнопланові партії, була неперевершеною у драм. насичених, зокрема з опер Р. Вагнера, Р. Штрауса, Дж. Пуччіні. Останній вважав її «найпрекраснішою і найчарівнішою Баттерфляй»⁹. В обох енциклопедіях характеризується голос співачки: «...володіла дуже сильним,

⁵ Тихобаєва Г. В. Крушельницька, Соломія Амвросіївна // Велика українська енциклопедія. 2022. URL: <https://vue.gov.ua/Крушельницька, Соломія Амвросіївна>

⁶ Крушельницька Соломія Амвросіївна // Українська радянська енциклопедія : в 12 т. / Гол. ред. М. П. Бажан. 2-ге вид. Київ : Головна редакція УРЕ, 1980. Т. 5. С. 545.

⁷ Фільц Б. М. Крушельницька Соломія Амвросіївна // Енциклопедія історії України : у 10 т. Київ : Наукова думка, 2008. Т. 5. 568 с.

⁸ Тихобаєва Г. В. Крушельницька, Соломія Амвросіївна // Велика українська енциклопедія. 2022. URL: <https://vue.gov.ua/Крушельницька, Соломія Амвросіївна>

⁹ Фільц Б. С. Крушельницька // Українська музична енциклопедія : в 5 т. Київ : Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології НАН України, 2008. Т. 2. С. 624–627; Фільц Б. Крушельницька Соломія Амвросіївна // Енциклопедія сучасної України. 2014. URL: https://esu.com.ua/search_articles.php?id=219

дзвінким голосом із специфічним оксамитовим тембром, широким діапазоном у 3 октави, чудовою дикцією, яскравим акторським хистом та артистизмом, визнач. віртуозною технікою. Мала надзвичайну музичну пам'ять (могла вивчити оперну партію за 2–3 дні), чудову зовнішність. Усі твори виконувала мовою оригіналу»¹⁰.

В «Українській музичній енциклопедії» та ЕСУ більш детально надається перелік фільмів, присвячених співацьці, зокрема в останній вказується: «Про співачку знято фільми: “Пісня подолянки” (1966, реж. Р. Фоценко, Київ. кіностудія хронікал.-докум. фільмів), “Повернення Баттерфляй” (1983, реж. О. Фіалко, Київ. кіностудія худож. фільмів ім. О. Довженка), “Соломія Крушельницька” (1994, реж. В. Мудрак, «Міст», Львів), “Два життя Соломії” (1997, реж. О. Фролов, “Контакт”, Київ); написано роман-біографію “Соломія Крушельницька” В. Врублевської (К., 1979), драму-легенду “Соломія Крушельницька” Б. Мельничука та І. Ляховського (Т., 1994; поставлена 1995 у Терноп. муз.-драм. театрі ім. Т. Шевченка); створ. балет “Повернення Баттерфляй” М. Скорика (за мотивами опери “Чіо-Чіо-Сан” Дж. Пуччіні, поставлений 2006 у Львів. театрі опери та балету ім. С. Крушельницької)». Надається також інформація про те, що С. Крушельницька досліджувала «Принципи виконання сольних вокальних творів М. Лисенка» (у рукописі)».

На відміну від всіх інших енциклопедій, ВУЕ містить цитати музикознавців Р. Кортопассі, Г. Маротті, музичного критика А. Сигетинського. Зокрема, у ВУЕ авторкою статті подано цитату співацьки та учениці С. Крушельницької Д.-С. Бандрівської, якій вдалось підкреслити визначну роль Крушельницької серед всіх українських жінок на мистецькому полі: «Соломія Крушельницька перша з жінок співачок української народності вирушила в світ, щоб вчитися і здобути славу. Вона почула в собі силу і покликання стати артисткою і відважилася зреалізувати це в той час, коли загал українських жінок думав лиш про вузьке сімейне щастя. Вона своїм успішним почином додала відваги і вказала дорогу жінкам на поле мистецтва. Вона доказала, що на тому полі в майбутньому жінки можуть розвинути свої здібності і творчу діяльність та принести славу своєму народові. [...]

Крім чудового по тембру і силі голосу, був у Соломії Крушельницької великий сценічний талант, велика музикальність, дуже добра вокальна школа, чудова пам'ять, зокрема музична, огнистий, артистичний темперамент, кріпке здоров'я, велика сила волі, велике бажання і енергія до праці, гаряче серце і розважний розум, інтелігенція і творча інтуїція та до того всього приваблива і симпатична зовнішність...»¹¹.

С. Крушельницька виступала на кращих сценах світу, на чотирьох континентах, понад 20 р. прожила в Італії, зберігаючи любов до України. Кожен свій виступ закінчувала українською піснею, одягала український стрій, підкреслюючи національну ідентичність. Дослідження творчості співацьки, збереження і вшанування її пам'яті є надзвичайно важливими, адже привертають увагу світової та європейської спільноти до самобутності української культури, зокрема українського музичного мистецтва.

¹⁰ Там само.

¹¹ Тихобаєва Г. В. Крушельницька, Соломія Амвросіївна // Велика українська енциклопедія. 2022. URL: <https://vue.gov.ua/Крушельницька, Соломія Амвросіївна>

Наукове видання

**УКРАЇНСЬКА ЕНЦИКЛОПЕДИСТИКА:
ПОСТАТІ, ПОДІЇ, ПОНЯТТЯ**

ЗБІРНИК МАТЕРІАЛІВ
НАУКОВОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ

**За ред. д. і. н., проф.
А. М. Киридон**

Комп'ютерне верстання
Михайло Гутман

Формат 60×84/16.
Ум. друк. арк. 12,09.

